

MPRA

Munich Personal RePEc Archive

Governance of agrarian sustainability in Bulgaria

Bachev, Hrabrin

Institute of Agricultural Economics, Sofia

4 January 2018

Online at <https://mpra.ub.uni-muenchen.de/83686/>

MPRA Paper No. 83686, posted 14 Jan 2018 08:22 UTC

Управление на аграрната устойчивост в България

Храбрин Башев¹

Институт по аграрна икономика, София

Увод

Реализацията на многообразните цели на социално-икономическото развитие, в голяма степен, зависи от специфичната система на управление (governance) в различните страни, сектори на икономиката, райони на страната, отделните общности, а така също и от адекватната оценка на състоянието и на типа на развитие. Предвид на значимостта на аграрния сектор (по отношение на заети ресурси, принос към благосъстоянието на индивидите и обществото, позитивното и/или негативно въздействие върху природната среда и т.н.) подобряването на управлението на аграрната устойчивост е сред най-актуалните въпроси в България и Китай (Башев, 2014, 2015; Иванов и др., 2009; Пищалов, 2009; МЗХ, 2016; Bachev, 2010; Chen et al., 2001; He, 2007; Guo, 2015; Nambiar et al., 2001; Sheng, 2006; Shi, 2010; Zhao et al., 2008), и в другите страни по света (Altieri et al., 2017; Berge and Stenseth, 1998; Clark, 2016; Daily et al., 2000; Edwards et al., 1990; EC, 2001; Mirovitskaya and Ascher, 2001; OECD, 2001; Raman, 2006; Sauvenier et al., 2005; UN, 2015; VanLoop et al., 2005).

За достигане на икономическите, социалните, екологическите, вътрешно- и между-генерационните цели на устойчивото развитие се използва голямо разнообразие от управленчески форми и механизми – пазарни, частни, колективни, национални, транснационални, хибридни и др. Независимо от високата ценност, изследванията на формите и ефективността на управлението на аграрната устойчивост са в начален етап, поради сравнителната “новост” на проблема и възникващите нови предизвикателства на настоящия етап от развитието (замърсяване и разрушаване на природната среда, промяна на климата, конкуренция за природни ресурси с другите индустрии и сектори и др.) и фундаменталната институционална модернизация през последните години, както и “липсата” на дългосрочен опит и подходяща информация, и т.н.

Повечето изследвания в тази област са фокусирани към формалните форми и механизми, като се пренебрегват важните неформални институции и организации. Нещо повече, изследванията обикновено са ограничени до определени форми (договор, кооператив, индустриална инициатива, обществена програма) или ниво на управление (ферма, екосистема, район), без да се отчитат сравнителната ефективност, взаимната зависимост, взаимната допълняемост и/или конкуренция на отделните управленчески структури. Освен това широко разпространените комплексни форми (като мулти-латерални, мулти-равнищни, реципрочни, взаимно свързани и хибридни) обикновено се пренебрегват от изследователите.

По същия начин, широко се прилагат едно-дименционален и едно-секторен анализ, които разделят управлението на аграрната дейност от управлението на природната среда и на цялостната домакинска и селска дейност. Нещо повече, болшинството изследвания се концентрират върху “производствените” разходи, пренебрегвайки значителните

¹ E-mail: hbachev@yahoo.com

транзакционни разходи, свързани с разпределението, защитата, размяната и оспорването на различните права на собственост и социални правила. Освен това, широко се прилага “нормативен” (в сравнение с някакъв “идеал” или “модел в други страни”), а не “сравнителен институционален подход” между реално възможни алтернативи в специфичните социално-икономически и природни условия на дадена страна, район, сектор, екосистема, земеделско стопанство и др.

Също така доминира едно дисциплинарен (“чисто икономически”, “чисто екологически”, „чисто социологически“, “чисто политически” и т.н.) подход, което затруднява правилното разбиране на същността, движещите фактори (“логиката”) и пълните последици (многопосочни ефекти, разходи, рискове) от избор на определена управленческа форма.

В резултат на всичко това се затруднява и пълното разбиране на управлението на аграрната устойчивост. Това не дава възможност да се подпомага ефективно подобряването на обществените политики и програми, и на индивидуалните и колективни действия за устойчиво развитие.

В тази разработка се прилага интердисциплинарен подход на Новата институционална икономика, подробно представен в предишни наши публикации (Башев, 1996, 1997, 2000, 2005, 2010, 2015), и се прави оценка на системата за управление на аграрната устойчивост в България. Прави се задълбочен анализ на системата за управление на аграрната устойчивост като се оценява ефективността на институционалната среда и многообразните пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми. Идентифицират се и факторите за повишаване на аграрната устойчивост.

1. Развитие на формите за управление на аграрната устойчивост

Институционална среда

В годините на преход и европейска интеграция системата за управление на аграрната устойчивост в България претърпя безпрецедентно развитие.

След 1990 г. пазарите бяха либерализирани, аграрните и други ресурси приватизирани, а формите на обществена интервенция модернизирани (Башев, 1997; Башев, 2006; Башев и др. 2010, 2013; ОИСР, 2000; Vachev, 2008, 2010; Vachev and Tsuji, 2001). Предприе се крупна реформа за създаване на институционална среда за пазарно ориентирана икономика, базирана на частна собственост, свободни инициативи и договаряне, и демократично управление на обществото. В теорията и управленческата практика започна да се ползва и “новия” за страната термин “устойчиво развитие”. Промяната на “модела” на общо управление на обществото, икономиката и селското стопанство бе свързан и с възникването на разнообразни нови форми и механизми за управление на аграрната устойчивост (Фигура 1).

Фигура 1. Еволюция на формите на управление на аграрната устойчивост през периода на трансформация (1989-1999г.) в България

Институции	Частни форми	Пазарни форми	Обществени форми
Права на свободно договаряне и асоцииране; Приватизация на активи и природни ресурси; Реституция; Предоставяне на ресурси за бедни и малоимотни; Не добре дефинирани еко-права и права върху ресурсите, лошо санкциониране; Липса на концепция за устойчивост	Краткосрочни договори за наем на земеделска земя и материални активи; Нерегистрирани ферми; Фирми; Кооперативни стопанства; Потребителски кооперации; Взаимосвързани и бартерни сделки; Кредитни кооперации	Моментни сделки по свободни цени; Директен маркетинг; Търговия на пазари на едро и тържища; Борсова търговия; Търговия с неформални брандове, производи и услуги на екосистемите; Свободно (монополно) ценообразуване на водата за напояване; клиентализация	Държавни и кооперативни ферми; Организации в процес на приватизация, ликвидация или реорганизация; Държавно регулиране на цените на дребно; Лицензи и квоти за износ; Държавно кредитиране на оборотния капитал на зърнопроизводителите; Система за агро-пазарна информация; Остаряла система за социално, икономическо и еко-регулиране, мониторинг и информация; Чуждестранни и международни програми и проекти за подпомагане; Държавен резерв

Източник: автора

Ликвидирането, трансформацията и обновяването на старите институции отне доста време и огромни обществени и частни ресурси. В по-голямата част от този “период на преход”, голяма част от правата върху основни аграрни ресурси (земеделски земи, води) и различните социални права (социална защита, социално осигуряване, прозрачност в управлението и т.н.) и еко-права (на чиста и красива природа; консервация на природните ресурси, биоразнообразие и др.) не бяха дефинирани или бяха лошо дефинирани и санкционирани (Башев, 2006; Vachev, 2010). Освен това господстваше остаряла система за обществено санкциониране на законите и договорите, която не съответстваше на съвременните нужди на устойчивото управление на отрасъла. Нещо повече, не съществуваше нито обществено знание на “концепцията” за устойчиво развитие, нито някаква “потребност” за включването ѝ в държавната политика и/или в частния или общински дневен ред. Липсата на култура и познание за устойчивостта също така забави развитието и на доброволни инициативи и частни и колективни действия (институции) за устойчиво развитие.

Разбирането, обучението, проектирането и въвеждането на модерните пазарни и държавни механизми и институции в страната беше бавен и неправолинеен процес. Така например реституцията и приватизацията на земеделските земи и активи продължи повече от 10 години (а в някои случаи този процес не е приключил и до днес). През голямата част от този период управлението на голяма част от аграрните ресурси се осъществяваше от неефективни и “временни”

структури (организации в приватизация, реструктуриране или ликвидация) с ниска заинтересованост в ефективното и устойчиво използване на ресурсите.

Процесът на приватизация на икономическата дейност бе свързан с високи социални и частни разходи, заграбване от определени групи (групировки) и несправедливо разпределение на ресурсите, множество конфликти, кризи (продоволствени, зърнена, финансови, политически, екологически) и многообразни отрицателни ефекти - обедняване на населението, унищожаване на значителна част от съществуващите активи, деградация на природните ресурси и т.н. (Башев, 2006; ОИСР, 2000). Развиха се мащабни полуформален и неформален (сиви, черни) сектори на икономиката и социалния живот със свои (а не “на закона”) правила, институции и форми, които дълго управляваха (а отчасти управляват и до днес) значителна част от дейността в обществото.

За продължителен период от време доминираше остаряла и секторна система на държавна политика, регулация и контрол, която не отговаряше на съвременните нужди на устойчивото развитие. Освен това, не съществуваше модерна система за мониторинг и анализ на различните аспекти на аграрната устойчивост (доходи, миграция, качество на почви, води, неформален сектор, и т.н.), нито надеждна информация за мащаба на социално-икономическите и екологическите предизвикателства, свързани с развитието (включително и на селското стопанство).

В годините преди интеграцията на страната в Европейския съюз националните закони, стандарти и институции за прилагане и управление бяха в голяма степен “хармонизирани” с тези на Съюза (Фигура 2). Адаптираните принципи и институции на Европейския съюз въведоха нова рамка за устойчиво управление, включваща нови права и ограничения за конкуренция, социална защита, заплащане и осигуряване на труда, опазване на околната среда, интегрално управление на природните ресурси, компенсация за природни бедствия и заболявания, “благосъстояние” на животните и др.

Фигура 2. Еволюция на формите на управление на аграрната устойчивост през предприсъединителния период към Европейския съюз (2000-2006г.) в България

Институции	Частни форми	Пазарни форми	Обществени форми
По-добре дефинирани и лошо санкциониран и права на аграрни и еко-ресурси и договори	Нерегистрирани ферми; Фирми; Кооперативни стопанства; Специализирани и многофункционални кооперации; Дългосрочни договори за маркетинг срещу снабдяване с иновации, кредит, материали и т.н.; Вертикално интегрирани форми; Професионални асоциации; Асоциации на водоползвателите; Кредитни кооперации;	Директен маркетинг; Търговия на пазари на едро, тържища и борси; Търговия с формални брандове, произходи, биологични продукти и услуги на екосистемите; Свободно (монополно) ценообразуване на водата за напояване	Субсидии за продукти; Преференциален кредит за инвестиционни проекти; Преференциално краткосрочно кредитиране; Програма САПАРД; Регионални програми за аграрно развитие; Изискване за еко-съответствие; Качествени и еко-регулации, стандарти и Агенции за контрол; Правила за биологично фермерство; Система за съвети в земеделието; Хармонизиране на стандартите за качество, безопасност, екология и т.н. с ЕС; Чуждестранни и международни програми и проекти за подпомагане

Източник: автора

Също така бяха изградени и съответни (общи и специализирани) институции за координация, изпълнение, контрол, мониторинг, оценка, представителност на заинтересованите страни и т.н. “подобни” на тези в Европейския съюз - Държавен фонд “Земеделие”, Агенция по безопасност на храните, Агенция по околна среда, Агенция “Главна инспекция по труда”, Агенция за социално подпомагане, Агенция по селекция и репродукция в животновъдството, Агенция “Борба с градушките”, Агенция по сортоизпитване, апробация и семеконтрол, Агенция по горите, Агенция по лозата и виното, Агенция по рибарство и аквакултури и др.). Страната постигна формална “готовност” (работещи пазар, институции за управление и контрол) за присъединяване, в съответствие с “високите” критерии на Европейския съюз. Опитът показва обаче, че много от европейските закони и институции работят “по български” в нашите условия. Присъединяването към Европейския съюз въведе и санкционира “нов обществен ред” – строги правила, регулация и контрол; високи социални, качествени и екологически стандарти; финансова подкрепа на доходи, инвестиции, адаптация, еко-дейност, колективни действия, пазарна нестабилност, инфраструктурно и регионално развитие, обучение и съвети; специализирани “независими” органи за оценка и анализ на процесите и дейността и т.н. (Фигура 3).

Фигура 3. Еволюция на формите на управление на аграрната устойчивост през периода на членство в Европейския съюз (след 1 януари 2007 г.) в България

Институции	Частни форми	Пазарни форми	Обществени форми
Добре дефинирани и по-добре санкциониран и права; Европейско законодателство; Колективни институции; Мониторинг и санкции от страна на ЕС	Нерегистрирани ферми; Фирми; Кооперативни стопанства; Специализирани и многофункционални кооперации; Дългосрочни договори за снабдяване и маркетинг; НПО; Кодове за поведение; Диверсификация в преработката, услугите и маркетинга; Кредитни кооперации Асоциации на водоползвателите; Браншови организации на производителите; Еко-асоциации; Еко- и др. етикети; Защитени произходи и наименования	Директен маркетинг; Търговия на пазари на едро, тържища и борси; Интернет търговия Търговия с формални брандове, произходи, биологични продукти и услуги на екосистемите; Електронна търговия с аграрни продукти; Свободно (монополно) ценообразуване на водата за напояване; Застраховане срещу природни бедствия	Прилагане на регулациите и стандартите на ЕС; Оперативни програми на ЕС; Национални програми за еко-управление (земи, води, отпадъци, емисии и т.н.); ПРЗСР; Директни плащания на база използвана земеделска земя от ЕС; Национални доплащания за продукти и животни; Експортни субсидии; Млечни квоти; Система за съвети в земеделието; Регионални програми за аграрно развитие; Система за социален, икономически и еко-мониторинг, анализ и контрол; Защитени зони (НАТУРА); Компенсации за природни бедствия; Задължително обучение на фермери; Данък доход и смет; Подпомагане на трансгранични инициативи; Социално осигуряване и подпомагане; Държавни предприятия за изследвания, поддържане на екосистеми и т.н.

Източник: автора

Заедно с това се отвори огромният европейски пазар, което наложи нов “пазарен ред” интензифицирайки конкуренцията, повишавайки “пазарната дисциплина” и увеличавайки заинтересоваността за инвестиции, свързани с устойчиво аграрно производство, съответстващо на високите стандарти на страните в Европейския Съюз - за продуктивност, качество и безопасност на продукта, условия на труд, технология, хуманно отношение към животните, опазване на природната среда и биоразнообразието и т.н. Новият пазарен и частен ред (конкуренция с вносни стоки и за чужди пазари, директни чуждестранни инвестиции, обучение) създаде условия за бързо въвеждане на световните иновации в устойчиви технологии, управление, стандарти и качество, а така също и по-ефективни (“пазарни” и “частни”) механизми за координация, стимулиране и санкциониране (ценова конкуренция, адаптиране, директно управление, външно придобиване, фалити, наказание чрез преустановяване на бизнес отношения и т.н.).

Външният натиск, мониторинг, обучения, подпомагане и санкции от страна на институциите на Европейския съюз доведоха до по-добро прилагане и санкциониране на законите и стандартите и в страната. При това постоянно се наблюдава подобряване на работата на българските институции в това отношение. Заедно с това, вътрешните “колективни действия” и социален натиск за добро управление също така спомогнаха за подобряване на общественото управление. Добри примери в това отношение са успехът на еко-организациите за 5 годишен мораториум на генетично-модифицираните култури, навременната обществена реакция за многочислени нарушения в защитени зони и територии, прекратяването на незаконните “замени” на ценни обществени земи и др. Бързото навлизане на новите информационни технологии и интернет допълнително спомагат за бързото информирание на заинтересованите страни и широката общественост и подпомагат предприемането на ефективни (индивидуални и колективни) действия за преодоляване на пречките за устойчиво развитие.

Голяма част от всички тези многочислени нови “правила на играта” обаче, не бяха добре опознати или разбрани от различните обществени агенции, частните организации и индивидите. Като цяло, за продължителен период от време, новият обществен ред не се прилагаше(а) ефективно поради липса на опит, достатъчен административен капацитет и/или практическа възможност или желание за санкциониране на новите норми (липса на политическа воля, широко разбиране и информирание, неработеща съдебна система, масова корупция и др.). Нещо повече, самите европейски институции (Общи политики, правила и т.н.) също така постоянно се развиват, в резултат на новите потребности на Съюза и процесите в света. Като резултат огромният неформален (и нелегален) сектор в управлението, производството, разпределението и т.н., със свои неформални институции и форми, продължава да доминира в селското стопанство и в други отрасли на България и до наши дни. Освен това, адаптацията на Европейското законодателство и възникването на нови социални структури (институции) също започна да генерира нови конфликти между частните, колективни и обществени интереси. Като резултат “модернизирането” на институционалната среда не винаги беше в полза за устойчивото развитие и всички социални групи в обществото. Така например силните лобиращи действия и интереси на определени индивиди (или групи) доведоха до 20% намаление на броя и 50% на площите от първоначално идентифицираните зони на паневропейската мрежа за защита на флората, фауната и птиците НАТУРА 2000 (МОСВ).

Частни и пазарни форми

Либерализацията и развитието на пазарите, и приватизацията на земеделската земя и аграрните активи след 1989г., създаде възможност за бурно развитие на частни форми за управление на аграрната дейност – индивидуални и фамилни ферми, партньорски и коалиционни сдружения, кооперации, корпорации, договорни форми от различен вид и др. Появиха се близо 1,8 млн. частни ферми от различен тип и размер (Таблица 1) и до 1995 г., почти изцяло селскостопанското производство се осъществяваше в частния сектор. Увеличаването на икономическите агенти и субекти на управление доведе както до интензифициране и повишаване на ефективността на дейността/взаимоотношенията (чрез пазара и/или частни контракти), така също и до увеличаване на (транзакционните) разходите на индивидуалните агенти и обществото като цяло (Башев, 2000).

Таблица 1. Брой, размер и значимост на различните типове ферми в България

	Обществени	Физически лица	Кооперации	Фирми	Общо
Брой на фермите					
1989	2101	1600000	na	na	1602101
1995	1002	1772000	2623	2200	1777000
2000	232	755300	3125	2275	760700
2007		458617	1281	5186	465084
2010		350041	941	5773	370222
2013		237317	811	6194	254142
Дял в общия брой (%)					
1989	0,13	99,9			100
1995		99,7	0,1	0,1	100
2000		99,3	0,4	0,3	100
2007		98,6	0,30	1,1	100
2010		98,0	0,25	1,7	100
2013		93,4	0,31	2,43	100
Дял в използваната земя					
1989	89,9	10,1			100
1995	7,2	43,1	37,8	11,9	100
2000	1,7	19,4	60,6	18,4	100
2007		33,5	32,6	33,8	100
2010		33,5	23,9	42,5	100
2013		32,2	14,9	52,9	100
Среден размер (ha)					
1989	2423,1	0,4			3,6
1995	338,3	1,3	800	300	2,8
2000	357,7	0,9	709,9	296,7	4,7
2007		2,2	613,3	364,4	6,8
2010		2,9	807	211,6	8,5
2013		5,1	697,1	313,2	15,5

Източник: Министерство на земеделието и храните

Приватизацията превърна повече от 2 милиона българи в притежатели на малки парцели земя и дялове от имуществото на старите аграрни структури. В условия на висока икономическа неопределеност и несигурност, голяма безработица и ниски доходи тези активи се използват за създаване на индивидуални или фамилни ферми за самозадоволяване или/и продажби. Фермите за основна или частична заетост продължават до днес да бъдат форма за повишаване на доходите на значителна част от населението - пенсионери, работещи в други сектори и отрасли, безработни и др. Дори и днес повече от 90% от фермите в страната са в групата на непазарните и полупазарните стопанства, а близо един милион българи са частично заети в земеделието и го ползват като източник за допълнителен доход (МЗХ). Последните данни показват, че фермите със икономически размер до 2000 Евро произвеждат под 4% от Стандартната продукция на отрасъла.

Заедно с това много от новоразвиващите се “колективни” форми (кооперации, групови ферми, партньорски сдружения и др.) имат освен големи производствено-икономически предимства (икономия на размери и мащаби, разделение и специализация на труда, повишена производителност

и т.н.) и важни екологически (възможност за еко-инвестиции, икономии на размери и мащаби за еко-дейност и др.) и социални функции (създаване на заетост, доходи и услуги за членовете, разпределение на риска, социални осигуровки, почивни дни и т.н.). Приватизацията на земеделската земя и аграрните активи на бившите обществени стопанства отне продължителен период от време, а в някои случаи не е завършила и до сега (например част от хидромелиоративните съоръжения в отрасъла, държавните земеделски земи, огромните “експериментални бази на Селскостопанска академия и др.). В резултат на това, до 2000 г. практически липсваше пазар за покупко-продажба и дългосрочна аренда на земя, като краткосрочната аренда беше основна форма за разширяване на размера на фермата. Това се комбинира с висока икономическа неопределеност, интензификация на вътрешната и международната търговия (конкуренция с вносни стоки) и голяма взаимна-зависимост на аграрните активи на индивидите, а следователно и необходимост от “вътрешно” интегриране и външно коопериране на селскостопанската и свързаните дейности (Башев, 2000).

В резултат на всичко това, за продължителен период от време значителна част от селскостопанската дейност в страната се осъществяваше в малко продуктивни и неустойчиви структури като стопанства за самозадоволяване и частична заетост, производствени кооперации и огромни бизнес ферми базирани на кратковременни (сезон, година) контракти за снабдяване със земя. През периода на преход немалка част от аграрните активи (иригационни системи, лозя, овощни градини и др.) бяха изоставени или разрушени, многочислени декари земя бяха силно деградирани в резултат на нестопанско отношение и перманентно практикуване на монокултура, а голям дял от продуктивната земеделска земя (достигаща до една трета от общата площ в определени години) остана неизползвана за дълъг период от време (ОИСР, 2000).

За да отговорят на специфичните социално-икономическите предизвикателства (висока икономическа и политическа неопределеност, нови пазарни възможности, многочислени “провали” на (несъществуващ, неработещ, манипулиран и т.н.) пазар, липса на ефективен контрол, големи възможности за измама, липса на ефективна система за санкциониране на законите и частните договори, висока взаимна зависимост на активите, висока специфичност на продукта/технологията и т.н.), асиметрични търговски и лобиски позиции, аграрните и други агенти развиха многообразни (формални и неформални, двустранни, тристранни и многостранни) частни структури със свои “правила” и форми на управление. Преобладаващите вертикално управлявани/интегрирани форми от този тип включват: частично, квази или напълно интегрирани форми по снабдителната верига - клиентализация, директен маркетинг, взаимносвързани и насрещни сделки (маркетинг или снабдяване срещу кредитиране и предоставяне на услуги), дългосрочни договори за снабдяване и маркетинг, кооперативи за производство, снабдяване, маркетинг, кредитиране, разделяне на риска и т.н, стратегически сдружения, мрежови структури от различен вид, индустриални и професионални стандарти, кодове на поведение, специални продукти, защитени произходи и продукти, т.н. (Башев, 2000; Радева, 2017; Терзийска, 2016; Vachev, 2010). Доминиращите хоризонтално управлявани/интегрирани форми от този тип включват диверсифицирани в множество (под)отрасли и сектори форми като: кооперации, търговски дружества, холдинги, групировки, и др. В България има примери и за сложни конгломерати от хоризонтално и вертикално интегрирани форми (“империи”), контролиращи голяма част от дейността, ресурсите и пазарите в определени аграрни и свързани (винопроизводство, производство на брашно, захар и др., внос на месо, плодове, зеленчуци и т.н.) и несвързани области (банкиране, застраховане, индустрия и т.н.).

Заедно с това броят на “професионалните” организации на земеделските производители, групите по интереси, асоциациите на потребители, жителите и т.н. се увеличи, а ефективността на усилията им започна да дава по-добри резултат по отношение на подпомагане и мобилизиране на членовете, лобиране за обществена подкрепа, подобряване на вътрешноорганизационния, отраслов и пазарен ред, изменение на договорните позиции, взаимно подпомагане, разпространението на

устойчиви практики и ноу-хау и т.н. В определени периоди от време някои от професионалните организации на земеделските производители (асоциация на тютюнопроизводителите, на пчеларите, на зърнопроизводителите и др.) бяха особено успешни в усилията да насочат значителни обществени средства в интерес за повишаване на устойчивостта на членовете си. Въпреки това, за болшинството от дребните производители и фермерите в определени подотрасли (зеленчукопроизводство, овощарство, животновъдство и др.) подобни организации не бяха успешни досега поради високите разходи за инициране и развитие, малобройно членство, конфликтни интереси и лошото управление.

В България, развитието на фермерски, екологични, потребителски, граждански и др. асоциации е допълнително затруднено от големия брой на аграрните (селски) агенти и техните противоречиви интереси - размер на собственост и стопанство, тип на стопанството, индивидуални предпочитания, различна възраст и инвестиционен хоризонт и т.н. (Башев, 2006). Така например, след 2001 г. активите на държавните фирми за напояване се прехвърлиха на ново създавани сдружения на водоползвателите. Въпреки това обаче, очаквания "бум" в ефективността (количество, продуктивност) от колективно управление на иригационната дейност не се материализира. Това е резултат от полу-монополната позиция на регионалните снабдители с вода (монополни условия и цени), ниските стимули на водоползвателите за иновация на активите и разширяване на напояването, и все още не приключилия процес на приватизация на държавните хидромелиоративни активи.

В резултат на значителната фрагментация на собствеността върху земята и активите, недостатъчните собствени, пазарни и частни източници на финансиране, липсата на ефективни колективни организации и (достъп до) обществена подкрепа, широкото разпространение продължава да има миниатюрно (непазарно, полупазарно, комерсиално) фермерство с примитивни технологии, екологични стандарти, условия на труд и ниска конкурентоспособност (Котева и Башев, 2011). Заедно с това пазарната адаптация, интензификация на конкуренцията и въвеждането на нови стандарти за качество, екология, устойчивост и т.н. беше съпроводена със чувствително намаляване на броя на земеделските стопанства и значителна концентрация на управлението на аграрните ресурси в по-ефективни, едри и в значителна степен (квази или напълно) интегрирани бизнес формирания - фирми, корпорации, холдинги и т.н. Нещо повече, за да отговорят на новите предизвикателства и ограниченията на традиционната форма някои земеделски кооперации претърпяха съществено развитие, превръщайки се в наподобяващи на фирмите форми със малко на брой затворено членство, дейност насочена към печалба, участие на членовете в управлението пропорционално на инвестирания капитал и т.н. (Башев, 2000; Саров, 2017; Vachev, 2010). Навлизането на водещи чуждестранни инвеститори с утвърдени традиции в управлението на устойчивостта, а така също и в резултат на развитието на търсенето на потребителите, селскостопанските производители нарастващо трябва да спазват и "доброволни" международни индустриални стандарти (на хранителни вериги, преработвателни, износители, инвеститори) за социално отговорно и природосъобразно производство, обект на директен контрол от тези могъщи и опитни частни организации.

Продължавайки дългогодишните традиции, а и в резултат от новото развитие на пазарите, конкуренцията, стандартизацията и новите продукти и технологии (интернет, транспорт, съхранение, контрол, и т.н.) все по-широко приложение намират и директните "пазарни" връзки между индивидуалните контрагенти в локален, регионален, национален и дори международен мащаб. Така например личните контакти и директното снабдяване от производител на потребител (фамилни и приятелски връзки, клиентализация) в снабдяване на пресни и преработени земеделски и животновъдни продукти продължават да бъдат популярни в селските райони и малките населени места. Тази форма на управление продължава да има значителни сравнителни предимства по

отношение на гарантирано качество, добри цени, необходимими количества, спецификации на продукта и време на доставка, а в някои случаи и на високо изгодна бартерна търговия (размяна). Нещо повече, съвременният интернет и комуникация дават практическа възможност да се развият директните връзки (“къси вериги”) между контрагентите като се елиминират множество посредници, традиционни тържища и борси и др. Новите технологии позволяват надеждно, бързо и евтино промоциране и търсене на продукти, услуги, партньори и купувачи, рекламиране, преглед и сравняване на цени, заплащане, информация за измами, санкциониране и т.н., не само в пространствено ограничени мащаби (локално) и общности, но и в широки регионални, национални и транснационални мащаби.

В резултат на развитието на институционалната среда (стандарты, норми, ограничения), пазарната конкуренция и частните структури (а отчасти и на промяната на методите на отчитане на земеделските производители) до присъединяването на страната в Европейския съюз броят на земеделските стопанства намаля с 73%. Процесът на намаляване на броя на стопанствата и увеличаване на средния им размер продължава и след присъединяването към Европейския съюз (Кънева и др., 2015). Въпреки че средният размер на фермите се удвои в годините след интеграцията в Съюза, той продължава да е малък (15,5ха), като три четвърти от стопанствата в страната продължават да са по-малки от 2 ha, а над 90% от животновъдните ферми да са „непрофесионални”, отглеждащи няколко глави добитък (МЗХ). Сега малките земеделски стопанства (на физически лица) представляват близо 98% от всички ферми у нас, обработват една трета от земеделските земи, отглеждат 85% от кравите, 90% от овцете и около една трета от свинете, както и осигуряват заетост на почти 93% от заетата работна сила в отрасъла (МЗХ). От друга страна, малко на брой едри агро-фирми и кооперации концентрират основната част по поземлените и материалните активи и произвеждат значителна част от продукцията на отрасъла. Така например незначителен на брой стопанства с икономически размер над 50000 Евро сега произвеждат 65% от стандартната продукция в селското стопанство.

Нещо повече, в регионален, национален и дори транснационален мащаб се наблюдава постоянен процес на силна концентрация на капитала и дейността в отрасъла, в малко на брой силно специализирани и/или широко диверсифицирани частни структури – отделни лица, групировки и центрове за управление/собственост (формални и неформални корпорации, холдинги, партньорски сдружения, джентълменски и стратегически споразумения, многообразни мрежови структури и др.). За броя, типа, обхвата и процеса на развитие и резултатност на тези (в голяма степен) доминиращи в отрасъла форми на управление липсва адекватна статистическа или друга информация. Освен това заедно с вече по-добре работещия и “регулиран” пазар продължава да съществува и значителен неформален (“сив”) сектор, който функционира извън официалните правила, норми и стандарти за качество, безопасност, труд, екология и др. (нерегламентирани/неофициални сделки и споразумения, нежелани “договори”, силови позиции, нелегален внос и износ, фалшиви продукти и произходи, неправомерни сделки с обществена собственост и т.н.).

Пазарното и частно управление (конкуренция, маргиналното правило, частни интереси и формирания) беше свързано със значително намаляване на повечето земеделски и животновъдни производства, като някои традиционни подотрасли (зеленчуци, плодове, животновъдство) загубиха своята значимост (и са дори на прага на изчезване). В същото време значителен дял от аграрните ресурси бяха насочени в малко на брой полски и технически култури като пшеница, слънчоглед и др. (НСИ, 2015). Концентрацията на ресурсите в едрите стопанства позволи ефективно управление, експлоатиране на икономии на размери и мащаби, оптимални инвестиции и максимална печалба. В същото време, по-малкият размер и фамилен характер на болшинството от фермите избегна някои от екологичните проблеми и (“екологически натиск”) на големите обществени стопанства в

миналото - разрушаване на пейзажа и биоразнообразието, прекомерна механизация, интензивна химизация и замърсяване на почвите и водите с нитрати и пестициди, огромна концентрация на оборски тор, неконтролирана ерозия, повишена киселинност и засоляване на почвите, замърсяване с тежки метали и т.н. Така например агрегатният индекс на животните на единица използвана селскостопанска площ в страната е един от най-ниските в Европа – 0,4 в последните години (ИАОС, 2015). Дребното и самозадоволяващото се фермерство също така възроди някои традиционни (и устойчиви) технологии, сортове и продукти (Башев, 2014).

Страничен продукт от новото пазарно и частно управление беше повишаване на (производствената и/или транзакционна) ефективност, значителната дезинтензификация на земеделието и намаляване на общия еко-натиск и замърсяване в сравнение с периода преди реформите (Башев, 2006). Частното управление също въведе стимули и практическа възможност за интегрално управление (включващо производство и маркетинг на традиционни, висококачествени и специални продукти и услуги; сделки на “пакет” от продукти/услуги; съхранение и трансформация на фермерското знание и традиции; възраждане на еко- и културно наследство; мерки за намаляване на замърсяването, подобряване на естетиката на пейзажа, комфорта) и реализиране на комплексни изгоди от взаимно-свързани дейности като фермерство, рибовъдство, агро-туризъм и рекреация, преработка, търговия и др. Така например широко разпространение имат интеграцията на селскостопанското производство с фермерски (механизирани и др.) и свързани услуги (фермерски посещения и дегустации, демонстрации и обучения, грижи за земята и животните на възрастни или живеещи в градовете собственици, събиране на реколтата от клиентите, селски и курортен туризъм, езда, съхранение на екосистеми и услуги на агро-екосистемите и др.), преработка, директен маркетинг, ресторанство, хотелиерство т.н. в малки семейни или по-големи кооперативни и бизнес форми, които повишават социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост (Bachev, 2010).

Въпреки това обаче подобрените грижи към частните ресурси не се разшириха и за природата като цяло. Така например частното управление нарастващо се свързва с недостатъчни грижи за управление на оборската тор и отпадъците, прекомерно използване на наетите и обществени ресурси, замърсяване на въздуха и водите и други отрицателни странични ефекти (Башев, 2014). Така например големите бизнес структури специализират предимно в един или малко на брой полски и технически култури (пшеница, слънчоглед), масово практикуват монокултура, рядко прилагат ефективен сеитбооборот и нарастващо интензифицират механизацията, химическото торене и борбата с вредителите. Много от дребните (и средни) производители от друга страна, нямат достатъчно възможности (умения, средства, размери, достъп до външна подкрепа) и стимули за модерно социално и природосъобразно земеделие, съответстващо на съвременните стандарти за производство, маркетинг, условия на труд, опазване на околната среда, хуманно отношение към животните и т.н.

След 2000 г. се появиха и постоянно се разпространяват множество инициативи на частни лица и групи и специални форми, индуцирани от пазара като: органично (био), екологично, социално отговорно, справедливо търгуеми, пермакултурно и т.н. земеделие (фермерство), търговия със защитени продукти, произходи и др. Тези форми обикновено налагат по-сложни пазарни, частни и/или колективни форми на управление, включващи режим на регистрации, сертификации, независим контрол, защита, директен маркетинг, клиентализация, специални или неформални канали на реализация и т.н. Така например биологичното производство е “нов” бързо развиващ се сектор и в последните години тази тристранна форма на управление (производство-сертификация и контрол-потребление) достигна до 2,4% от общо използваната земеделска площ, почти 24% от отглежданите пчелни семейства, и незначителна част от животните в страната (Таблица 2). Биологичната форма се въведе от бизнес предприемачи, които успяха да организират и финансират

тази нова дейност, преобразувайки и контролирайки технологията, осигурявайки независима сертификация (включително и от чужбина) и намирайки купувачи за този специфичен продукт. Произведените био-продукти са предимно за експорт, тъй като вътрешният органичен пазар е нищожен. Бавното развитие на пазара за биологични и други висококачествени продукти, в страната, е поради високата им цена и поради ниското доверие на потребителите в автентичността на продуктите и сертификацията².

Таблица 2. Развитие на биологичното производство в България

Показатели	2003	2005	2006	2007	2010	2012	2015
Контролирани площи, ха	650	2432	3061	11808	25647	40378	118571
% в ИЗП	0.01	0.05	0.06	0.23	0.51	0.79	2,4
Диворастващи култури, ха	-	-	110143	397835	546195	472700	901617
Говеда	na	395	329	395	364	1173	4209
% във всички говеда		0.11	0.05	0.07	0.07	0.22	0,8
Овце	na	294	1054	1690	6698	9175	18792
% всички овце		0.02	0.07	0.11	0.49	0.67	1,4
Кози	na	32	131	1058	2773	2831	5381
% във всички кози		0.01	0.03	0.28	0.78	0.96	1,9
Пчелни семейства	na	23508	33981	35747	46429	85346	178331

Източник: Министерство на земеделието и храните

Заедно с традиционно популярните продукти с “висока репутация” (за качество, чистота, вкусови качества и др.) от определени райони и/или производители, които са предимно обект на директен маркетинг, напоследък се разпространяват и многочислени еко-етикети, продукти със специален произход или/и район на фермерски и преработени продукти. Последните са формални форми, въведени от големи предприемачи или асоциация на производители, които се основават, преди всичко, на саморегулация (а не на независим контрол от “трета” страна). Много често обаче се установява, че тези нови форми са част от маркетинговата стратегия на съответните бизнес формирания, отколкото реална дейност за устойчиво земеделие.

Обществени форми

Многочислените “провали” на пазара и частния сектор в ефективното управление на устойчивото аграрно развитие в страната през периода на трансформация и след това (в снабдяването с кредит, иновации, основни услуги, инфраструктура и т.н. налагаха намеса на “трета страна” и обществена интервенция чрез подпомагане, регулация, финансиране, партньорство, държавна организация др. (Башев, 2000). Много често обаче, намесата на държавата, местната власт и международните организации не беше достатъчна, всеобхватна, адекватна и устойчива във времето (Башев, 2006; Vachev, 2010). През годините на прехода предимно се прилагаше “реактивна” и често неправилна интервенция за коригиране на провалите на пазара и частния сектор като минимални цени, ограничения на износа, обмитяване на вноса, поддържане на неефективни (държавни и кооперативни) структури, финансиране и субсидиране на оборотен капитал в основни (зърнени) производства, оземляване на безимотни и малоимотни граждани, арендуване на

² Организацията за защита на потребителите установява и огласява в медиите голям брой фалшиви етикети на органични и традиционни продукти.

обществени земеделски земи и т.н. В същото време пазарът за дългосрочен аграрен кредит практически беше блокиран и не бе предприета ефективна обществена интервенция за коригирането му. Освен това новоразвиващите се аграрни структури (с малък и без опит, нищожни ресурси, липса на организации за съвместни действия и т.н.) трябваше да се конкурират на вътрешния и външния пазар със силно субсидираните и високопроизводителни европейски и други производители. Нещо повече, в годините до 2000 г. агрегатното ниво на обществена подкрепа на селското стопанство в страната беше нула, нищожно и даже негативно (ОИСД, 2000; Vachev, 2010).

За целенасочване, координиране и контролиране на дейността на заинтересованите страни, финансово подпомагане и посрещане на дългосрочните предизвикателства на устойчивото развитие, държавата и местната власт разработиха голям брой национални, регионални и локални програми за устойчиво аграрно и/или цялостно развитие. Така например програмите, свързани със специфични регионални, отраслови и еко-предизвикателства обхващат: опазване на почвите, водите и биоразнообразието, ограничаването на парникови газове, пречистването на отпадъчните води, развитието на биологично земеделие, развитие на лозарството, модернизиране на хидромелиорациите, развитие на селското стопанство и селските райони, развитие на земеделието в Северозападна България, Сранджа-Сакар, и др. Освен това беше изградена национална система за мониторинг на околната среда и биоразнообразието, и въведена задължителна екологическа оценка на обществените програми. Едва след приемането на страната ни в Европейския съюз многофункционалната роля на земеделието беше призната, а предоставянето на “услуга опазване на природната среда от фермерите” започна нарастващо да се финансира от обществото (мерки за агро-екология, зелени плащания и т.н.).

Въпреки постигнатия значителен прогрес в институционалната модернизация в последните години продължават да са широко разпространени отсъствието или неефективната координация между различните програми и управленчески нива. Програмите и плановете за действие обикновено се разработват и изпълняват по централизиран начин (от бюрокрацията, чужди експерти и фирми, насочени към печалба) без включването на независими местни експерти, заинтересовани групи и обществеността. В допълнение, налице е значителна недостатъчност в административния капацитет на локално ниво по отношение на персонал, квалификация, материални и финансови средства. Като резултат на всичко това преобладава неефективност, както в целеполагането и управлението (некомпетентност, корупция), така и в резултатността на програмите. Опитът също така показва, че интегралният подход в планирането, финансирането, управлението, изпълнението, мониторинга, контрола и оценката на въздействията не се прилага напълно в отраслов, секторен или териториален план, нито по отношение на комплексното управление на природните ресурси (земи, води, биоразнообразие, и т.н.). Също така модерните подходи като “услуги на екосистемите”, “жизнен цикъл”, “воден екологически”, “енергиен” и т.н. отпечатък (“foot-prints”) не са реално вградени в програмното управление. Нито пък са изградени ефективни механизми за реално включване на всички заинтересовани страни в процеса на вземане на управленчески решения и цялостна оценка на въздействието на различни нива в обществената йерархия.

Събирането, мониторинга и анализите на многообразни социално-икономически и екологически данни значително се подобри през последните години “догонвайки” стандартите на Европейския съюз. Въпреки това, поради организационни, финансови и други причини все още не са подsigурени адекватната информация и независимите оценки, които да включат отрасъла селско стопанство, качество на природните ресурси, въздействие на аграрния сектор върху климата и природата, съществуващи и вероятни рискове, свързани с аграрното развитие, съвкупни разходи и изгоди от обществените програми и др. Нито пък са гарантирани механизми за своевременно осведомяване и ефективна комуникация на наличната информация на вземащите решения,

заинтересованите страни и широката общественост. Перманентните противоречия в информацията и оценките между органите на властта, опозицията, асоциациите на производителите и потребителите, международните агенции и др. доказват, че обществените интереси в получаването на адекватна и всеотраслова информация (и оценки) за устойчивото развитие все още не са гарантирани.

В годините преди приемането на страната в Европейския съюз се повиши обществената подкрепа на селското стопанство. Въпреки това обществените средства не бяха достатъчни и достигаха до малък на брой бенефициенти като не винаги се разпределяха законосъобразно. Така например, през 2008 г. поради мащабна корупция Европейската комисия замрази (и в последствие прекрати) финансирането на Предприсъединителната програма за аграрното и селското развитие САПАРД (2000г.-2006г.). Въпреки значителните подобрения и мониторинг от страна на Европейската комисия системата за обществено подпомагане на селското стопанство все още не работи добре, поради неефективното определяне на приоритетите, елиминиращи критерии, тромави процедури, лошо управление и постоянни злоупотреби на всички нива. Както през преходния и предприсъединителния период, така и в условията на прилагане на Общата селскостопанска политика, основната част от обществените субсидии се усвояваха от незначителен брой (предимно големи и финансово обезпечени) земеделски стопанства и/или не се използваша по предназначение. Нещо повече, силно се развиха и широко се прилагат и до днес „формално псевдо-адаптиране, с цел усвояване на обществени средства“, „негативно предприемачество за гарантиран достъп до обществените средства“, „проектирана неефективност в нормативната уредба за лесно източване на обществени средства“, „взаимносвързаните транзакции между държавни и частни лица“, които законово или незаконово използват обществени средства в интерес на отделни частни лица и/или групировки. Освен това малко на брой силни частни групировки доминират („приватизират“ и използват държавната власт) както в процеса на вземане на решение така и практическо разпределение на обществените средства на всички нива, което не позволява да се реализират многостранните цели на устойчивото развитие на отрасъла.

От началото на прехода до сега се осъществяват и огромен брой международни проекти за подпомагане (финансиране от агенции на Обединените нации, Европейския съюз, правителствени и неправителствени организации и др.) с цел да „запълнят празнината“ от провала на местното управление. Тези програми въвежда чуждия опит и се опитва да индуцира промяна в различни области, включително и устойчиво аграрно и селско развитие. Някои от тези програми имат временен или траен успех, но като цяло подобен род международна интервенция е ограничена по размер и неустойчива във времето, в някои случаи средствата се използват нецелесъобразно за частни цели, и най-важното те са без особен дългосрочен положителен ефект (Bachev, 2010).

След присъединяване на страната в Европейския съюз общественото субсидиране на сектора значително се подобри чрез въвеждане на инструментите на Общата селскостопанска политика на Съюза - директни плащания на база използвана земеделска земя, национални доплащания за продукти и животни, множество мерки за модернизация на стопанствата, агро-екология, обучение, диверсификация, социално и инфраструктурно развитие, подпомагане на млади фермери, организации на производители и местни инициативи и т.н. Само субсидиите от Европейския съюз за прилагане на Общата селскостопанска политика надхвърлиха 5 пъти обществената подкрепа на отрасъла през предприсъединителния период (МЗХ, 2008). Нещо повече планирано е директната подкрепа на фермите постепенно да се повишава до изравняване с тази на останалите членки в Съюза. С изключение на няколко мерки („Млади фермери“, „Подкрепа за необлагодетелствани райони“) изпълнението на болшинството от предвидените мерки от Програмата за развитие на земеделието и селските райони (2007г.-2013г.) беше бавно поради липса на опит и капацитет в обществените органи и фермерите, многочислени и забавени бюрократични процедури, и високи

разходи за кандидатстващите. Нещо повече, поради неадекватни критерии за допустимост, липса на документи за собственост, скъпи и сложни процедури, лошо управление и корупция, обществени средства за директно и целево подпомагане не бяха ефективно използвани и в резултат на това бяха неравномерно разпределени. Подобни трудности продължават да се наблюдават и пред текущия период на прилагане на инструментите на Общата селскостопанска политика в страната (2014г.-2020г.).

Опитът показва, че предимно големите стопанства и групировки с “добри връзки” участват в обществените програми за подпомагане, поради добър предприемачески опит, налични ресурси, персонални и политически връзки, способност за адаптация към формалните изисквания и за печелене на проекти (Scanagri Denmark Consortium partners, 2014). Така например под една четвърт от всички земеделски стопанства получават директни плащания на база и използва земя, като повече от 80% от общия размер на субсидиите се усвояват от по-малко от 7% от бенефициентите - едри агро-фирми и кооперации, специализирани в полски и технически култури (предимно пшеница и слънчоглед) (МЗХ). В същото време много ефективни дребни производители в животновъдството, зеленчукопроизводството и др., разположени в райони с големи социално-икономически и екологически проблеми, не получават или получават нищожна част от обществените средства.

В резултат от еволюцията на различните форми на обществено субсидиране се промени и равнището на обща подкрепа на земеделските стопанства от различен тип (Таблица 3). И през текущия програмен период за прилагане на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз фермите, специализирани в полски култури, продължават да получават най-високо общо субсидиране. Заедно с това се повиши чувствително и общественото субсидиране на стопанствата с друга специализация.

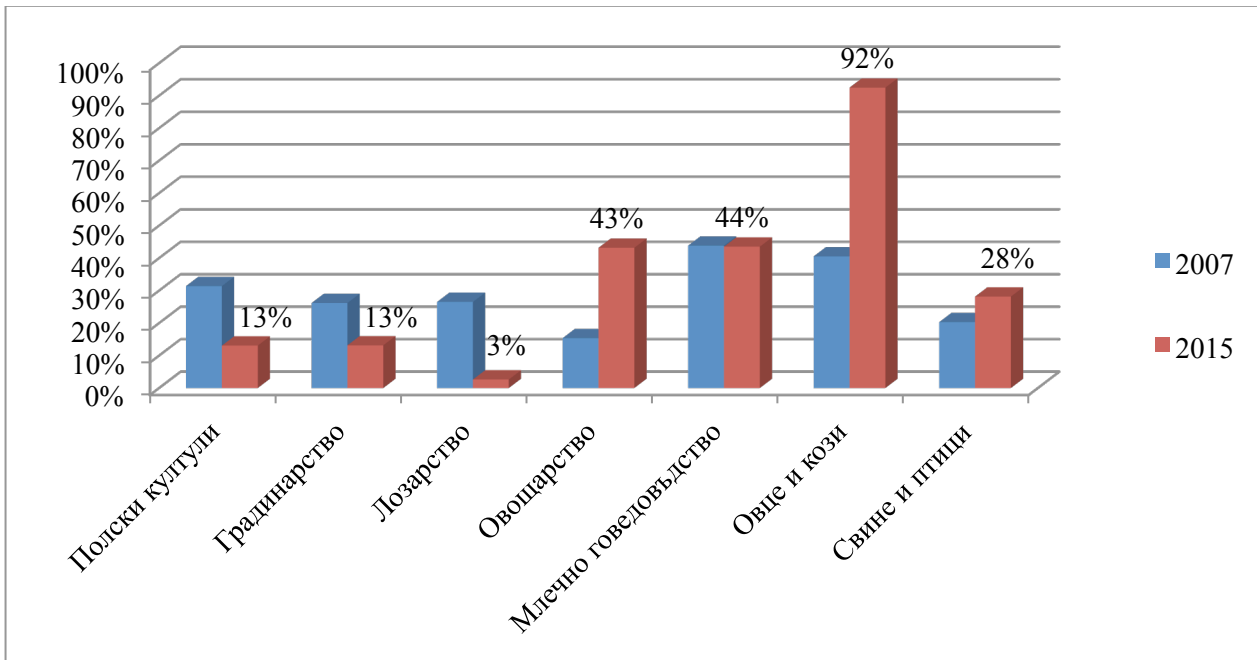
Динамиката на рентабилността на отделните производства през годините на прилагане на Общата селскостопанска политика на Съюза показва, че обществените субсидии значително „подобряват“ рентабилността на определени производства като полски култури, овощарство и лозарство (Фигура 4 и Фигура 5). В същото време, с малки изключения (овощарство, свине и птици) ефектът на въвеждането на инструментите на обществена подкрепа върху ръста на рентабилността е отрицателен.

Таблица 3. Разпределение на обществените субсидии за ферма в зависимост от източниците (хил.евро)

Специализация на фермите	Необвързан и директни плащания		Растениевъдство		Животновъдство		ПРСР		Други		Общо	
	2008	2015	2008	2015	2008	2015	2008	2015	2008	2015	2008	2015
Полски култури	8,7	16,7	0,6	1,4	0	0,1	0,3	4,5	7,7	1,8	17,3	24,6
Градинарство	0,1	0,3	0	1,1	0	0,0	0,1	0,3	0,2	0,2	0,4	1,9
Лозарство	1,2	5,2	0	5,3	0	0,0	0,3	0,9	1,7	0,2	3,2	11,6
Овощарство	0,8	1,3	0	2,3	0	0,0	0,2	1,2	0,9	0,2	1,9	5
Млечно говедовъдство	0,5	1,8	0	0,1	0,6	2,2	0	0,5	0,9	1,9	2	6,6
Овце и кози	0,3	1,6	0	0,0	0,3	2,1	0	0,9	0,9	0,5	1,5	5
Свине и птици	0,1	1,6	0	0,0	0	0,1	0	11,0	0,4	0,0	0,5	12,8

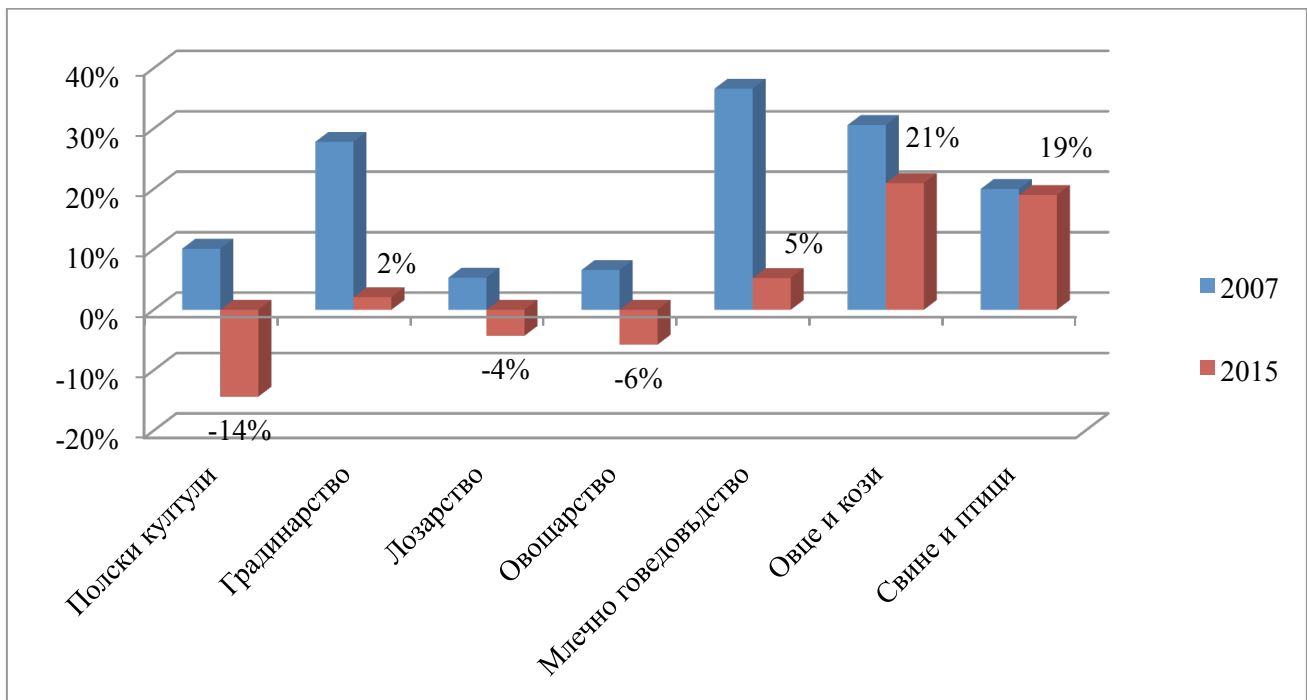
Източник: Kaneva et al., 2017

Фигура 4. Норма на рентабилност с включени субсидии в различните подотрасли на селското стопанство

Източник: FADN, ЕС

Фигура 5. Норма на рентабилност без включени субсидии в различните подотрасли на селското стопанство

Източник: FADN, ЕС

Неотложните реформи в някои ключови области на публичния сектор (съдебна система, управление и контрол на Европейски фондове и др.) все още не са приключили и са постоянно критикувани както от органите на Европейския съюз, така и от широката общественост в страната. Много проучвания показват, че България продължава да е сред водещите страни по ниво на корупцията в Европа (Transparency International, 2016). Също така значително се забавиха и други важни реформи в селското стопанство. Например силно необходимата обществена система за “Съвети в земеделието” не беше изградена до 2000 г., а след това не обслужва ефективно мнозинството от стопанствата в страната. Подобно на аграрното образование и Националната служба за съвети не са напълно реорганизирани за да предоставят своевременно, адаптирано към специфичните нужди на различните агенти и постоянно обучение в селско развитие и адаптация към промените на социално икономическата, пазарна и природна среда. Въпреки многочислените опити системата за аграрни изследвания не беше модернизирана и остана недофинансирана от началото на прехода до сега, което затрудни ефективната иновация и независимите (и обективни) анализи в сектора. Нещо повече, не се модернизира важна за развитието на отрасъла инфраструктура, като лаборатории за контрол, тържища, иригации, пътища, комуникации и т.н. Не е изградена и адекватна система за включване на фермерите и групите по интереси в управлението на обществените програми на различни нива. Все още липсва и колективна система за застраховане и управление на риска в земеделието и т.н.

Всички тези “провали” на обществения сектор затрудняват и успешното реализиране на програмите за устойчиво развитие на селското стопанство. Продължителното съществуване на многочлени социално-икономически и екологическите предизвикателства доказва “обществения/ите провал/и”, и факта че не е изградена ефективна система за управление на аграрната устойчивост в страната. Като резултат на всичко това, модернизацията на българското селско стопанство не се осъществява с желаните темпове, значително е ограничен ръстът в продуктивността, конкурентоспособността и устойчивостта на фермите; много земеделски производители не работят в съответствие с европейските стандарти за качество, екология, сигурност на храните, благосъстояние на животните и т.н.; и се запазват и дори увеличават диспропорциите в развитието на технологии, доходите и еко-резултатността на земеделските стопанства от различен тип, суб-сектори на земеделието и райони на страната (Башев, 2006, 2016; Kaneva et al., 2017).

2. Проучване на системата на управление на аграрната устойчивост

За да се определят специфичните форми за управление на аграрна устойчивост и равнището на устойчивост на селското стопанство в различни райони на страната, подотрасли на земеделието, типове агро-екосистеми, и приносят на земеделските стопанства от различен юридически тип и размер, се проведеха дълбочини интервюта с менажери на ферми от различен тип и месторазположение.

Проучването се проведе през периода април-ноември 2017г. и обхвана 40 земеделски производители от пет административни области на страната - Пазарджик, Пловдив, Кюстендил, Благоевград, Бургас и Велико Търново (Таблица 4).

Таблица 4. Географско и екологическо разположение на анкетираните ферми (брой)

Месторазположение на стопанствата	Северен-централен район	Юго-западен район		Южен-централен район		Юго-източен район	Общ брой* и %
	Велико Търново	Кюстендил	Благоевград	Пазарджик	Пловдив	Бургас	
Предимно равнинен район	1	2	2	7	0	4	40
Равнинно-планински район	4	2	1	4	1	3	37,5
Предимно планински	0	3	1	2	3	0	22,5
Със землища в защитени зони и територии	0	0	0	0	1	2	7,5
Планински район с природни ограничения	1	3	0	2	0	1	17,5
Непланински район с природни ограничения	0	0	1	1	0	0	5
Западна Тракийска низина	0	0	0	11	0	0	27,5
Средна Дунавска равнина	3	0	0	0	0	0	7,5
Дупнишка котловина	0	2	0	0	0	0	5
Санданско-петричка котловина	0	0	3	0	0	0	7,5
Поречието на река Марица	0	0	0	7	0	0	17,5
Поречието на река Янтра	3	0	0	0	0	0	7,5
Поречието на река Струма	0	2	3	0	0	0	12,5
Южно-Черноморски	0	0	0	0	0	4	10
Същинска Средна гора	0	0	0	3	3	0	15
Западна Рила планина	0	2	1	0	0	0	7,5
Общ брой	5	7	4	13	4	7	40*
Дял от всички (%)	12,5	17,5	10	32,5	10	17,5	100

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

При избора на райони за провеждане на дълбочинните проучвания на стопанствата бяха използвани следните критерии:

- административно и географско месторазположение - Източна, Северна, Западна и Южна България, съответно Северен-централен, Юго-източен, Южен-централен, и Юго-западен административно-географски райони на страната;
- основни типове и конкретни (агро)екосистеми в страната – планинска, равнинно-планинска, равнинна, крайречна (Струма, Марица, Янтра), южно-черноморска, планински район с природни ограничения, непланински район с природни ограничения, защитени зони и резервати, Западна Тракийска низина, Средна Дунавска равнина, Дупнишка и Санданско-петричка котловини, Същинска Средна гора и Западна Рила планина.

За идентифициране на „типичните“ за различните райони на страната стопанства се използва съдействието на основни асоциации на земеделските производители (Национална асоциация на зърнопроизводителите, Национален съюз на градинарите, Съюз на животновъдите и др.), държавни агенции (Националната служба за съвети в земеделието, Изпълнителна агенция по лозата и виното, и др.), преработвателни, био-сертифициращи и обслужващи организации, и местната власт. Анкетирани бяха земеделски производители от различен вид (Таблица 5) като бяха обхванати основните типове ферми в съответните райони:

- различни юридически видове стопанства - физически лица, еднолични търговци, кооперации, търговски дружества и др.;

Таблица 5. Юридически статут, размери и производствена специализация на анкетираните земеделски стопанства (брой)

Тип на стопанствата	Северен-централен район	Юго-западен район		Южен-централен район		Юго-източен район	Дял в общиня брой (%)
	Велико Търново	Кюстендил	Благоевград	Пазарджик	Пловдив	Бургас	
Физическо лице	3	3	1	3	3	2	37,5
Едноличен търговец	1	2	2	3	0	0	20
Кооперация	1	1	0	2	0	2	15
Търговско и др. дружество	0	1	1	5	1	3	27,5
Предимно за самозадоволяване	0	1	0	0	2	0	7,5
По-скоро малък за отрасъла	2	3	1	7	1	1	37,5
Със средни размери за отрасъла	2	2	2	5	0	3	35

Голям за отрасъла	2	0	1	1	1	3	20
Полски култури	1	1	0	1	0	2	12,5
Зеленчуци, цветя и гъби	0	1	1	2	0	0	10
Трайни насаждения	2	0	2	3	1	2	25
Тревопасни животни	1	0	0	1	1	0	7,5
Свине, птици и зайци	0	1	0	1	0	0	5
Смесени растениевъдно- животновъдни	1	2	1	2	2	2	25
Смесени растениевъдни	0	1	0	3	0	1	12,5
Смесени животновъдни	0	1	0	0	0	0	2,5

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

- ферми с различни размери - предимно за самозадоволяване, с малки за отрасъла размери, със средни за отрасъла размери, с големи за отрасъла размери;
- стопанства в различна производствена специализация - полски култури, зеленчуци, цветя и гъби, трайни насаждения, тревопасни животни, свине, птици и зайци, смесено растениевъдно-животновъдни, смесено растениевъдни, и смесено животновъдни;
- стопанства, които са (вертикално и/или хоризонтално) интегрирани в по-сложни организационни форми като търговски дружества, холдинги и т.н.;
- ферми в специфични географски и екологически месторазположения.

От първоначално идентифицираните за дълбочинно проучване земеделски стопанства, не се проведеха анкети единствено с 5 менажери (11,11%) поради изключителна заетост на ръководствата, нежелание за участие или други причини. Структурата и специфичните характеристики на анкетираните стопанства приблизително съответстват на реалната структура на всички ферми в проучените райони на страната. По време на анкетите менажерите не фермите бяха запознати с целите на изследването, отговориха на предварително подготвените въпроси, и дискутираха основните проблеми и предизвикателства на устойчивото земеделие в стопанствата, района, отрасъла и страната. Времетраенето на събеседването с всеки от участниците беше от няколко часа до цял ден, като в много случаи се проведеха и допълнителни срещи и разговори по телефон за прецизиране и допълване на отговорите.

Анкетата включва многочислени въпроси в 5 основни области:

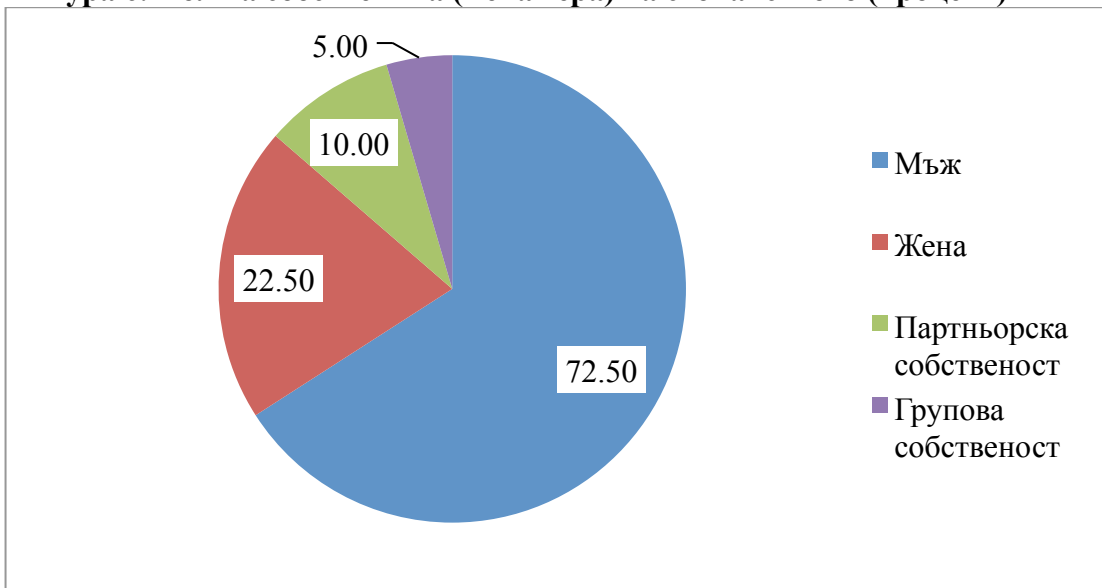
- обща характеристика на земеделските стопанства и на техните ръководства/собственици;
- оценка на въздействие на различните елементи на социално-икономическата, институционалната и природна среда върху социално-икономическата и екологическа устойчивост на анкетираните стопанства;
- прилагани форми и ефективност на управление на аграрната устойчивост от анкетираните ферми и техните организации;

- първична информация за системата от показатели за оценка на равнището на аграрна устойчивост на ниво ферма;

- специфична информация за проблемите и предизвикателства на устойчиво развитие в анкетираната ферма, район, екосистема, подотрасъл, и селското стопанство в страната.

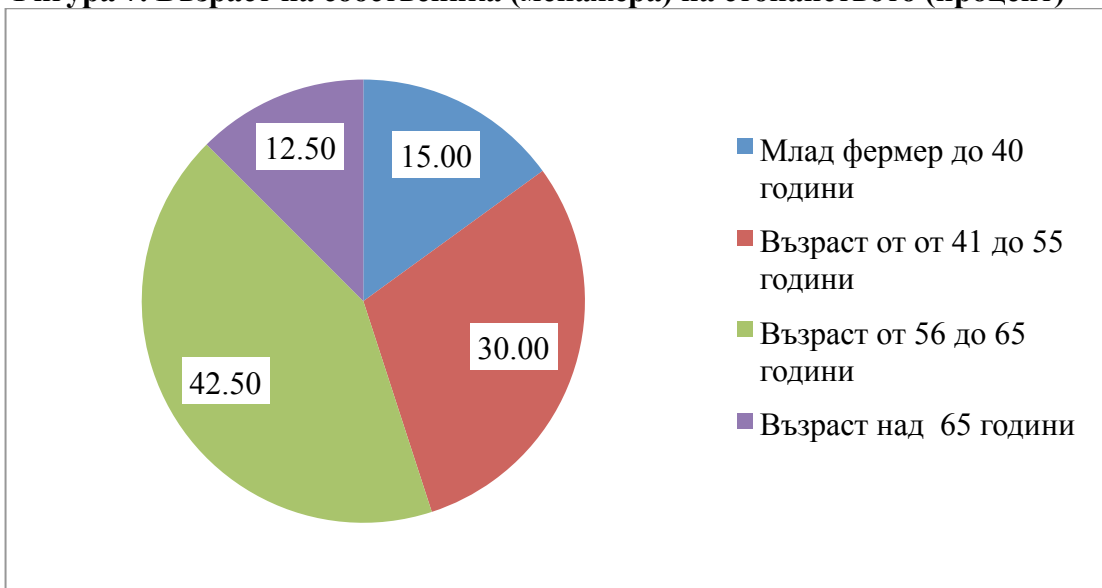
Болшинството от анкетираните стопанства са нерегистрирани ферми на физически лица, предимно малки за по размер, и специализирани в смесено растениевъдно-животновъдство и трайни насаждения. Най-голям дял от проучените стопанства са разположени в Южен централен и в Юго-западен географско-административни райони, и в предимно равнинни, и равнинно-планински райони на страната. Една четвърт от анкетираните ферми са в Тракийската низина, всяка пета е разположена в долини от различен вид - Дунавска равнина, Дупнишка котловина, и Санданско-петричка котловина. В крайречни екосистеми от различен тип (Марица, Струма, и Янтра) се намират около 36% от анкетираните стопанства, а в крайморски район всяка десета ферма. Собствениците и/или мениджърите на преобладаващата част от анкетираните стопанства са мъже, и в активна трудова възраст от 41 до 65 години (Фигура 6, Фигура 7). Подобна половина и възрастова структура на мениджърите (собствениците) ще управлява болшинството от българските стопанства в близките 10-15 и повече години и ще допринесе за едно или друго равнище на устойчивостта им. Основната част от анкетираните са на възраст между 56 и 65 години, което е показател както за техният житейски и професионален опит, така и за обезпокоителните тенденции на застаряване на заетите в нашето селско стопанство.

Фигура 6. Пол на собственика (менаждера) на стопанството (процент)

Източник: анкета с менаждери на земеделски стопанства, 2017г.

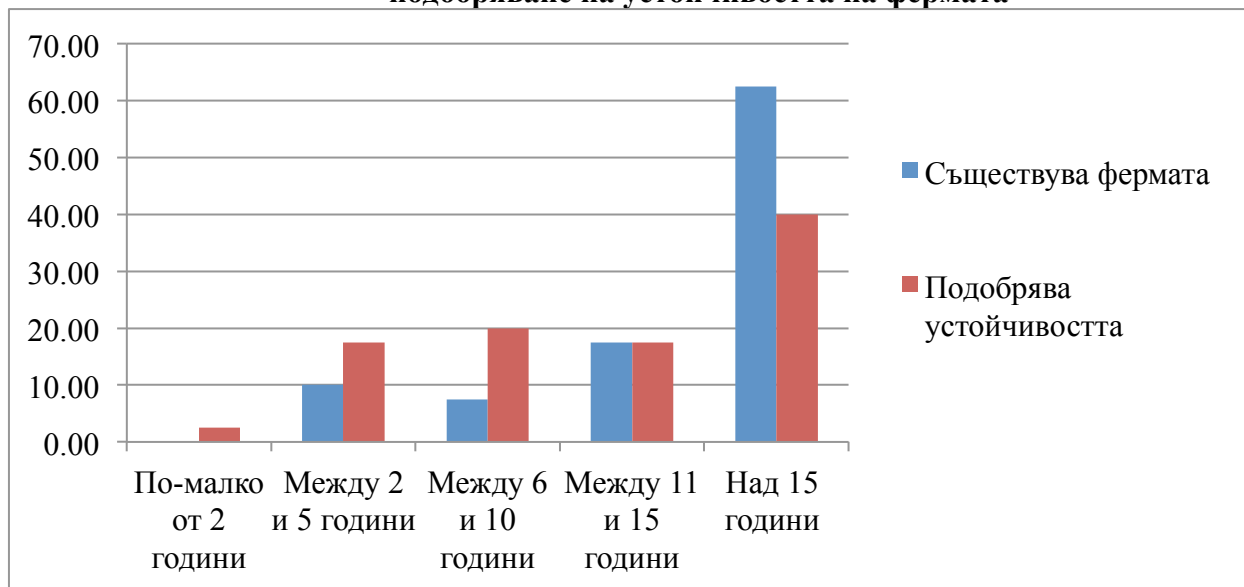
Фигура 7. Възраст на собственика (менажера) на стопанството (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

Голяма част от анкетираните стопанства са със сравнително дълъг период на съществуване над 15 години, и само 10% с кратък период на развитие от 2 до 5 години (Фигура 8). Това е показател, че болшинството от фермите са достатъчен ефективен опит в управление на стопанството и неговата устойчивост. Голямата част от анкетираните фермери посочват, че периодът през който те полагат грижи за подобряване на устойчивостта на стопанството е над 6 години, като основната част от тях са в групата с дългогодишен опит над 15 години. Съществува корелация между продължителността на периода на съществуване на стопанствата и периода, през който фермите полагат грижи за подобряване на устойчивостта си. Нещо повече, с нарастване на продължителността на съществуване на стопанството нараства и делът на фермите с ефективни грижи за подобряване на устойчивостта. Всичко това показва, че практическят проблем “управление на аграрната устойчивост” не е нов за повечето. Стои обаче въпросът доколко стопанствата познават, а така също и в каква степен спазват принципите на устойчиво земеделие.

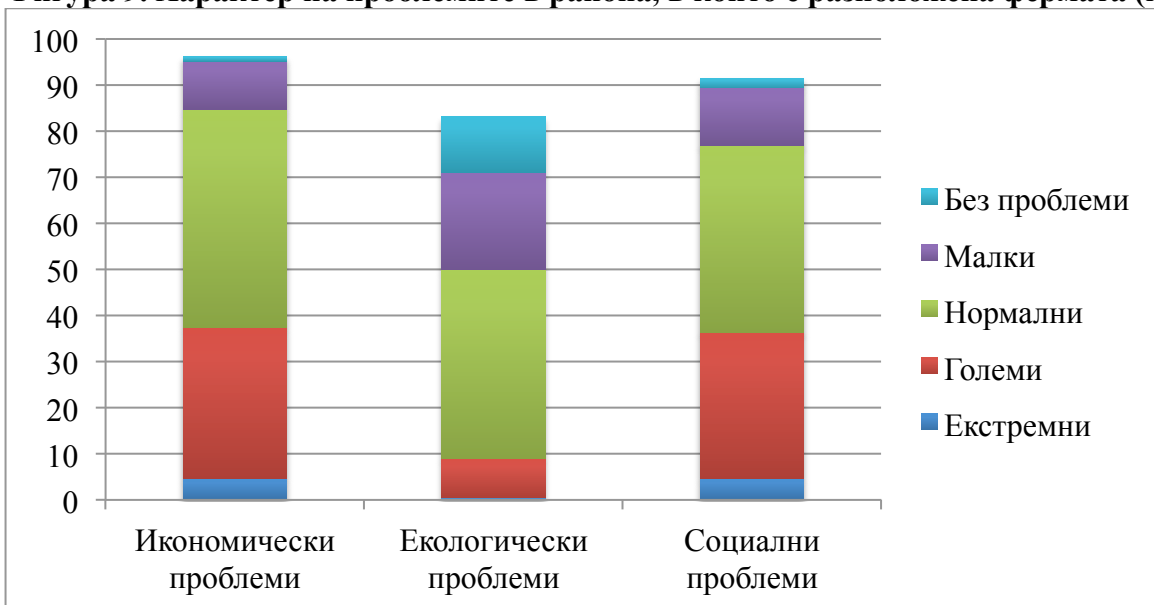
Фигура 8. Период, през който съществува стопанството и се полагат грижи за подобряване на устойчивостта на фермата

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

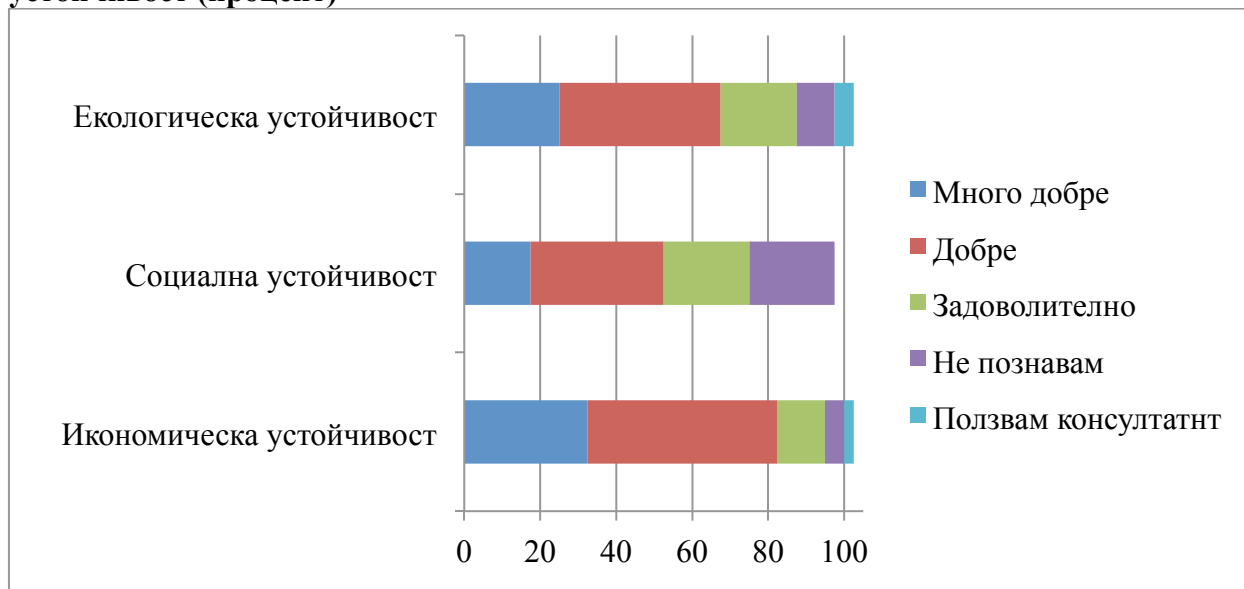
Познаването на основните социално-икономически и екологически предизвикателства, и на основните принципи на устойчивото земеделие е основа за ефективно управление на аграрната устойчивост. Нашето широкомащабно изследване установи, че според мнозинството от земеделските стопанства в страната те са разположени в райони с „нормални“ икономически, социални и екологически проблеми (Фигура 9). Значителна част от тях обаче са в райони с „големи“ или „екстремни“ икономически, социални и екологически предизвикателства. Една трета от мениджърите посочват, че стопанството им е разположено в район с „малки“ или „без“ екологически проблеми, докато делът на стопанствата с подобни икономически и социални проблеми е по-малък. Немалък е делът на мениджърите, които не са запознати с характера или не могат да оценят равнището на социално-икономическите и екологическите проблеми в района, в който е разположено стопанството им. В най-голяма степен това касае компетентността на фермерите по отношение на екологическите проблеми в района, следвано от социалните и икономическите предизвикателства.

Фигура 9. Характер на проблемите в района, в който е разположена фермата (процент)

Източник: Башев 2016

Фигура 10. Доколко познавате принципите на икономическа, социална и екологическа устойчивост (процент)

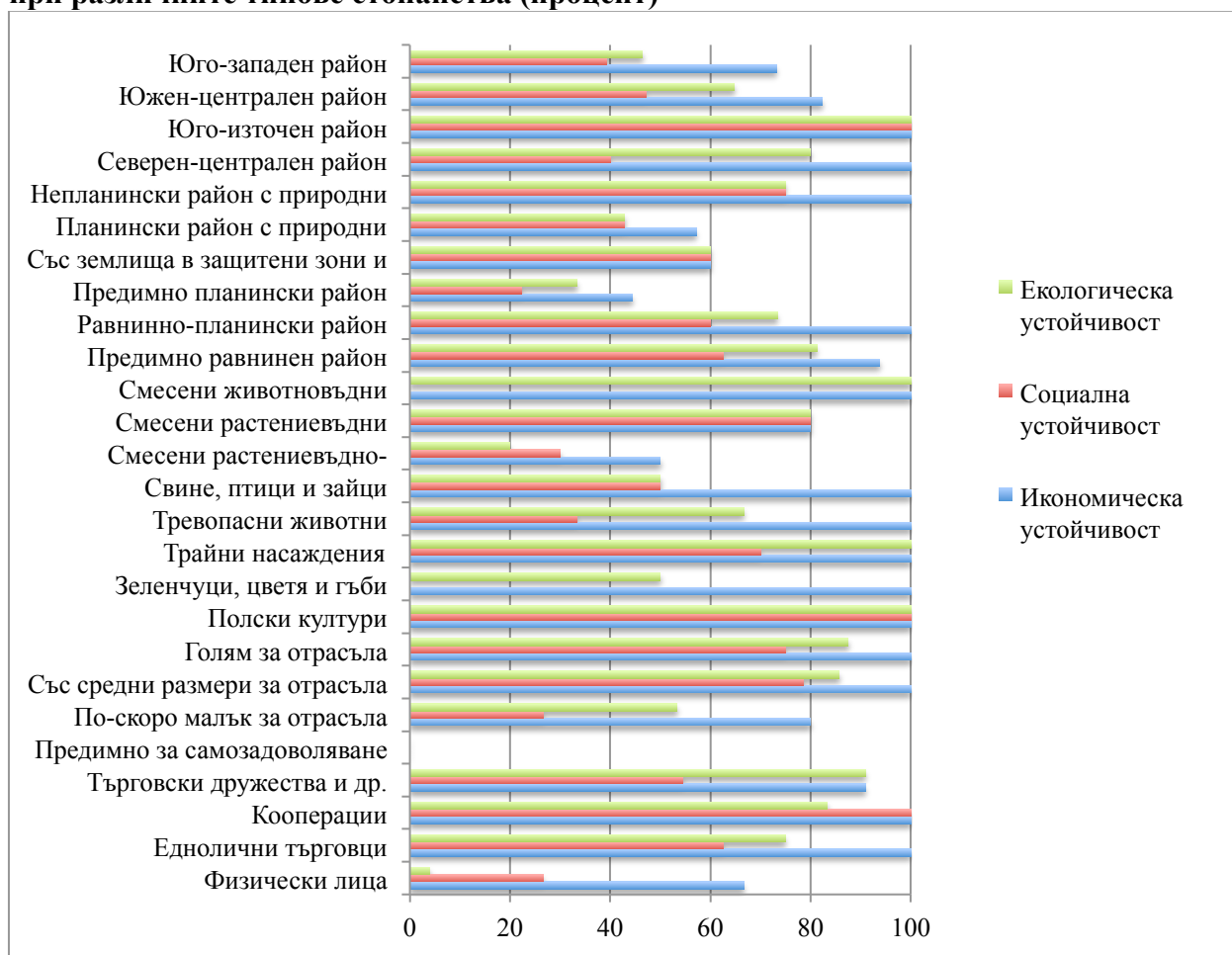
Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

Нашата проучване установи, че преобладаващата част от менажерите на анкетираните стопанства познават „добре“ и „много добре“ принципите на икономическа, социална и екологическа устойчивост (Фигура 10). В същото немалък дял от фермите признават, че познанията им на принципите на социална и екологическа устойчивост са „задоволителни“ или изобщо липсват. Ниската и липсата на компетентност касае почти половината от стопанствата по

отношение на принципите на социална устойчивост, почти всяко трето стопанство по отношение на екологическата устойчивост, и около една пета от фермите за икономическа устойчивост.

Само малка част от анкетираните стопанства повишават капацитета си за управление на устойчивостта чрез наемане на консултант, като това е изцяло по отношение на опознаване на принципите на екологическа и икономическа устойчивост. Със сравнително най-висок собствен (вътрешен) потенциал за управление на различните аспекти на устойчивостта са кооперативните стопанства, при които всички познават “добре” или “много добре” принципите на икономическа и социална устойчивост, а значителна част и принципите на екологическа устойчивост (Фигура 11). Заедно с това 16,67% от тези стопанства “ползват консултант” за подобряване на компетентността си по отношение на екологическата устойчивост.

Фигура 11. Много добро или добро познаване на принципите на аграрна устойчивост при различните типове стопанства (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017г.

Всички от едноличните търговци познават добре или много добре принципите на икономическа устойчивост, а три четвърти от тях и тези на екологическата устойчивост. Около 12% (12,5%) от този тип стопанствата наемат и консултант за подобряване на икономическата си устойчивост. Голямата част от едноличните търговци също така познават добре или много добре принципите на социална устойчивост. Въпреки това обаче 37,5% от тях съобщават, че познанията

им на принципите на социалната устойчивост не са добри. Болшинството от търговските дружества познават добре или много добре принципите на икономическа и екологическа устойчивост, но само малко повече от половината от тях има подобно ниво на компетентност по отношение на принципите на социална устойчивост. Всяко десето от този тип стопанства също ползва външен консултант за повишаване на компетентността си по отношение на екологическата устойчивост. Две трети от физическите лица са високо компетентни по отношение на принципите на икономическа устойчивост, а 40% от тях и по отношение на принципите на екологическа устойчивост. В същото време почти три четвърти (73,33%) от този тип ферми не познават добре принципите на социална устойчивост.

Компетентността на принципите на устойчивост расте заедно с размерите на фермите и като правило по-големите стопанства познават по-добре икономическата, социалната и екологическа устойчивост. Заедно с това 7,69% от фермите със средни размери наемат консултант за повишаване на познанията си за икономическа устойчивост, а 15,38% и по отношение на екологическа устойчивост. В същото време тревожен е факта, че нито едно от стопанствата, които са предимно за самозадоволяване не познава добре принципите на икономическа, социална и екологическа устойчивост. Тази група от производители представляват една значителна част от всички ферми в страната, и са (могат да бъдат) важен фактор за подобряване на социално-икономическата и екологическа устойчивост на селското стопанство. Съществува и диференциация на компетентността по отношение на принципите на устойчивост и в зависимост от производствената специализация на стопанствата. При всички категории стопанства високото познаване на принципите на икономическа устойчивост е типично за всички или мнозинството от тях. Изключение правят само фермите с растениевъдно-животновъдна специализация, при които всяка втора не познава добре принципите на икономическата устойчивост. Половината от стопанствата в свине, птици и зайци също ползва консултант за подобряване на компетентността си по отношение на икономическата устойчивост.

Познаването на принципите на екологическата устойчивост е високо при стопанствата специализирани в полски, трайни насаждения, смесено растениевъдство, смесено растениевъдство и тревопасни животни, докато при фермите с друга специализация е значителен дялът на тези с ниска екологическа компетентност. Всяко пето от стопанствата с полски култури подобрява капацитета си по отношение на екологическата устойчивост чрез наемане на консултант, подобно на 11,11% от тези в трайни насаждения. Познаването на принципите на социална устойчивост е единство добро при повечето от стопанствата специализирани в полски култури, смесено растениевъдство и трайни насаждения. При фермите в другите групи производствена специализация дялът на високо компетентните в социалната устойчивост е нисък, а при стопанствата в зеленчуци, цветя и гъби и тези в смесено животновъдство техният дял е нула.

Съществува вариация в познаването на разнообразните принципи на устойчивостта и в стопанствата в различни географски, административни и екологически райони на страната. Стопанствата разположени в предимно равнинни и равнинно-планински райони, и тези в непланински райони с природни ограничения са с по-високо познаване на принципите на икономическа, социална и екологическа устойчивост. От друга страна фермите разположени в предимно планински райони, в планински райони с природни ограничения, и тези със землища в защитени зони и територии са със сравнително малка част високо компетентни в принципите на устойчивостта. Част от фермите разположени в равнинно-планински райони подобряват компетентността си на икономическата и екологическата устойчивост посредством ползване на консултант – съответно 6,67% и 13,33% от всички стопанства в тази група.

Най-накрая, всички от анкетираните стопанства в Юго-източен район познават добре или много добре икономическите, социални и екологически принципи на аграрната устойчивост.

Компетентността по отношение на икономическата устойчивост е висока и при болшинството от стопанствата в останалите проучени райони на страната. Голяма част от фермите в Северен-централен район са добре информирани по отношение на екологическата устойчивост, докато в Юго-западен район те са малцинство. Също така познаването на принципите на социална устойчивост не е добро при мнозинството от стопанствата в Южен-централен и Юго-западен райони на страната. Консултанти за подобряване на познанието на принципите на устойчиво земеделие ползват съответно 13,5% и 6,25% от фермите в Юго-западен и Южен-централен район по отношение на екологическия аспект, и 6,25% от стопанствата в Южен-централен район по отношение на икономическата устойчивост. Следователно, в бъдеще следва да се насочат повече усилия за подобряване на компетентността на фермерите в групите с ниска култура по отношение на принципите на аграрна устойчивост чрез обучения, консултации, съвети, обмяна на положителен опит и т.н.

Компетентността по отношение на принципите на аграрната устойчивост е необходимо, но не и достатъчно условие за ефективното ѝ управление. Поради непълни знания и различни други икономически, технологически, агрономически, поведенчески и т.н. причини, и в различни периоди от време, фермерите не винаги прилагат стриктно принципите за устойчиво земеделие. Нашето широкомащабно изследвания установи, че според голямата част от мениджърите в стопанствата те спазват “стриктно” или “добре” принципите на икономическа, екологическа и социална устойчивост (Башев 2016). Една значителна част от стопанствата обаче, спазват принципите на социална, икономическа, и екологическа само “задоволително”. Нещо повече, част от стопанствата посочват, че изобщо “не спазват” подобни принципи (която достига до 6% от общия брой на фермите по отношение на социална устойчивост), или ги “спазват единствено при наличие на санкции” (достигащи до 8% при екологическа устойчивост).

В най-голяма степен се интегрират (прилагат) принципите на аграрна устойчивостта в общото управление на фермата при кооперациите и търговско и др. дружества. Около 8% от кооперациите прилагат принципите на екологическа устойчивост, само ако има санкции. Сравнително по-малка част от едноличните търговци и физическите лица прилагат принципите на социална устойчивост във висока степен. Немалка част от физическите лица спазват принципите на устойчиво земеделие само при наличие на санкции – 9% от тях за екологическа устойчивост, 5% за икономическа устойчивост и 5% за социална устойчивост. Тези данни показват, че санкциите от страна на държавата, местната власт, собствениците, членовете и т.н. предизвикват стопанско поведение за подобряване на екологическата устойчивост при определени групи ферми като кооперации и физически лица.

Прилагането на принципите на устойчивост расте заедно с размерите на фермите и като правило по-големите стопанства спазват по-добре икономическата, социалната и екологическа устойчивост. Спазването на многообразните принципи на устойчивост е най-масово при стопанствата, специализирани в полски култури, тревопасни животни и смесено растениевъдно-животновъдство и смесено растениевъдство. Цитираното изследване обаче също така установи, че при всички групи стопанства делът на тези, които спазват добре или стриктно принципите на аграрна устойчивост превишава частта на тези, които познават добре или много добре тези принципи. Следователно, стои въпросът доколко някои от земеделските стопанства прилагат ефективно принципи, които те самите не познават добре.

3. Въздействие на социално-икономическата, институционалната и природна среда върху аграрната устойчивост

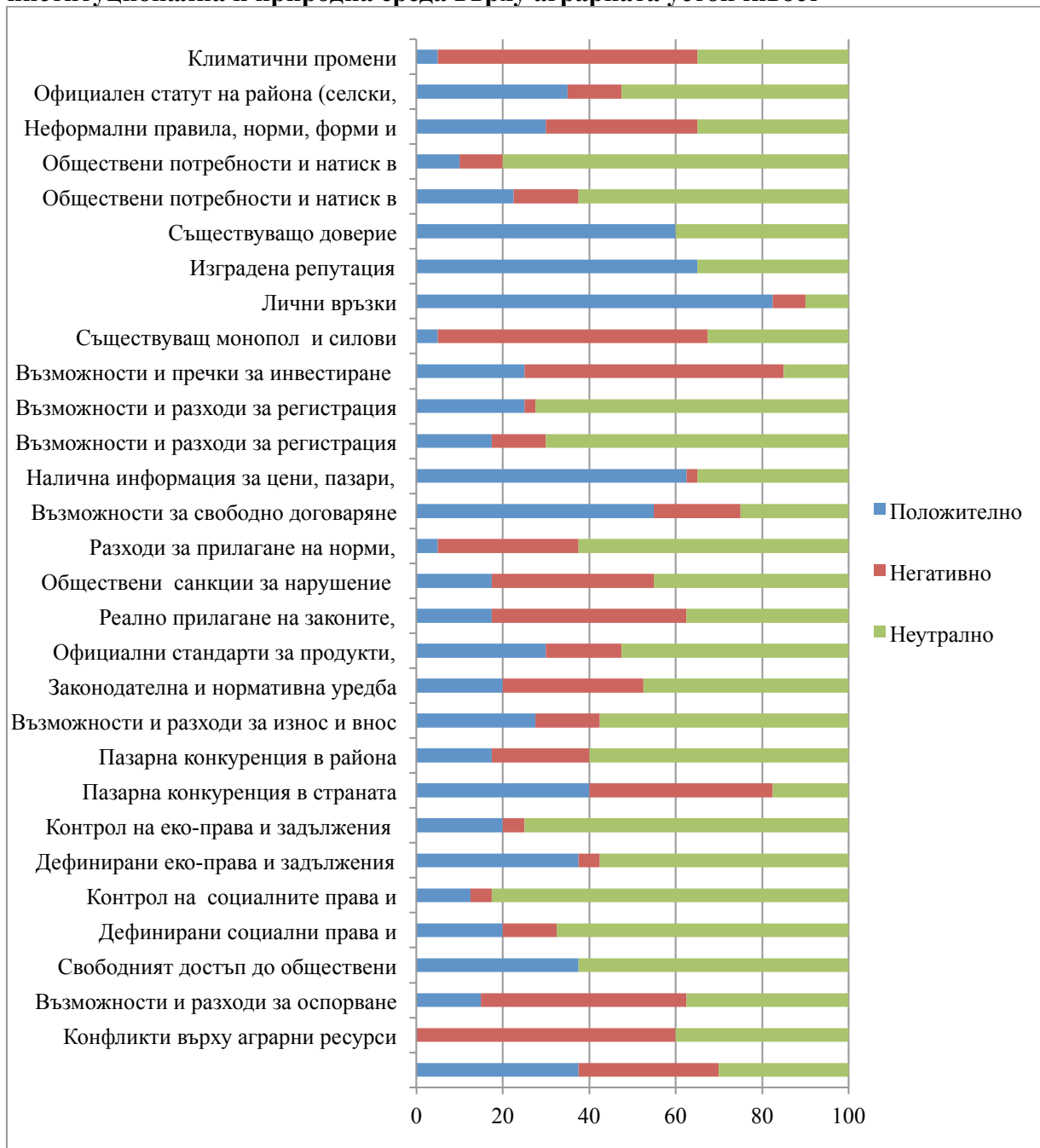
Проведеното дълбочинно проучване дава възможност да се идентифицират и оценят основните елементи на външната социално-икономическа, пазарна, институционална и природна среда, които в най-голяма степен оказват въздействие върху аграрната устойчивост в страната, и в отделните подсектори на отрасъла, географски и административни райони, (агро)екосистеми и типове земеделски стопанства.

Представените и добре защитени от съществуващата институционална уредба частни права върху разнообразните аграрни ресурси (земеделски земи, пасища и ливади, материални и интелектуални активи, водоизточници, екосистеми, и т.н.) са важен фактор за ефективно използване на ресурсите и устойчиво развитие. Нашето изследване потвърди, че за болшинството от анкетираните земеделски производители (37,5%) “предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права” оказват положително въздействие за многостранните аспекти на аграрната устойчивост (Фигура 12).

Според мнозинството от фермерите наличните частни права и разходите за тяхната защита са от първостепенно значение за подобряване на икономическата устойчивост. Системата от частни права има голямо икономическо значение тъй като създава стимули за инвестиции и ефективно използване на ресурсите. Нещо повече, за много менажери доминиращата структура на права и правила в сектора, която е модернизирана в съответствие със стандартите на Европейския съюз, оказва положително въздействие и върху социалния и екологически аспекти на аграрната устойчивост.

Заедно с това обаче, за почти всеки трети от анкетираните стопанства съществуващите частни права върху аграрните ресурси и (високото) равнище на разходите за тяхната защита и размяна оказват по скоро негативно влияние върху различните аспекти на аграрната устойчивост. Един от анкетираните менажери споменава, че стопанисваната от него земя е разположена на 500 различни места в разстояние на парцелите, достигащо до 30 км. Тази ферма има, освен големи транспортни разходи, и високи разходи за управление, опазване на имущество и реколта, за кандидатстване за обществени субсидии и други взаимоотношения с властите. Така например за да му приемат многобройните (1500 броя) заявления в общинската служба той трябва да си носи своя хартия и тонери за отпечатването им.

Фигура 12. Степен на въздействие на основните елементи на социално-икономическата, институционална и природна среда върху аграрната устойчивост

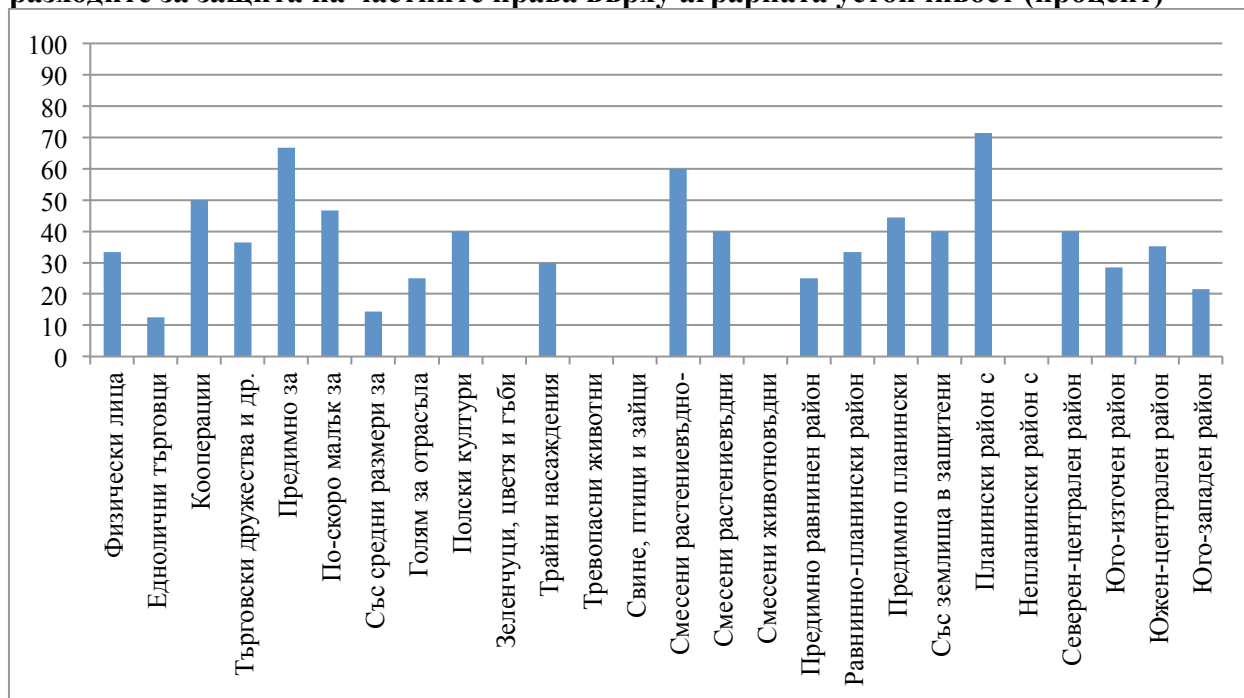

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Отрицателното въздействие на структурата и на разходите, свързани със собствеността върху аграрни ресурси, касае фермите от различен тип (Фигура 13). Изключение правят единствено стопанствата, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, свине, птици и зайци, тревопасни животни и смесено животновъдство, както и тези разположени в непланински район с природни

ограничения. Всички тези ферми обикновено ползват по-малко собствена или наета земя (оранжерийно зеленчукопроизводство, свинепроизводство, стопанства със средни размери), имат достъп до ползване на обществени ливади и пасища (тревопасни животни) и нямат необходимост от търгуване (купуване или арендуване) на земеделски земи в големи размери или други интелектуални аграрни продукти (произходи, нови сортове и технологии, и т.н.).

Фигура 13. Негативно въздействие на предоставените права върху аграрни ресурси и разходите за защита на частните права върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

От друга страна, стопанствата, които осъществяват интензивно сделки (покупки, аренда) със земеделски земи с многочислени собственици за ефективна експлоатация на размери и мащаби, или ползват собствеността като залог при заем, в сравнително по-голяма степен са засегнати от негативните последици на несъвършената институционална уредба (идентификацията на правата на собственост) и разходите със защита и трансфер на частните права. Така например половината от кооперациите, 60% от смесено-растениевъдно-животновъдните стопанства, 40% от фермите с полски култури и смесено растениевъдни, подчертават негативното влияние на този фактор.

Споменават се много случаи, при които производителите се затрудняват да организират ефективни обработки на по-големи парцели от земи, поради практическа невъзможност да се договори наем или покупка на отделни малки участъци от поземлени собственици - липса на документи за собственост, много наследници, отсъствие от страната, оспорване от трети лица, високи разходи и т.н. Една от анкетираните ферми, представляваща голям за района инвеститор в лозови масиви, посочва наличие на множество малки “острови” от (раздробена, неидентифицируема, многобройни притежатели и т.н.) поземлена собственост в землището за разширяване на стопанството. Тези парцели е невъзможно практически да се придобият и това пречи на планираното ефективно разширяване на производството в тази ферма.

Този ограничителен елемент на институционалната среда е особено критичен за фермите с по-малки размери (46,67%), които нямат потенциала (договорни позиции, достатъчен персонал, достъп

до юристи и т.н.) на едрите бизнес стопанства. Някои по-малки фермери и полупазарни стопанства съобщават за несъответствие на описанието и границите в документите на собственост с реалните размери и местонахождение на имота (земи, постройки и т.н.), което също пречи за ефективни инвестиции и сделки. Идентифицирането на правата на собствениците и коригирането на документални грешки от миналото, чрез бюрократични и съдебни процедури, е продължителен, скъпоструващ и недостъпен за много (малки) производители процес. Това е последица от наличието на много и/или липса на наследници, множество заинтересовани страни, високи разходи за експертизи, адвокати, съдебни дела, въвеждане в ново владение и т.н. Негативното въздействие върху устойчивостта на този фактор е особено силно при полупазарните стопанствата – две трети от анкетираните ферми, предимно за самозадоволяване.

Негативното въздействие на съществуващата структура и възможностите за защита на частните права на собственост е особено силно за стопанствата в планинските райони (44,44%), където аграрните ресурси са ограничени и дислоцирани в големи площи. Също така, голяма част от фермите в планински райони с природни ограничения (71,43%) и тези със землища в защитени зони и територии (40%) усещат негативното въздействие на този елемент на институционалната среда, поради множеството ограничения за/при използване на ресурсите, свързани със (специалния) статут на землищата.

Много производители от различен тип също така съобщават, че имат високи разходи за защита на ресурсите и продукцията, поради постоянни кражби на имущество и реколта. Немалко стопанства осигуряват постоянна охрана на реколтата, която допълнително оскъпява продукцията или превръща менажерите, собствениците и техните семейства в пъдари и охранители. Според анкетиран производител на ягоди, той и баща му прекарват денонощно на полето по време на зреене на продукцията. Друг анкетиран производител споделя опит, в който за да защити имуществото си от повтарящите се кражби поставя скъпо струваща ограда около имота, и като резултат му крадат ценната ограда. Председател на анкетирана кооперация също подчертава този проблем и факта, че след приключване на “работата” в стопанството той се “превръща в пъдар, тъй като общината не осигурява необходимата защита на полето”. Многократните му жалби срещу “добре известните” крадци, не намират решение от властите “тъй като кражбите са били много малки за санкциониране”. Поради тази причина в Югоизточен район на страната не се сее царевица от по-големите производители защото се краде много. Друга кооперация в този район постоянно наема охранители за да опази имуществото в стопанския двор и реколтата от грозде.

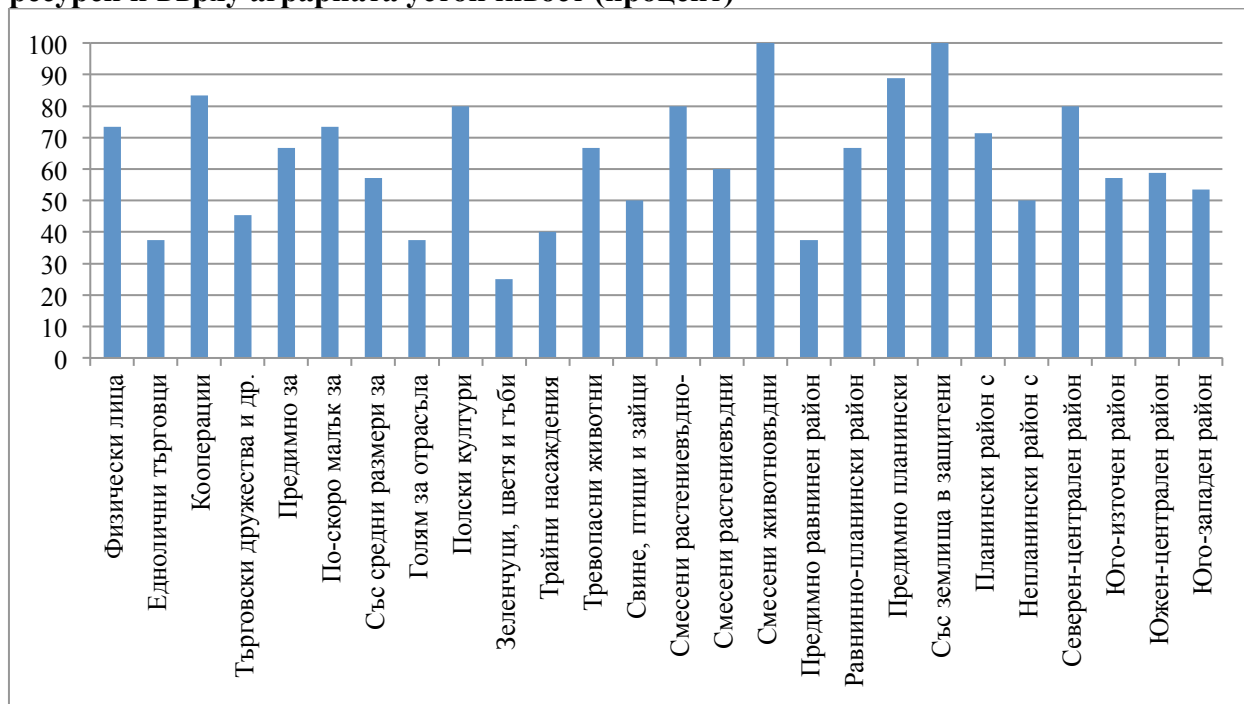
Има и много случаи когато частни животни унищожават реколтата на други стопани и е много трудно да се санкционират нарушителите, поради неопределеност на нарушителите, или трудност за доказване и санкциониране по законен ред. В други примери се споменава за диви животни, които унищожават посеви, трайни насаждения и/или реколта, и в този случай не става дума за посегателство на собствеността от лица, а за необходимост (разходи) за управление на природен риск (чрез застраховане на имущество, изграждане на ограда, заплащане за охрана и т.н.). За почти 30% от анкетираните стопанства правата върху аграрни ресурси и разходите за тяхната защита нямат съществено значение (неутралност) по отношение на аспектите на аграрната устойчивост. Това означава, че съществуваща система за управление, концентрация, трансфер и защита на аграрните ресурси в тези стопанства “работи добре”, и не пречи на стратегиите и дейностите за устойчиво развитие.

Характерът, силата и възможностите за бързото и безразходно разрешаване на конфликтите, свързани с правата върху аграрни ресурси са важен фактор за ефективното управление на аграрната устойчивост. За 60% от анкетираните стопанства “съществуващите конфликти върху аграрни ресурси” оказват негативно влияние върху различните аспекти на аграрна устойчивост, а за останалата част те са без особено значение (Фигура 12). Конфликтите обикновено пречат на

ефективното разпределение и устойчивата експлоатация на аграрните ресурси и са свързани със значителни разходи за предотвратяване и разрешаване. Според менажерите на анкетираните стопанства този фактор, най-често съществено понижава икономическата устойчивост, понякога екологическата устойчивост, а в отделни случаи и социалната устойчивост в отрасъла.

Конфликти от различен тип, свързани с аграрните ресурси, имат нееднакъв ефект върху устойчивостта на различните подотрасли, райони и типове стопански организации (Фигура 14). Подобни конфликти обикновено са свързани със силни интереси върху придобиване на собственост и/или ползване на определени ограничени (ценни) аграрни ресурси от две или повече страни - индивидуални агенти, ферми, свързани и несвързани бизнеси, мощни групировки и т.н. В някои случаи съществуват силни конфликти, свързани със стратегии на определени големи групировки за “легитимно” придобиване на основни ресурси (земи, преработвателни съоръжения, цели предприятия) от по-малки производители посредством разнообразни схеми (оказване на натиск, нелоялна конкуренция, тежки условия за кредитиране, съдебни искове и фалит). Има много случаи за конфликти, които произтичат от недефинирани или недобре дефинирани права на собственост, разпореждане и ползване на определени ресурси или от “обществения” им (нестоков) характер както е при новите технологии, държавните и общинските пасища и земи, водоизточниците, услугите на екосистемите, критична инфраструктура и др.

Фигура 14. Негативно въздействие на съществуващите конфликти върху аграрни ресурси и върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

В най-голяма степен конфликтите върху аграрните ресурси влияят негативно на кооперативните стопанства (83,33%) и на фермите на физическите лица (73,33%). От друга страна, отрицателното въздействие на този фактор в по-малка степен се усеща при фирмите от различен тип. Агрофирмите обикновено имат или използват по-ефективни механизми за предотвратяване и/или ефективно преодоляване на съществуващите конфликти с други агенти върху аграрни

ресурси. Въпреки това, съществен дял от едноличните търговци (37,5%) и от търговските дружества (44,45%) оценяват, че конфликтите върху аграрни ресурси оказват негативно влияние върху аграрната устойчивост.

Негативното влияние на конфликтите, свързани с аграрните ресурси, расте заедно с намаляване на размерите на стопанствата, като е типично за болшинството от фермите с малки размери (73,33%), полупазарните стопанства (66,67%) и стопанствата със средни размери (57,14%). Нещо повече, една немалка част от едрите стопанства (37,5%) също посочват, че подобни конфликти понижават аграрната устойчивост. В най-голяма степен конфликтите върху аграрни ресурси влияят върху различните аспекти на устойчивостта в секторите със смесено животновъдство (всички от фермите), полски култури и смесено растениевъдно-животновъдство (четири пети от фермите), тревопасни животни (две трети от фермите) и смесено растениевъдство (60% от стопанствата). В най-малка степен отрицателното въздействие на конфликтите върху ресурсите се усеща в сектора зеленчуци, цветя и гъби (всяка четвърта ферма), където и размера на използваните аграрни ресурси от отделните ферми и като цяло е сравнително малък.

Отрицателното въздействие на конфликтите свързани с аграрните ресурси, върху селскостопанската устойчивост е най-силно изразено в планинските райони (88,89%) и във (всички) стопанствата със землища в защитени зони и територии, а в най-малка степен в равнините райони на страната. Това е резултат от факта, че в планинските райони размерът на аграрните ресурси е по ограничен и всички конфликти, свързани с тях се отразяват сериозно на устойчивото развитие в тези райони. Негативното влияние на този фактор е в много по-голяма степен изразен в Северен централен район, в сравнение с проучените южни райони на страната.

Възможностите и разходите за оспорване на абсолютните и договорните права по законен ред са важна характеристика на институционалната среда, която в голяма степен определя и възможностите за устойчиво развитие. Когато липсва практическа възможност да се търсят (защитят) легитимни права или разрешат възникващи спорове и конфликти между агентите по законов път или разходите за оспорване на правата върху ресурсите и договорните условия чрез трета страна (съд, администрация, местна власт, независима експертиза, арбитраж и т.н.) са прекалено високи, тогава реализирането на икономическите, социалните и екологическите цели на устойчивото развитие е затруднено.

Според голяма част от анкетираните менажери (47,5%) реалните “възможности и разходи за оспорване на правата и договорите по законен ред” оказват негативно влияние на аграрната устойчивост (Фигура 12). Това е последица от факта, че законовите средства за разрешаване на спорове и конфликти са практически “невъзможни”, недостъпни или са прекалено скъпи за ползване от значителна част от аграрните агенти. Така например много от анкетираните земеделски производители се оплакват от забавено заплащане на закупената продукция от големи изкупвачи, преработвачи и/или хранителни вериги, или ненавремененно привеждане на полагащите се субсидии, компенсация или помощи от отговорни държавни агенции. Често забавянето на заплащането с частни агенти или от държавни организации е с месеци, в някои случаи и с години (например при получаване на компенсация за щети от природни бедствия), а понякога не се осъществява изобщо.

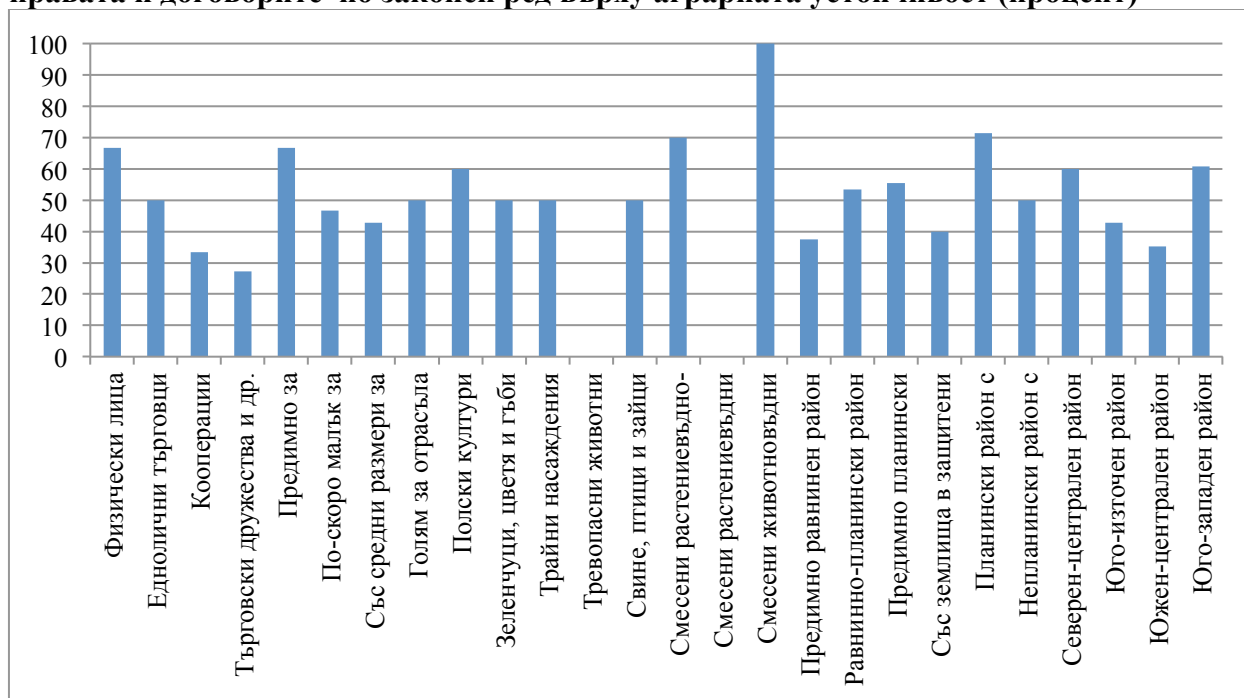
Съобщават се много случаи, когато е твърде скъпо или практически невъзможно да се потърсят легитимни права върху определени ресурси или дейности по законов път, поради неработеща, тромава и скъпа за ползване от индивидуалните агенти обществена система за идентификация, санкциониране, оспорване и предоставяне на правата. Във всички тези случаи едностранно зависимите от определени купувачи и/или държавни институции земеделски производители са ошетени, без да са в състояние да потърсят законови права върху ресурси или дейности, или компенсация за реализираните загуби или пропуснатите ползи. Нещо повече, когато

разходите (за санкциониране) на частните договори са високи тогава агентите заменят най-ефективните форми за управление на аграрната устойчивост с по-малко ефективни, но “по-сигурни” форми за защита на своите инвестиции и интереси - ограничаване на сделки и взаимоотношения с пазарни контрагенти, персонализация на търговията, по-слабо коопериране с външни агенти, вътрешна интеграция на транзакциите, фокусиране на краткосрочни изгоди и само на собствени ползи и т.н.

Само за малка част от стопанствата (15%) възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред влияят положително на многостранните аспекти на аграрната устойчивост. Заедно с това, според сравнително голяма част от фермите (37,5%), тези възможности и свързаните с тях разходи са неутрални по отношение на устойчивостта. Тези цифри показват, че за болшинството от българските стопанства официалната система за оспорване на правата и договорите или “работи“ добре, или те имат (ползват) други неформални и по-ефективни механизми за защита на своите права и договори - добри взаимоотношения, привилегировани и/или силови позиции, лични връзки, съдействие на трета страна, незаконосъобразни средства и т.н. На някои стопанства не им се налага изобщо да ползват официалната система за разрешаване на конфликти, поради липса на интерес или конфликти върху ресурси и задължения с други страни - малък по обем собствени или ползвани ресурси, липса или малко на брой договорни отношения и др.

Възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са отрицателен фактор за аграрната устойчивост при две трети от физическите лица и всеки втори от едноличните търговци, една трета от кооперациите и над една четвърт от търговските дружества (Фигура 15). Очевидно е, че последните два типа стопански организации имат по-високи възможности за покриване на (често високи) разходи свързани със защита на частните права и договорни задължения.

Фигура 15. Негативно въздействие на възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

При фермите с по-малки размери и при най-големите стопанства сравнително по-голям брой чувстват негативното влияние на този фактор. Това е поради високите разходи за “единица” оспорване, липса на опит, капацитет, възможности, ниска честота и т.н. (при първия тип стопанства) или значителни “съвкупни” разходи от множество оспорвания в резултат от мащаба на дейността, използваните ресурси и договорни отрошения с други страни (при втория тип ферми). Негативното въздействие върху аграрната устойчивост на съществуващите възможности и разходи за оспорване на правата и договорите по законен ред е различно в различните подотрасли на селското стопанство. Този фактор оказва отрицателно влияние на всички или на преобладаващата част от стопанствата със смесено животновъдство (100%), смесено растениевъдство и животновъдство (70%) и полски култури (60%). При стопанствата специализирани в трайни насаждения, свине, птици и зайци, и в зеленчуци, цветя и гъби негативното въздействие се отбелязва от всяко второ от тях. За всички от анкетирания менажери на стопанствата, специализирани в тревопасни животни и смесено растениевъдство възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред са положителен или неутрален фактор за аграрната устойчивост.

При различните екосистеми стопанствата в планински райони с природни ограничения (71,43%), в планинските райони като цяло (55,56%) и в равнинно-планинските райони (53,33%), в най-силна степен, са под въздействие на негативното влияние на възможностите и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред. От друга страна, фермите в предимно равнинните райони и тези със землища в защитени зони и територии страдат в по-малка степен от негативния ефект на този фактор. Съществува и голяма регионална вариация на ефектите от системата и разходите за оспорване на правата и договорите по законен ред. В най-голяма степен от неефективността на съществуващата система страдат фермите, разположени в Югозападен и Северен централен райони на страната (60% от тях), а в най-малка степен са засегнати стопанствата в Южен централен на страната (35,29%). Съществуващата регионална диференциация на въздействието на този фактор е обусловена от различната ефективност на формалната система за оспорване на правата във всеки район, от специфичната структура (и ефективност) на неформалната институционална среда и форми за управление, и от нееднаквите потребности, предизвикателства, договорна структура, натрупан опит и вътрешен капацитет на фермите във всеки район и екосистема.

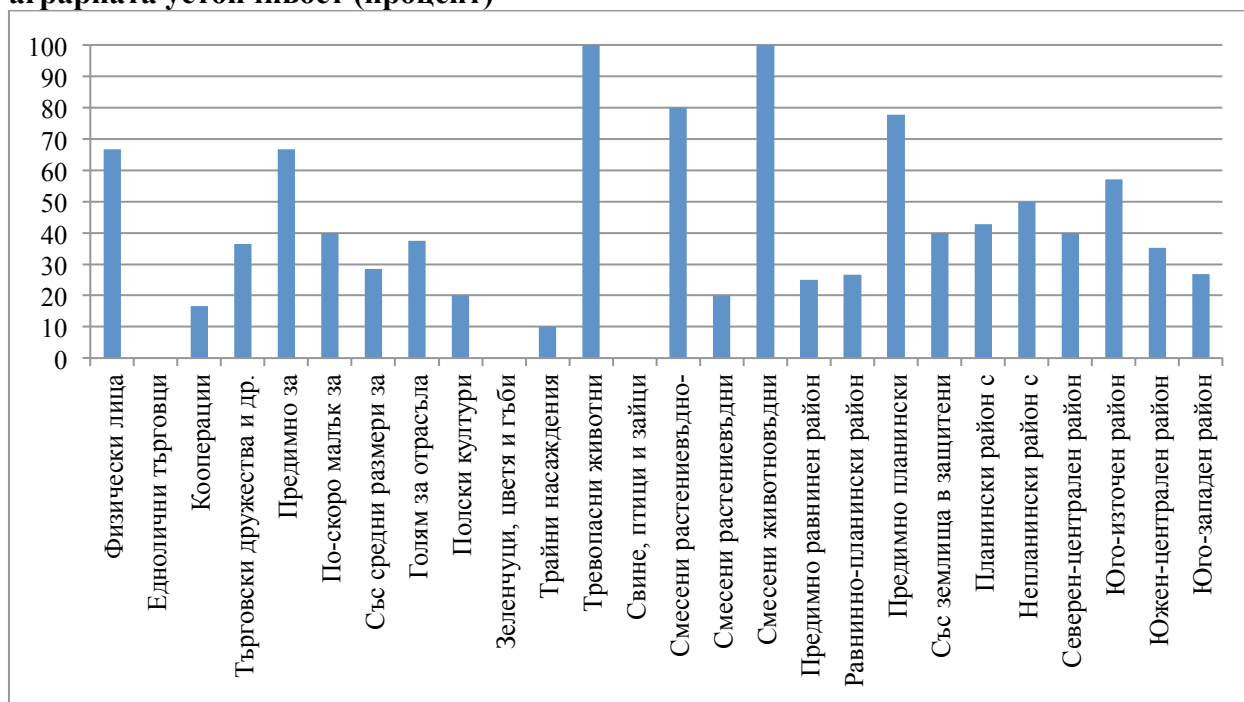
Предоставянето на права на ползване на обществени аграрни ресурси (земяделски земи, ливади и пасища, рибарници, водоеми и т.н.) е важен фактор както за устойчивото им управление (експлоатация), така и за устойчивото развитие на селското стопанство в определени райони (планински, с природни ограничения, с ограничени ресурси, ненаселени или в процес на обезлюдяване и др.) и някои от основните подсектори (животновъдство, събиране на диви растения и животински видове и др.). Значителна част от анкетирания стопанства (37,5%) посочват, че “свободният достъп до обществени земи” е важен положителен фактор за аграрната устойчивост както в икономически, така и в социален и екологически план (Фигура 12). В същото време нито един менажер не смята, че подобен достъп влияе негативно на аграрната устойчивост.

Въпреки това, много малки производители в планински и други райони се оплакват, че обществените земи не винаги са справедливо разпределени. Дават се примери на предоставяни за ползване на обществени (държавни, общински) пасища и ливади в огромни размери на лица или групировки “с връзки”, за които се получават и значителни обществени субсидии. Подобни форми намаляват социалната ефективност (устойчивост), въпреки че могат да не променят (или дори да повишават) икономическата и/или екологическата устойчивост на земеползването в района. Нещо повече, в много населени места липсват (достатъчно) общински пасища и това създава сериозни

проблеми за устойчивото развитие на много дребни животновъди. От друга страна, в някои райони поземлените и други ресурси със “свободен достъп” не се експлоатират устойчиво поради прекомерно използване (повече от допустимия брой животни на пасище, безконтролно събиране на диворастящи растения, охлюви и т.н.) или недоизползване (липса на грижи за общите ресурси поради “липса” на собственици).

В най-голяма степен благоприятното въздействие на подобна институционална организация (“свободен”, а не ограничен или липса на достъп до обществени земи) върху аграрната устойчивост се отчита от физическите лица и стопанствата за самозадоволяване (две трети от общия брой), търговските дружества (36,36%) и малките по размер ферми (40%), всички от стопанствата, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство, както и болшинството от смесено растениевъдно-животновъдните ферми (80%) (Фигура 16). Положителното влияние на този фактор се потвърждава от стопанствата, разположени предимно в планински райони (77,78%), в две трети от тези в непланински райони с природни ограничения и мнозинството от анкетираните стопанства в Югоизточен район (57,14%). Това е породено от факта, че предимно ферми с малки размери, отглеждащи тревопасни животни и разположени в планинските райони на страната, в най-голяма степен се възползват от тази благоприятна възможност. В тези райони частните земеделски земи са ограничени и са разположени обширни пасища и ливади, които масово се предоставят за ползване от местните стопани. В някои случаи и (по) едри животновъдни ферми, които са с юридически статут на търговски дружества, ползват обширни общински и държавни пасища и ливади. Ето защо всички тези производители оценяват положителното значение на свободния достъп до обществени земи върху аграрната устойчивост.

Фигура 16. Позитивно въздействие на свободния достъп до обществени земи върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Добре формулирани и контролирани социални права и задължения са важен елемент на институционалната среда, който следва да подобрява социалния аспект и общото ниво на аграрна устойчивост. Добре формулираните и ефективно санкционирани социални права на отделните агенти (наети работници, жители и посетители на селски райони, крайни потребители и др.) улесняват взаимоотношенията, гарантират обществена защита на “слабите” страни и водят до повишаване на социалната и обща устойчивост на селското стопанство. Според една пета от анкетираните менажери на стопанства “дефинираните социални права и задължения” на съвременния етап от развитието оказват положително влияние върху аграрната устойчивост, и по специално върху социалния ѝ аспект (Фигура 12). Благоприятното въздействие се отбелязва от повечето кооперативни стопанства, в които социалните цели са по принцип важен приоритет за цялостната дейност. Един от анкетираните председатели на кооперации подчертава, че социалните отговорности за осигуряване на работа на членовете са важни и затова членовете приемат и пониската производителност на труда, в сравнение с другите структури. Положителното влияние върху аграрната устойчивост се подчертава и от други големи работодатели (еднолични търговци, търговски дружества), които смятат, че социалните права на наетите работници следва да се спазват и че осигурените работници са и икономически по продуктивни, и екологически по ефективни.

Обаче за болшинството от анкетираните стопанства (67,5%) формално дефинираните от институционалната среда социални права и задължения не оказват никакво влияние на аграрната устойчивост или на някой от отделните ѝ аспекти (включително и социален). Това се обуславя от факта, че много формални норми и стандарти, свързани със социални права, условия на труд и заплащане и т.н. не се спазват или контролират добре в селското стопанство.

За една немалка част от фермите (12,5%) нормативно регламентирани социални права и задължения оказват негативно въздействие върху аграрната устойчивост. По принцип по-големите стопанства и основни работодатели са принудени да спазват в по-голяма степен официалните норми за договаряне, условия на труд, заплащане, застраховане, социално осигуряване и т.н. Тези ферми са обект на значително обществено субсидиране и заедно с това на по-стриктен контрол и санкции от държавните органи за неспазване на разнообразните (качествени, социални, екологически и т.н.) стандарти в стопанството. За някои менажери “новите” социални задължения, произтичащи от развитието на законодателството са свързани с допълнителни разходи и понижаване на икономическата ефективност, а заедно с това и на общата устойчивост в отрасъла. Голям анкетиран работодател на сезонна работна ръка посочва като пример високите разходи за труд и социално осигуряване (достигащи до една трета от общите разходи на фирмата) и за подготовка на граждански договори, и за постоянно пускане на неплатени отпуски заради нередовно явяване на работа, и за прекратяване на договорите, и за неустойки, и т.н. В същото време се подчертава, че конкурентите с по-малки размери в “сивата икономика” привличат работниците с по-високи надници.

От друга страна обаче, голямата част от анкетираните менажери (82,5%) смятат, че “ефективността на контрола на социалните права и задължения” е неутрален фактор на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 12). Това е така защото прилагането и санкционирането на социалните права и задължения в отрасъла (подобно и на други сектори в страната) не е на високо ниво и не оказва реално влияние върху устойчивостта и социалния ѝ аспект. В същото време не-малка част от стопанствата (12,5%) оценяват като положително влиянието на ефективния контрол на социалните права и задължения. Това е последица от факта, че по-стриктното контролиране подобрява значително ситуацията и с прилагането на иначе “добрите” социални стандарти и норми, въведени в процеса и след присъединяване на страната в Европейския съюз. Заедно с това, за сравнително малка част от фермите (5%), “подобряващия се” контрол върху точното прилагане на социалните права и задължения е нежелан, тъй като значително оскъпява

тяхното производство и оказва негативно въздействие върху общата устойчивост на дейностите в тези стопанства.

Добре дефинираните и санкционирани еко права и задължения са основен елемент от институционалната уредба на съвременния етап и важен фактор за устойчиво използване и консервация на природните ресурси. Те са особено важни в аграрното производство, което се явява както основен замърсител и потребител на природната среда, така и един от ключовите фактори за съхранение, възстановяване и подобрене на природните ресурси. В предприсъединителния период и след интеграцията на страната в Европейския съюз се осъществи значителна модернизация на екологичните права като се хармонизираха еко стандартите с високите европейски нива, въведоха се нови права и правила за използване и консервация на земите, водите, въздуха, услугите на екосистемите и т.н., съхранение и подобрене на биоразнообразието и ландшафта, спазване на принципите на хуманно отношение към животните и т.н.

Според значителна част от анкетираните менажери на стопанства (37,5%) “дефинираните еко права и задължения” оказват положително влияние на аграрната устойчивост, особено що се касае за екологическия ѝ аспект, но в крайна сметка и за подобряване на социалните и икономически измерения на устойчивостта. Благоприятното въздействие на този фактор се оценява в еднаква степен от стопанства с различен юридически вид, специализация, размери, географско и екологическо разположение. Много на брой земеделски производители получават обществени субсидии, които са свързани със задължения за спазване на модерните еко-стандарты и норми. Има и специални мерки за подпомагане на агроекология и биологично производство, които налагат и повисоки екологични стандарти. Също така са въведени и многочислени норми и стандарти за опазване и експлоатация на природните ресурси като цяло или в определени райони (НАТУРА, с природни ограничения, защитени територии и резервати, и т.н.), които са задължителни за собственици на аграрни ресурси, земеделски производители и неаграрни агенти (индустрия, жители, посетители и т.н.).

Само незначителна част от анкетираните стопанства (5%) смятат, че структурата на регламентиранията еко права и задължения е негативен фактор за аграрната устойчивост. Това е следствие от факта, че адаптирането на стопанствата към изискванията на новите еко правила в отрасъла е свързано с допълнителни разходи или значителни пропуснати ползи. В същото време, мнозинството от анкетираните менажери (57,5%) са на мнение, че дефинираните еко права и задължения са без значение за аграрната устойчивост, включително и за екологическия ѝ аспект. Много често земеделските производители не са добре запознати с новите еко правила и норми, или не ги прилагат поради липса на средства, капацитет за адаптация или слаб (практически невъзможен, прекалено скъп, политически неприемлив) контрол от държавните органи. Ето защо болшинството от земеделските производители не придават особена значимост на структурата на еко правата и еко задълженията в управлението на аграрната устойчивост.

В други случаи предоставените права за печелене от еко дейности и продукти не дават възможност за получаване на пазарен и договорен бонус. Според някои от анкетираните стопанства, които са сертифицирани в био производство те предимно продават продукцията си на нормални пазарни цени без да получават необходимия бонус на био-продукция. Това се подсилва и от факта, че вътрешното търсене на биологични продукти в страната е слабо, пазарите за земеделски био-продукти са в процес на развитие, и/или много по-дребни производители нямат достъп до подобни пазари.

Нещо повече, три четвърти от анкетираните стопанства не смятат, че “ефективността на контрола на еко правата и задълженията” е от съществено значение за аграрната устойчивост като цяло, и за екологическия аспект в частност (Фигура 12). Причина за това, че перманентният контрол на еко стандартите в географски обширен и многообразен сектор като селското стопанство е

сравнително слаб (или практически невъзможен), нарушенията лесно се скриват, често оспорват или трудно доказват (чрез експертизи, съд и т.н.), а санкциите за нарушение са недостатъчни да индуцират масово про-екологично поведение. От друга страна обаче, всяко пето стопанство смята, че подобрената ефективност на контрола на еко права и задължения през последните години влияе благоприятно на аграрната устойчивост и екологическите ѝ измерения. Това са предимно по-едри производители, които разбират добре и се стараят да спазват задължителните стандарти за качество, екология, опазване на природата и биоразнообразието и т.н. Тези ферми се стремят да съхраняват (и подобряват) качеството на експлоатираните природни ресурси, тъй като са и в по-голяма степен контролирани от държавните органи, и в най-голяма степен оцетени от констатирани нарушения и санкции (глоби, спиране на производство, разходи за възстановяване и т.н.). Някои производители също така смятат, че “производственият” натиск на отрасъла върху природата не е силен поради ниската употреба на торове, препарати за растителна защита, интензификация на дейността и т.н.

Сравнително малко от стопанства (5%) смятат, че ефективността на контрола на еко правата и задълженията се отразява негативно на аграрната устойчивост. Това са производители, които или не са убедени (запознати) в смисъла на ефективното еко управление, или не са заинтересовани от такова (поради напреднала възраст, частична ангажираност с фермерство, практикуване на краткосрочна аренда на чужди ресурси, отрицателни еко ефекти на трети страни и др.), или нямат финансови, експертни и т.н. възможности да осъществяват необходимите еко дейности в необходимия мащаб и срокове. За този тип производители подобреният обществен контрол е “пречка” за устойчиво развитие на техните стопанства, тъй като е свързан с допълнителни разходи за еко действия, заплащане на глоби за нарушения, даване на подкупи на контролиращи органи и т.н. Дават се и примери, когато не се дава достоверна информация за реалното (еко)положение за да се търгува на пазари и/или участва в обществени програми, професионални и други организации, като липсата на ефективен „външен“ контрол (за качество, интегрирана защита, замърсяване, управление на отпадъци и др.) благоприятства това. Например за да се участва в селекционния контрол се дава недостоверна информация за броя на животните в анкетирана кооперация за да се докаже практически недостижимия нормативен млеконадой.

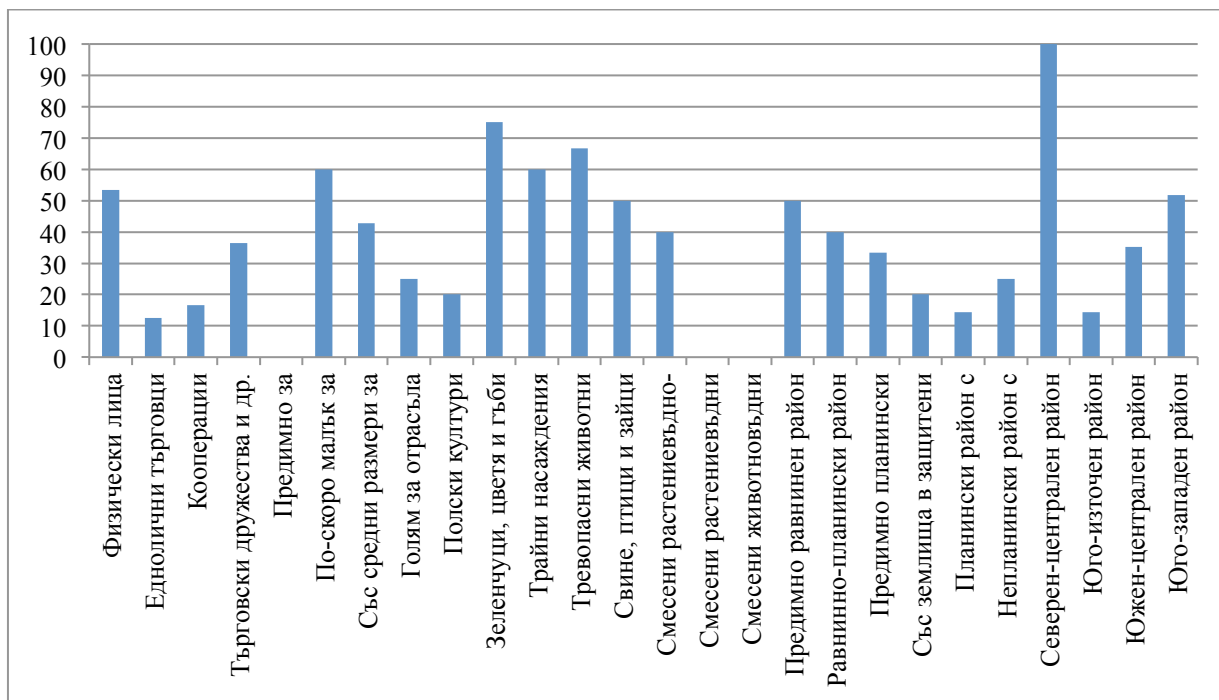
Създаването на среда за ефективна пазарна конкуренция в страната и отделните ѝ райони е важен фактор за ефективно разпределение и използване на ресурсите и за управление на устойчивото развитие на отрасъла. Голяма част от анкетираните стопанства (40%) смятат се “съществуващата пазарна конкуренция в страната” оказва положително влияние на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 12). България е страна с малки размери и много по-едри земеделски стопанства се конкурират успешно с местни и чуждестранни производители в национален мащаб. Обаче за болшинството от анкетираните менажери (42,5%) типът и характерът на пазарната конкуренция в страната е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Много от фермерите смятат, че не са създадени благоприятни условия за лоялна конкуренция с чуждите стоки и между местните производители. Като причини за това се посочват политиките за либерализация на търговията (включително и със страни извън Европейския съюз), лошата нормативна уредба и/или контрол за нерегламентиран внос, доминацията на големи купувачи (търговски вериги, преработватели, износители, прекупвачи и др.), обширен неформален (сив) сектор в страната, нееднаква обществена подкрепа на различните подсектори на селското стопанство и типове производители и т.н. Анкетиран голям животновъд подчертава, че многочислените фалити през последните години заради “ниската цена” на млякото са голям проблем, който чака решение. Друг фермер в интегрирано грозде и вино производство губи избата си поради невъзможност за плащане на високи банкови лихви. Според този менажер е необходимо създаването на гаранционен (подпомагащ) национален фонд за да се предотвратят фалити във високо производителни, но с финансово затруднение структури.

Много от анкетиранияте фермери също посочват, че ожесточената пазарна конкуренция води до компрометиране на социалните и екологическите аспекти на аграрната устойчивост, за да се поддържа икономическата жизнелност. Дават се и примери за липсващи или недоразвити пазари за определени продукти в селското стопанство като люцерна, силажи, оборска тор, липса на краткосрочен или дългосрочен аграрен кредит и т.н. В подобни случаи производителите търсят частни начини за разрешаване на проблема – собствено производство, ограничаване на дейността, безплатно предоставяне, бартерни или смесени размени, незаконно изхвърляне на отпадъците, договори с обвързано кредитиране при снабдяване на препарати и др. (“на изплащане”) и т.н. Друга причина за този проблем в страната е, че все още са малко развити по-сложните и често по-ефективни пазарни форми като алтернатива на конкуренцията по текущите цени като фючерни сделки, прогнозиране и изчакване на “високите” цени, дългосрочни договори, вертикално интегриране и т.н. Причина за това е липса на опит, обучение, информация, по-високи разходи (за складиране, съхранение и т.н. на продукцията, договаряне), неопределеност и риск за стопанствата и др.

За сравнително малка част от стопанствата (17,5%) пазарната конкуренция в страната е неутрален фактор за аграрната устойчивост. Това са предимно по-дребни производители, полупазарни стопанства или ферми с уникална продукция и гарантирана реализация (поради свежест, високи вкусови качества, предпочитани местни продукти и сортове и т.н.). Този тип производители нямат сериозна конкуренция в локален или регионален мащаб и/или не се конкурират с големите играчи в национален или международен мащаб.

Негативното въздействие на пазарната конкуренция в страната върху аграрната устойчивост се чувства по различен начин от фермите с различен юридически тип, размери, производствена специализация и географско и екологическо разположение. В най-голяма степен отрицателното въздействие върху аграрната устойчивост се подчертава от физическите лица (53,33%), стопанствата с малки размери (60%), производителите специализирани в зеленчуци, цветя и гъби (75%), тревопасни животни (66,67%), трайни насаждения (60%) и свине, птици и зайци (50%) (Фигура 17). Тези категории стопанства и подсектори на отрасъла, в най-голяма степен страдат от интензифицирането на пазарната конкуренция в страната през последните няколко години.

Фигура 34. Негативно въздействие на съществуващата пазарна конкуренция в страната върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Съществуващата в национален мащаб пазарна конкуренция е отрицателен фактор по отношение на аграрната устойчивост за всяка втора ферма разположена в равнинни райони на страната, за всички стопанства в Северен централен район и повече от половината от фермите в Южен централен район. В най-малка степен отрицателното въздействие на пазарната конкуренция върху устойчивостта се чувства от едноличните търговци (12,5%) и кооперациите (16,67%), стопанствата с големи за отрасъла размери (25%), фермите специализирани в полски култури (20%) и стопанствата разположени в планински (14,29%) и непланински (25%) райони с природни ограничения, както и тези със землища в защитени зони и територии (20%). Всички от тези категории стопанства, подотрасли на производството и екологически райони са с по-високи сравнителни предимства за реализиране на икономии на размери и мащаби в производство и маркетинг, с добри конкурентни и договорни позиции и с изградена репутация и ефективни канали за реализация. Нещо повече, тези стопанства, производства и райони са и с най-голямо обществено подпомагане - субсидии за база използвана земя, за агроекология, неблагоприятни райони и т.н.

За болшинството от анкетираните земеделски производители (60%) “съществуващата пазарна конкуренция в района” е неутрален фактор по отношение на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Ниското значение на локалната конкуренция се обуславя от факта, че много от производителите работят (и се конкурират) за националните и международни пазари и/или за снабдяване на големите търговски вериги и преработватели. Конкуренцията на местно ниво е между ограничен брой дребни производители за ограничен брой местни купувачи, където взаимоотношенията се “управляват” от персоналните, а не от пазарните връзки – високо доверие, развита клиентализация и голяма честота на сделките между едни и същи партньори, и т.н.

Заедно с това, за немалка част от анкетираните менажери (22,5%), пазарната конкуренция в района е негативен фактор за аграрната устойчивост, и особено на нейните социални и екологически измерения. Това е типично преди всичко, в районите с по-интензивно производство, по-гъсто население, и за по-дребните комерсиални стопанства. Нещо повече, много от анкетираните менажери подчертават липсата на достатъчно квалифицирана и неквалифицирана работна ръка в

отрасъла като един от основните фактори, възпрепятстващи развитието на съвременния етап. Това показва, че локалните пазари не работят добре и не водят до съответно повишаване на цените за наемане на труд и до „задоволяване“ на съществуващото търсене. В резултат на това или не се разширяват стопанствата до ефективните размери, или не се изпълняват важни агротехнически и други дейности в ефективен мащаб, или се прилагат по скъпи форми за управление (като постоянен трудов договор, купуване на външни услуги, отдаване под аренда на „свободни“ ресурси и др. вместо прилагане на договор за сезонна заетост). Много менажери също се оплакват от липса на финансиране в земеделието, което показва, че пазарите за заемно финансиране не работят добре на локално и национално равнище (неатрактивност на сектора, висок риск, дълъг период на откупуване и т.н. в сектора). Посочват се и много примери когато фермерите продават продукта на/или снабдяват агенти от други (често отдалечени) райони, тъй като локалните снабдители и купувачи са ненадеждни (забавено изпълнение или неизпълнение на договореностите).

От друга страна, немалка част от анкетираните стопанства (17,5%) отбелязват положителното влияние на пазарната конкуренция в района върху аграрната устойчивост. Добре работещият пазар на локално ниво дава възможност на много по-дребни производители от района да реализират сравнителните си предимства по отношение на производителите (продуктите) от други райони на страната и/или внос от други страни – по-ниски цени, по-високо качество, свежест, автентичност на произход, бързи и гарантирани доставки, продажба на продукт в “пакет с услуга” (посещение на ферма, опазване на природна среда, лична консултация и т.н.). Високата конкурентоспособност дава възможност не само да се поддържа икономическата жизненост на местните ферми, но и да се подобрят техните социални и екологически функции.

Либерализацията и разходите, свързани с външната търговия, са важен фактор за стимулиране на местните производители и реализиране на конкурентните им предимства в по-големи международни мащаби. Болшинството от анкетираните стопанства (57,5%) не участват пряко в износа или конкурират непосредствено с вносна продукция, и за тях “възможностите и разходите за износ и внос” са неутрален фактор за аграрната устойчивост и нейните отделни аспекти (Фигура 29). Голяма част от анкетираните менажери (27,5%) оценяват като положителни съществуващите възможности и разходи за износ и внос върху аграрната устойчивост на съвременния етап. Това са преди всичко по-едри производители в експортно ориентирани или свързани подотрасли на селското стопанство, според които възможностите за ефективно участие в международната търговия допълнително подобряват някои или всички от аспектите на аграрната устойчивост в страната. Заедно с това обаче, за 15% от стопанствата, добрите възможности и ниските разходи за износ и внос („глобализацията“) са негативен фактор, който понижава тяхната конкурентоспособност, унищожават родното производство и производители и има не само отрицателни социално-икономически, но и екологически последици (унищожаване на фамилените стопанства, недобро подхранване и обработка на земите, липса на напояване, практикуване на монокултура в големи мащаби, непродуктивно използване и/или изоставяне на плодородни земи, загуба на традиционни сортове, производства, и биоразнообразие, и т.н.

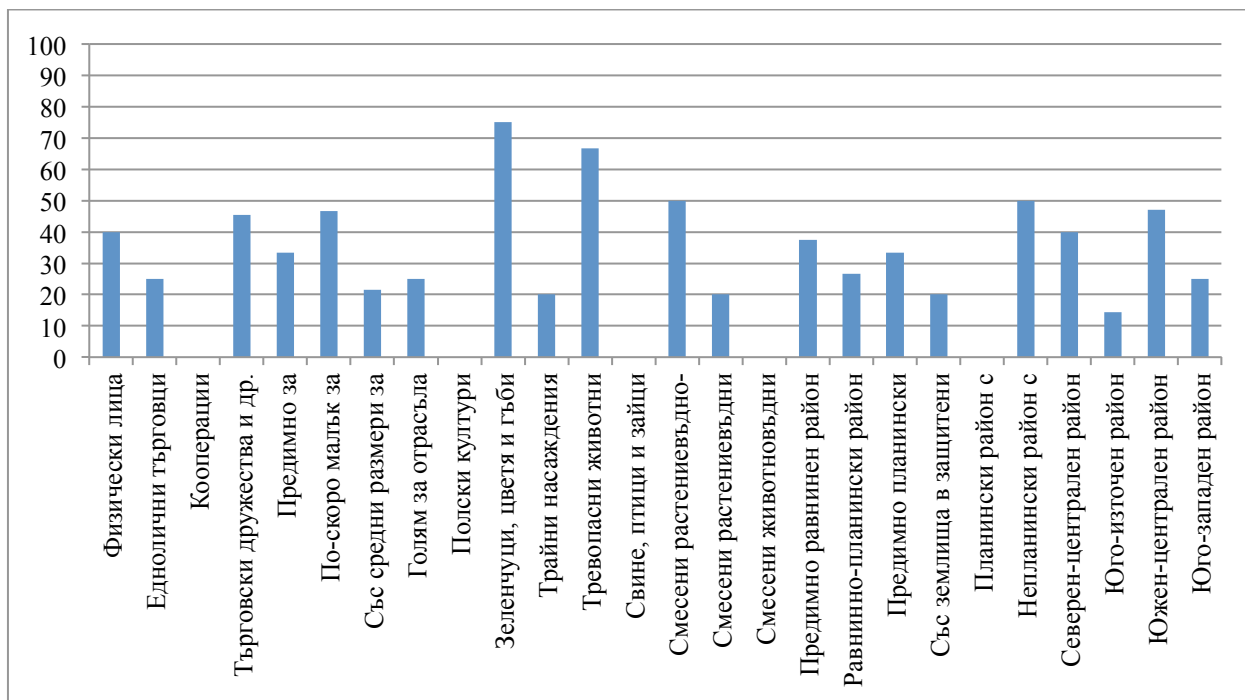
Законодателната и нормативната уредба са важен елемент на институционалната среда, който следва да регулира (управлява) поддържането или постигането на аграрната устойчивост и всеки от основните ѝ аспекти. Съгласно мнозинството от анкетираните менажери (47,5%) съществуващата в страната “законодателна и нормативна уредба” не оказва влияние върху аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ (Фигура 12). Това означава, че или системата от закони и нормативни документи не цели подобряване на аграрната устойчивост, или степента на прилагане и санкциониране на системата от закони и правила не способства за постигане на целите на устойчиво аграрно развитие. Така например много анкетираните менажери посочват, че те кандидатстват за различни видове субсидии (за продукти, екология, биологично земеделие и др.)

само за да получат обществените средства, като след това разрушават субсидираните насаждения. Очевидно е, че подобен род субсидии (обществено “подпомагане”) няма особена полза за аграрната устойчивост и програмните цели (освен, че създава времена заетост).

Голяма част от стопанствата оценяват (32,5%) като негативно влиянието на законодателната и нормативна уредба в страната върху аграрната устойчивост. Много фермери се оплакват, че многочислените наредби на Министерство на земеделието и храните са трудни за изучаване, не се публикуват навреме и се дава много кратък срок за изучаване, подготовка и подаване на документи или съобразяване с нормативите, докато санкциите за нарушение са значителни. Това означава, че съществуващите закони и нормативни документи в съвременния етап от развитието на страната не стимулират или регулират добре дейността на основните агенти в сектора (менажери на ферми, собственици на аграрни ресурси, аграрна бюрокрация, потребители на селскостопанска продукция и услуги). В някои случаи те дори пречат за реализиране на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост. Анкетираният голям производител дава пример, при който се вижда колко е трудно и скъпо да се регистрира голямогабаритен комбайн, закупен от Ямбол. Инспекцията и регистрацията следва да стане в столицата, а са необходими множество (от всяко областно управление) специални разрешения за предвижването на комбайна през всички области от Ямбол до София. За да се реши проблема се използва нелегитимното предвижване през страната (и плащане на глоби и/или подкупи на полицията). Дават се и много примери за забавено плащане на субсидии, обезщетения и т.н. от държавни агенции, които оказват големи трудности за производителите от различен вид. Само според всеки пети от анкетиранияте менажери, съвременната законодателна и нормативна уредба способства (влиея положително) за постигане на аграрната устойчивост.

Съществува голяма диференциация на отрицателното въздействие на законодателната и нормативна уредба върху поведението за устойчиво селско стопанство на земеделски производители от различен юридически тип, размери, производствена специализация, географско и екологическо разположение (Фигура 18). В най-голяма степен негативното влияние на законодателната и нормативна уредба се отразява на физическите лица (40%) и търговските дружества (45,45%), стопанствата с малки размери (46,67%) и тези специализирани в зеленчуци, цветя и гъби (75%), тревопасни животни (66,67%), смесено растениевъдство и животновъдство (50%), както и фермите разположени в непланински райони с природни ограничения (50%) и в Северен централен и Южен централен райони на страната (съответно 40% и 46,06%).

Фигура 18. Негативно въздействие на съществуващата законодателна и нормативна уредба върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

От друга страна, законодателната и нормативна уредба не се отразява негативно на аграрната устойчивост при кооперативните стопанства и фермите, специализирани в полски култури, свине, птици и зайци, смесено животновъдство, и стопанствата в планински райони с природни ограничения. Отрицателното въздействие на законодателната и нормативна уредба е по-ниска степен при едноличните търговци (25%), фермите със средни (21,43%) и големи (25%) размери, стопанствата в подсекторите на трайните насаждения и смесено растениевъдство (по 20%), разположени в равнинно-планински райони (26,67%), и със землища в защитени зони и територии (20%). В най-ниска степен законодателната и нормативна уредба въздейства върху аграрната устойчивост при стопанствата в Югоизточен (14,29%) и Югозападен (25%) район на страната.

Официални стандарти за качество на продукти, условия на труд, опазване на околната среда и др. в голяма степен (биха могли да) улеснят дейността и взаимоотношенията на различните агенти, да подпомогнат повишаването на ефективността им и устойчивото развитие. Според повече от половината от анкетираните фермери (52,5%), съществуващата в страната система от “официални стандарти за продукти, труд и др.” не оказва никакво влияние върху аграрната устойчивост и нейните социално-икономически и екологически аспекти. Това е последица от факта, че господстващата система от формални стандарти не е насочена към реализиране на многообразните цели на аграрната устойчивост в голямата част от земеделските производители, поради лош дизайн, несъответствие на практическите нужди и/или ниска степен на фактическо прилагане.

Заедно с това обаче, 30% от анкетираните стопанства смятат, че официалните стандарти за продукти, труд и др. подпомагат устойчивото развитие и са положителен фактор за постигане на аграрната устойчивост и нейните основни аспекти. Очевидно е, че въвеждането и контролирането на модерните стандарти на Европейския съюз за качество и безопасност на продуктите, условия и осигуряване на труда, опазване на природните ресурси, кръстосано съответствие и т.н. допринася и за подобряване на аграрната устойчивост в страната. Последното обаче предимно касае по-едрите производители и основни играчи на пазара, които имат по-висок капацитет, силна заинтересованост и финансови възможности да въведат новите стандарти за да отговорят на пазарните и

институционални изисквания. Това също така се отнася в по-голяма степен за стопанствата, които получават обществени субсидии и участват в различните програми за подкрепа, тъй като те са и обект на постоянен и по-стриктен контрол от различните държавни органи.

За немалка част от стопанствата (17,50%) адаптацията към новите качествени, екологични, трудови и т.н. стандарти е прекалено скъпо, технически невъзможно, нежелано или ненужно, и води до негативни последици по отношение на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Това като правило са по-малките стопанства, с по-нисък потенциал (експертиза, финансови възможности) за адаптация, в по-малко развитите райони на страната, както и собственост на предприемачи в напреднала възраст. Този тип ферми страдат и в значително по-голяма степен от засиления контрол за стриктно спазване на съвременните стандарти от страна на държавната власт, поради високи разходи за адаптация и сложни бюрократични процедури, невъзможност или високи щети при плащане на глоби, подкупи и др.

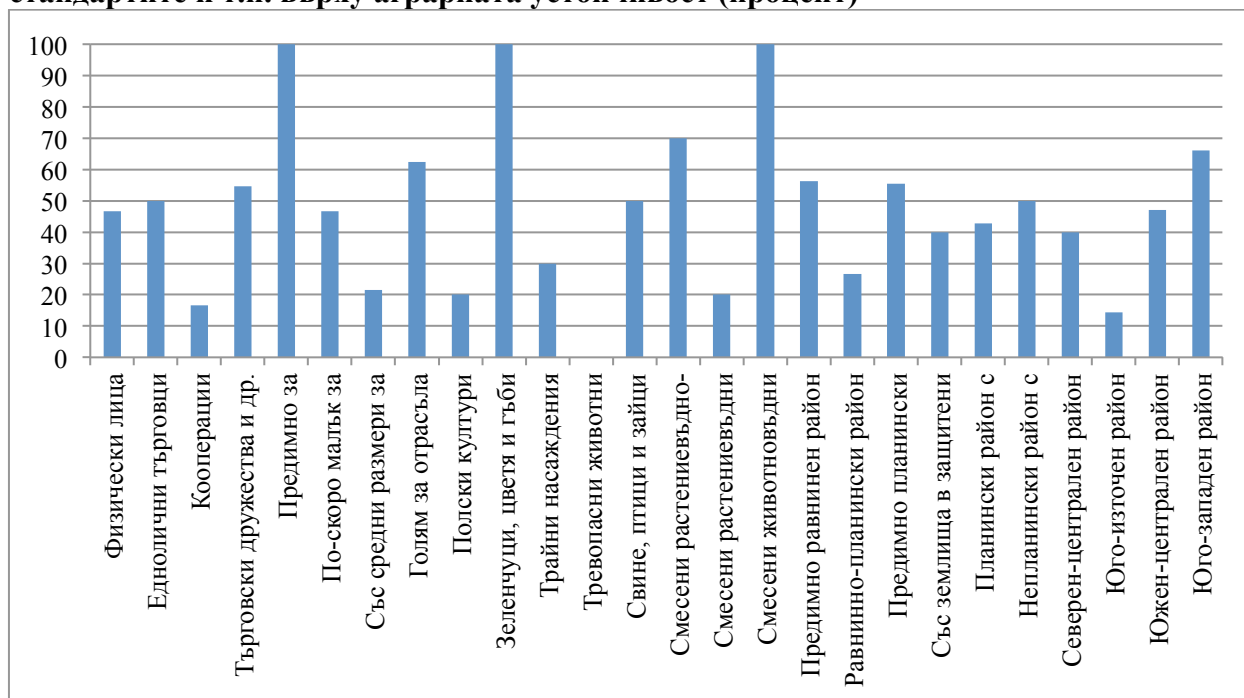
Реалното прилагане на съществуващите закони, стандарти, правила и т.н. е важен компонент на институционалната среда и фактор за устойчиво развитие. В страната цялото законодателство беше “хармонизирано” с това на Европейския съюз и бяха въведени високите стандарти за качество, безопасност, опазване на околната среда, хуманно отношение към животните и т.н. в периода до присъединяването на страната към Съюза. Въпреки това, голяма част от иначе добрите закони и нормативна уредба не работят добре поради лошо прилагане от държавни и частни агенти, недостатъчен контрол и липса на ефективни механизми за стимулиране и/или санкциониране. Неслучайно значителна част от анкетирания менажери на стопанства (45%) смятат, че степента на “реалното прилагане на законите, стандартите и др.” в нашата страна е отрицателен фактор за аграрната устойчивост (Фигура 12). По-голямата част от фермерите са на мнение, че не съществува върховенство на закона и/или законите и правилата не се прилагат еднакво към всички в сектора и/или еднакво добре във всички райони на страната. Има и някои менажери, според които “доброто” санкциониране на някои закони и правила не е свързано с реално подобряване на отделните аспекти на аграрната устойчивост, поради лоша (несъответстваща на потребностите, скъпа за агентите, тромави т.н.) нормативна уредба.

Значителна част от анкетирания менажери (37,5%) оценяват като неутрално влиянието на степента на реално прилагане на законите, стандартите и т.н. върху аграрната устойчивост. В много случаи съществуващите на хартия “добри” закони и стандарти практически “не се прилагат” или не се прилагат напълно. Това от своя страна, не води до постигане на очакваните резултати за подобряване на разнообразните аспекти на аграрната устойчивост. Сравнително най-малка част от анкетирания менажери (17,5%) смятат, че реалното прилагане на законите, стандартите и т.н. е ефективно, и това води до подобряване на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост. Това са земеделските производители, подотрасли и райони, където официалните закони и правилата се прилагат и контролират сравнително добре и където това реално е свързано с издигане на аграрната устойчивост. Този дял на фермите дава и приблизителна представа за (незначителния) обхват на земеделските стопанства в страната, в които официалните правила, стандарти, норми и др. се прилагат и контролират добре.

В най-голяма степен негативното влияние от (ниската) “ефективност” на системата за реално прилагане на законите, стандартите и др. се усеща от търговските дружества (54,55%), едноличните търговци (50%), физическите лица (46,67%), стопанствата с малки (46,67%) и големи (62,5) размери, производителите, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби (100%), смесено животновъдство (100%) и смесено растениевъдно-животновъдство (70%) (Фигура 19). От друга страна, кооперациите (16,67%), стопанствата със средни размери (21,43%), фермите специализирани в тревопасни животни (0%), полски култури и смесено растениевъдство (по 20%), и с трайни насаждения, в по-малка степен са засегнати от отрицателното въздействие на този фактор. Подобно,

докато само малка част от фермите в равнинно-планински райони (26,67%) и в Югоизточен район на страната (14,29%) отбелязват негативното влияние върху аграрната устойчивост на степента на реално прилагане на законите, стандартите и т.н., то сравнително голяма част от земеделските производители в равнинните (56,25%) и в планинските (55,56%) райони и в Югозападен район на страната (66,07%) изпитват негативните последици от тази несъвършена институционална организация.

Фигура 19. Негативно въздействие на степента на реално прилагане на законите, стандартите и т.н. върху аграрната устойчивост (процент)

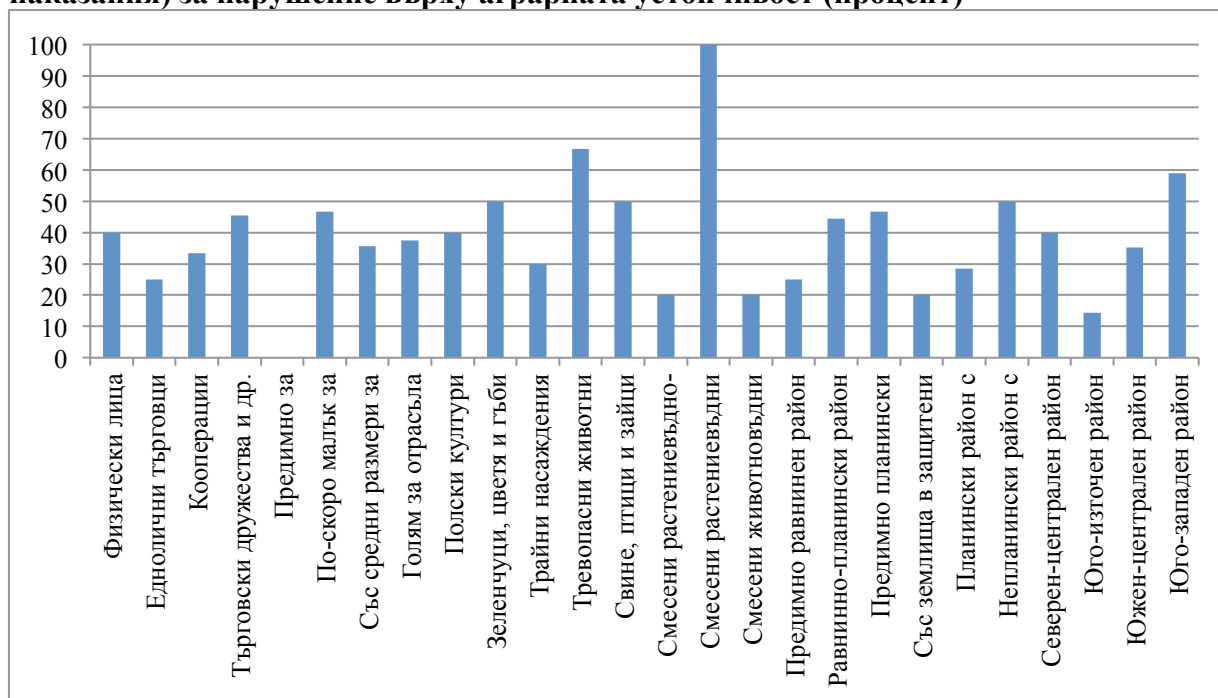
Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Наличието, видът и размерът на обществени санкции за нарушаване на закони, правила, норми и т.н. са важен фактор за ефективно функциониране на институционалната среда и управление на дейността на разнообразните агенти (собственици на ресурси, производители, потребители, държавна администрация и т.н.). Най-голямата част от анкетираните менажери (45%) не смятат, че “съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение” оказват каквото и да е влияние върху дейностите и действията на агентите за поддържане и/или повишаване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 12). Това е резултат от факта, че съществуващата система за санкциониране не предизвиква адекватно поведение за подобряване на аграрната устойчивост поради недостатъчни санкции (глоби, санкции и т.н.) или неефективна организация (слаб контрол, мониторинг, липса на обвързване на санкции с резултати от действия, бавни процедури и т.н.). В същото време само малка част от стопанствата (17,5%) смятат, че системата от обществени санкции за нарушения “работи добре” и води до положителни резултати по отношение на подобряване на аграрната устойчивост. Голяма част от менажерите на ферми (37,5%) оценяват като негативно въздействието на характера и размера на обществените санкции при нарушение върху аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти. Това е резултат от факта, че високите и адекватни санкции са свързани с повишаване на разходите на предотвратяване на вероятни нарушения и/или за заплащане на действителни нарушения, без обаче винаги да е

свързано с някакво или съответно подобряване на аграрната устойчивост или отделни нейни аспекти.

В най-голяма степен негативното въздействие на обществените санкции за нарушения се отразява на физическите лица (40%) и на търговските дружества (45,45%), а при едноличните търговци и кооперациите засяга съответно само една четвърт и всяка трета от тях (Фигура 20). Последните типове ферми или извършват по-малко и по-незначителни нарушения (по-редки и по-малки санкции) или пък заплащаните санкции в по-незначителна степен се отразяват на общата резултатност от тяхната дейност (малък дял на санкциите в общите разходи, висока възвръщаемост на разходите за заплащане на санкции, в сравнение с изгодите от нарушенията и др.).

Фигура 37. Негативно въздействие на съществуващите обществени санкции (глоби, наказания) за нарушение върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Отрицателното влияние на обществените санкции за нарушение е по-високо при малките по-размер стопанства (46,67%) и стопанствата, специализирани в тревопасни животни (две трети от тях), смесено растениевъдство (100%), зеленчуци, цветя и гъби, както и свине, птици и зайци (съответно при всяка втора от тях). От друга страна, фермите със смесено животновъдство и със смесено растениевъдство и животновъдство в по-малка степен са засегнати от системата от обществени санкции за нарушение (всяка пета от тях). Последните или правят по-малко нарушения (високо съобразяване с обществените норми и стандарти), или правените нарушения по-трудно се констатират и ефективно наказват, или налаганите санкции са непропорционални на получаваните изгоди от нарушаване на правилата. В зависимост от типа на екосистемите, стопанствата разположени в предимно планински (46,67%) и равнинно-планински (44,44%) райони, а така също в непланински райони с природни ограничения (50%) в най-голяма степен подчертават негативното влияние на обществените санкции за нарушения. Подобно, най-много от фермите разположени в Югозападен район на страната (58,92%) съобщават за отрицателен ефект върху аграрната

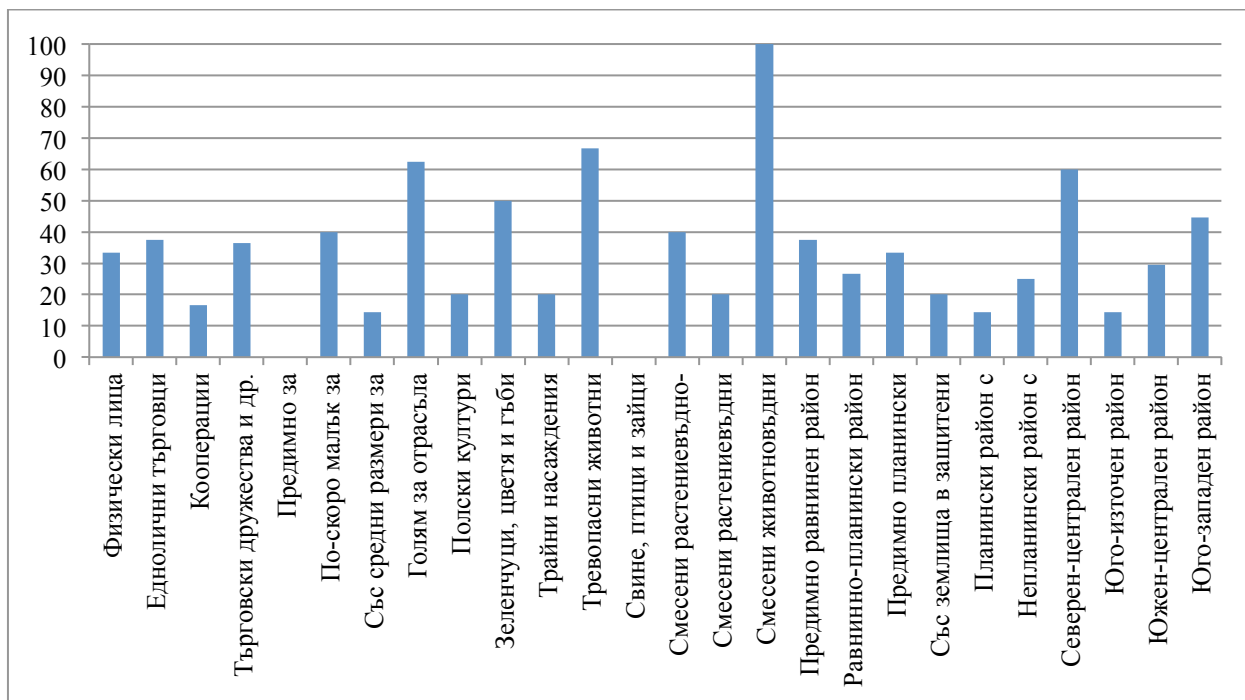
устойчивост от обществените санкции за нарушения, докато в Югоизточен район на страната те са най-малко (14,29%).

“Разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др.” са разходи на стопанствата за адаптация към изискванията на социално-икономическата, институционалната и пазарна среда. Наред с традиционните (“производствени”) разходи те в значителна степен определят ефективността на стопанската дейност, като при високо ниво могат да възпрепятстват устойчивото аграрно развитие. Според мнозинството от анкетираните менажери (62,5%) равнището на подобни разходи не оказва влияние на аграрната устойчивост или определени нейни аспекти (Фигура 29). Следователно разходите за адаптация към нормативните изисквания не са съществени за поддържане или повишаване на аграрната устойчивост, или пък реалното ниво на аграрна устойчивост не зависи от ефективния размер на подобен тип разходи. В същото време само 5% от всички стопанства смятат, че фактическите разходи за прилагане на формалните и неформални норми, стандарти и др. оказва положително въздействие върху аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти.

Заедно с това обаче, за сравнително голяма част от стопанствата (32,5%) нарастващият размер на разходите за адаптация към постоянно развиващите се формални изисквания на институционалната и пазарна средата и към съществуващите неформални правила е отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Добре известно е, че стопанствата имат високи допълнителни разходи за съобразяване с новите стандарти за качество, безопасност, екология и т.н. на Европейския съюз, с доброволни или задължителни “кодове на поведение” на различни професионални организации, изкупуващите индустрии, търговски вериги, потребителски организации и т.н. Изучаването на обучението в/и прилагането на многочислените закони, норми и т. н. в аграрната сфера също така е свързано с огромни разходи за индивидуалните производители. Освен това, земеделските производители имат значителни разходи за “спазване” на неформалните правила – неофициални стандарти на купувачите, плащане на подкупи, правене “на услуги”, даване на “подаръци” на контролиращи и покровителстващи органи и лица и т.н.

В най-голяма степен негативно влияние върху аграрната устойчивост имат размерът и характерът на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. според менажерите на фирми от различен тип - еднолични търговци (37,5%) и търговски дружества (26,36%) (Фигура 21). От друга страна, в най-малка степен отрицателното влияние на подобен тип разходи се усеща при кооперативните стопанства – едва при 16,67% от тях.

Фигура 21. Негативно въздействие на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. са негативен фактор за аграрната устойчивост според болшинството от менажерите на големи по-размери стопанства (62,5%). Тези стопанства в по-голяма степен спазват формалните правила, взаимодействат с външни агенти и институции, и имат по-високи абсолютни и относителни разходи от този тип. В отделните подотрасли на селскостопанското производство негативното влияние върху аграрната устойчивост на разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. се усеща в най-висока степен при стопанствата специализирани в смесено животновъдство (всички от тях), тревопасни животни (две трети от тях), и тези в зеленчуци, цветя и гъби (всяко второ от тях). Във всички тези подотрасли размерът на стопанствата е сравнително малък, докато разходите за адаптация към новите стандарти на Европейския съюз, пазарните контрагенти и непазарните агенти са изключително високи. В най-малка степен негативното влияние на подобни разходи се чувства при високо стандартизираните и механизирани производства като свине, птици и зайци (0%), полски култури, трайни насаждения и смесено растениевъдство (една пета от фермите).

Разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. в по-висока степен се отразяват негативно на фермите, разположени в равнинни райони на страната (37,5%), докато в планинските (14,29%) и непланински (25%) райони с природни ограничения и в стопанствата със землища в защитени зони и територии (14,29%), отрицателното въздействие на този фактор върху аграрната устойчивост е по-незначително. Подобно, разходите за прилагане на формалните и неформалните норми, стандарти и др. са негативен фактор за значителна част от стопанствата, разположени в Северен централен район (60%), докато в Югоизточен район на страната те са съществени само за сравнително малка част от фермите (14,29%).

Възможностите и ограниченията за свободно договаряне са важен фактор за оптимизиране на управлението на устойчивото развитие, в съответствие с интересите и инициативите на разнообразните частни и пазарни агенти. Според повече от половината от анкетираните стопанства (55%) съществуващите “възможности за свободно договаряне” са положителен фактор за аграрната

устойчивост, преди всичко на икономическия, а в по-малка степен и на социалния и екологически аспект (Фигура 12). Положителното влияние на този фактор се подчертава от менажери на ферми от различен тип, за които предоставената реална свобода да договарят условията и цените на размяната са ключови за ефективното и устойчиво развитие.

В същото време обаче всяка пета от анкетираниите ферми смята, че “възможности за свободно договаряне” се отразяват негативно на аграрната устойчивост или на отделни нейни аспекти (преди всичко икономическия). Това касае комерсиални стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация и месторазположение, всички, които страдат от “свободното договаряне” с контрагентите. Много от българските ферми от различен вид имат високата асиметрия на договорните позиции (висока едностранна зависимост) с доминиращите купувачи и/или продавачи – големи, полу или монополни снабдители на суровини, материали, енергия, вода, кредити, и т.н., и/или купувачи на селскостопанска продукция и услуги. Земеделските производители нямат реална възможност за избор на партньор и за договаряне на цени, условия на заплащане, размер на щети и т.н. при взаимоотношенията си със снабдители и купувачи на продукцията. В същото време фермите не могат (много скъпо) или не желаят (липса на алтернативен снабдител или купувач) да защитят интересите си по законен ред и непрекъснато страдат от “предоставената свобода”.

От анкетираниите менажери се посочват и много примери за нарушаване на договорите от страна на обществени (държавни, общински, международни) органи, които се отразяват негативно на аграрната устойчивост. Така например често не се превеждат в срок или в необходимия размер договорените субсидии, не се изпълняват поети ангажименти от общински и държавни органи и т.н. Оспорването на подобни “договори” чрез трета страна (съд и др.) е твърде скъпо или нежелано за отделните производители, поради високата специфичност, ниската ефективност, високите разходи и бюрократични процедури, както и възможността за последващи “наказателни действия” от страна на предоставящия обществената услуга (и санкциониран) държавен орган. За всеки четвърти от анкетираниите менажери съществуващите възможности за свободно договаряне нямат съществено значение за аграрната устойчивост или някой от основни ѝ аспекти в съвременните условия на развитие на българското селско стопанство.

Количеството и качеството на наличната информация на заинтересованите агенти е важен фактор, който предопределя ефективността на управлението на аграрната устойчивост. Според болшинството от анкетираниите менажери (62,5%) “налична информация за цени, пазари, иновации и др.” влияе позитивно на аграрната устойчивост и на различните ѝ аспекти (Фигура 29). Благоприятното въздействие на “системата за предоставяне” на информация за ефективното управление на аграрната устойчивост се отбелязва от всички видове земеделски производители. Различните по тип ферми (едри, малки, индивидуални, групови, специализирани, неспециализирани и т.н.) имат нееднакви информационни нужди и възможности за достъп (събиране, купуване и др.) и обработка (умения, квалификация, налични експерти и др.) на разнообразна информация. Въпреки това обаче всички подчертават, че външната среда работи добре и информация, с която те разполагат води до подобряване на аграрната устойчивост или на някои от социално-икономическите и екологическите ѝ аспекти.

Само 2,5% от стопанствата са на мнение, че налична информация за цени, пазари, иновации и др. е недостатъчна или подвеждаща, и следователно е отрицателен фактор по отношение на аграрната устойчивост. Заедно с това значителна част от земеделските производители (35%) оценяват като неутрално значението на налична информация за цени, пазари, иновации и др. по отношение на устойчивото развитие на селското стопанство. Някои от тези ферми (малки, за самозадоволяване, екстензивни и др.) нямат високи информационни нужди, докато друга част нямат достъп до информация (от медии, система за съвети и обучение, консултанти и др.), която да

е полезна в управлението на тяхната многофункционална дейност. Нашето проучване също така установи, че много от менажерите на стопанства нямат никаква или достатъчно достоверна информация за важни параметри, свързани с аграрната устойчивост като степен на ерозираност и замърсяване на почвите, качество на подпочвените води, защитени видове, биоразнообразие и т.н. в района или границите на стопанствата им.

Съществуващите “свобода и ограничения” за формално регистриране на стопански форми, съвместни организации и сдружения на аграрни и неаграрни агенти, и свързаните с това разходи и време на заинтересованите страни е един от основните фактори за развитие на ефективни частни и обществени форми на управление на аграрната устойчивост. Според голямата част от анкетираните стопанства съществуващите “възможности и разходи за регистрация на стопанства, сдружения и организации” на съвременния етап оказват незначително влияние върху аграрната устойчивост или нейните основни аспекти (Фигура 12). Това означава, че за повечето менажери няма формални институционални ограничения или високи разходи и трудности за регистриране на разнообразни частни и колективни форми за управление на тяхната дейност и взаимоотношения, за управление на отношенията с пазарни и частни агенти, и за лобиране за обществена подкрепа. Всички тези фермери от различен тип оценяват като “нормални” съществуващите възможности и разходи за регистрация на частните и колективни организации на земеделските производители. Това също така е обусловено от факта, че болшинството от българските фермери рядко участват във формална регистрация на каквито и да е стопански и други форми (фирми, джойнт венчъри, кооперации, асоциации и т.н.).

Сравнително малка част от анкетираните менажери (17,5%) смятат, че наличните възможности и свързаните разходи за регистрация на стопанства, сдружения и организации оказват благоприятно влияние на аграрната устойчивост. В тази група попадат много менажери иноватори, които търсят нови организационни форми за подобряване на своята дейност и участват активно (и често) в процедури за формална регистрация на различни организационни формирания. Много от тези предприемачи имат натрупан опит в подобна дейност, или ползват квалифицирани специалисти за осъществяване на формални регистрации, и затова техните разходи и усилия са високи. Немалка част от анкетираните стопанства (12,5%) обаче, смятат че съществуващите възможности и разходи за регистрация на стопанства, сдружения и организации оказват негативно влияние на аграрната устойчивост. Това са обикновено по-дребни производители с по-малък опит във формалните процедури и/или възможности за наемане на скъпо струващи специалисти (консултанти, юристи, и др.), за които свързаните институционални ограничения (бюрократични процедури, високи разходи на средства и време и др.) са пречка за подобряване на аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти.

Съществуващите формални възможности за регистрация и защита на продукти, произходи, дейности и др. и свързаните с това разходи и време, са друг важен фактор за ефективното развитие на многообразни нови форми за управление на аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти. За болшинството от анкетираните стопанства институционално обусловените възможности (свобода, ограничения) и разходи за регистрация на продукти, произходи, дейности и др. не оказват значително влияние върху управлението на аграрната устойчивост (Фигура 12). Това е резултат от факта, че мнозинството от българските фермери не регистрират официално нови продукти, произходи, наименования и т.н. и затова не смятат, че наличните възможности и свързаните с това разходи са важни по отношение на аграрната устойчивост. В същото време обаче, за всеки четвърти от анкетираните менажери наличните “възможности и разходи за регистрация на продукти, произходи, дейности и др.” оказват благотворно влияние върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Това са предимно предприемачи, които познават добре и ползват формалните процедури за официална регистрация на специални продукти, произходи, технологии и т.н. Заедно с

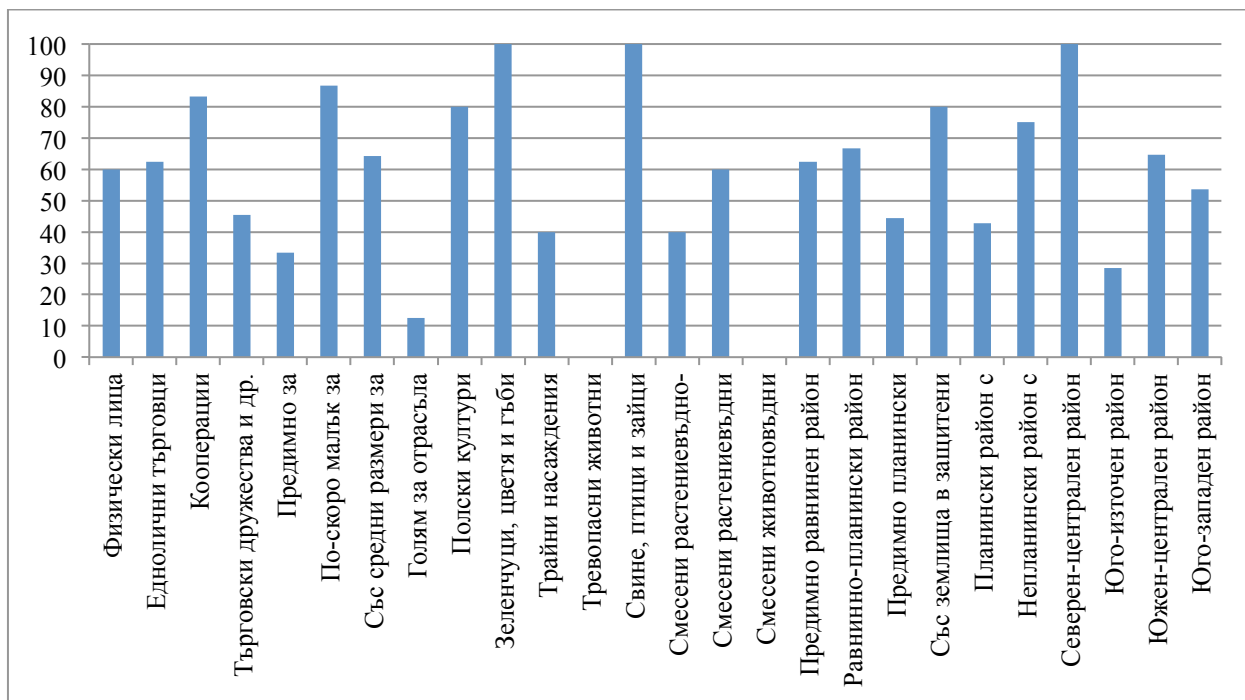
въвеждането на европейското законодателство в областта на регистрацията и защитата на аграрната интелектуална собственост в страната постепенно се разпространяват многообразни форми на частни агенти и/или фермерски организации (като защитени продукти, наименование, произходи, био сертификация, еко продукти и услуги и т.н.). Тези иновации дават нови възможности за повишаване на ефективността на частните и колективни инициативи и инвестиции и липсата на бюрократични пречки и/или разходи, свързана с тяхната регистрация, повишава аграрната устойчивост.

Само незначителна част от анкетираните стопанства (2,5%) оценяват като негативно влиянието на наличните възможности и разходи за регистрация на продукти, произходи, дейности и др. върху аграрната устойчивост. За някои предприемачи съществуващите институционални ограничения и разходи пречат за ефективната регистрация на нови продукти, произходи, дейности и т.н. Това е резултат от по-малки финансови възможности за плащане на такси, хонорари, подкупи и др., недостатъчен опит и/или експертиза за подобна дейност, липса на квалифициран персонал или практически затруднения, обусловени от сложни, непълни и/или неясни бюрократични правила и процедури. От анкетираните се посочват и примери когато липсата на задължително сертифициране за определени дейности (като производство на посадъчен материал, еко продукти и др.) е фактор за широко разпространение на несъответстващи на декларирания произход и качество продукти.

Съществуващите благоприятни възможности или липсата на пречки за инвестиране в селското стопанство и икономиката като цяло са важен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и всички нейни аспекти. Една четвърт от анкетираните менажери на стопанства оценяват като положително влиянието на възможностите и пречките за инвестиране на съвременния етап от развитието на селското стопанство в страната (Фигура 12). За сравнително малка част от фермите (15%) възможностите и пречките за инвестиране в средата, в която те функционират, са неутрален фактор, който нито стимулира нито пречи на подобряването на аграрната устойчивост. За болшинството от земеделските производители (60%) обаче, реалните възможности и пречки за инвестиране в аграрната сфера пречат на аграрната устойчивост и отделните нейни аспекти. За мнозинството от българските стопанства социално-икономическата и институционална средата не предоставя благоприятни възможности за намиране на инвестиционен ресурс или достатъчно стимули за увеличаването на инвестиционната активност за издигане на икономическата, социалната и/или екологическата устойчивост на отрасъла.

В най-голяма степен съществуващите възможности и пречки за инвестиране се отразяват негативно върху аграрната устойчивост според кооперациите (83,33%), стопанствата с малки размери (86,67), (всички от) стопанствата специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, както и свине, птици и зайци, фермите със земища в защитени зони и територии (80 и тези разположени в непланински райони с природни ограничения (75%), както и в Северен централен район на страната (Фигура 22). От друга страна, специфичната социално-икономическа и институционална среда в по-малка степен влияе отрицателно на инвестиционната активност за подобряване на аграрната устойчивост при търговските дружества (45,45%), стопанствата с големи размери (12,5%), фермите специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство (0%), и тези разположени в планински райони (44,44%), планински райони с природни ограничения (42,86%), и в Югоизточен район на страната (28,57%).

Фигура 22. Негативно въздействие на съществуващите възможности и пречки за инвестиране върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

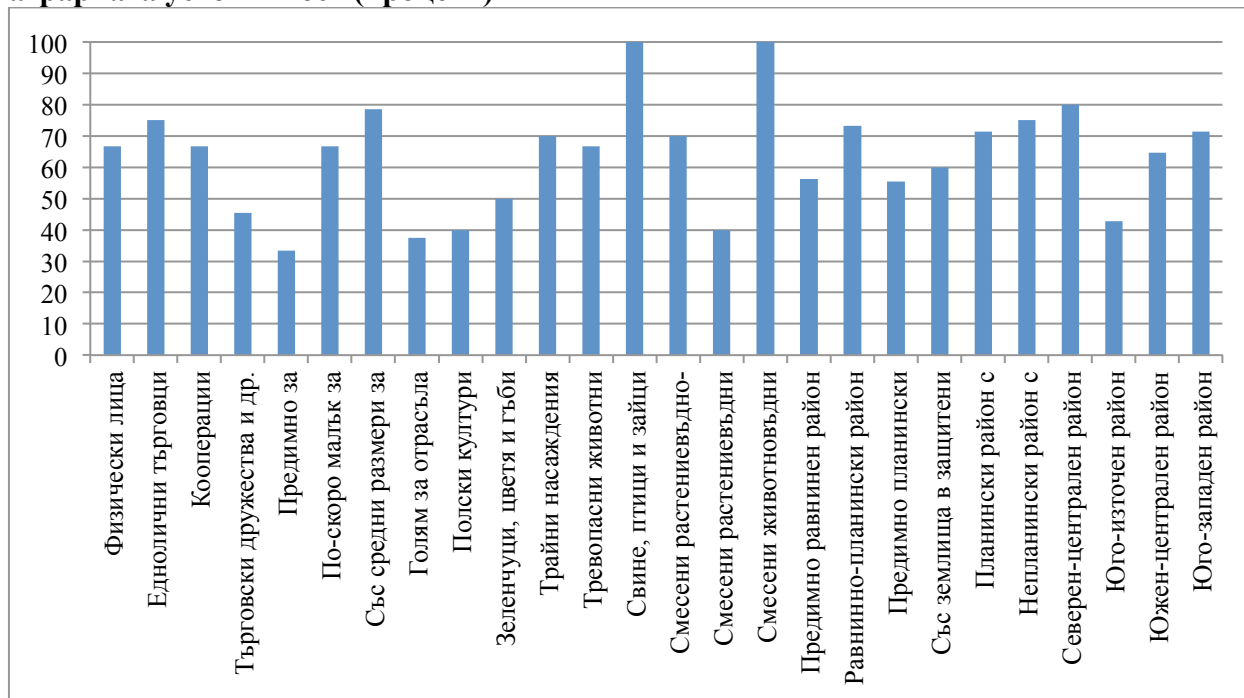
Съществуващите монополни и силови позиции най-често значително затрудняват ефективното разпределение на ресурсите и пречат на устойчивото развитие на стопанските организации, отраслите на икономиката и отделните райони и общности. Това е особено важно в селското стопанство където земеделските производители рядко имат монополни позиции - многочислени дребни и конкуриращи се ферми, неефективни национални организации за договаряне на цени, липса на обществено регулиране (гарантиране) на цени и т.н. Нещо повече, много често фермите са изправени пред пълен или частичен монопол както в снабдяването с основни суровини, материали, енергия, кредит, застраховане и др. услуги, така и при маркетинга на фермерска продукция.

Нашата анкета също потвърди, че според болшинството менажери на земеделски стопанства (62,5%) "съществуващият монопол и силови позиции" се отразяват негативно на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 12). Само 5% от всички ферми оценяват реалното положение по отношение на монопола като благоприятно за аграрната устойчивост. Подобни стопанства най-често са договорно и напълно интегрирани в някакви структури със "силови" позиции и печелят от монополните позиции на формирането. Една значителна част от менажерите (32,5%) оценяват като неутрално съществуващото положение по отношение на наличие на монопол и ефекти върху аграрната устойчивост. Подобни стопанства или търгуват на конкурентни (добре работещи) пазари с много продавачи и купувачи, или основната част от техните взаимоотношения се осъществяват с локални и предимно дребни купувачи и/или продавачи (липса на монопол).

Всички категории стопанства, подотрасли на селското стопанство и райони на страната страдат от негативното влияние на съществуващи монополни и силови позиции (Фигура 23). В най-голяма степен отрицателното въздействие на монополните и силовите позиции се отразява върху аграрната устойчивост при едноличните търговци (три-четвърти от тях), стопанствата със средни размери (78,57%), фермите специализирани в свине, птици и зайци, и смесено животновъдство (по 100%), както и трайни насаждения (70%), стопанствата разположени в равнинно-планински райони

(73,33%), непланински и планински райони природни ограничения (съответно 71,43% и 75%), и тези в Северен централен (80%) и Югозападен (71,42%) район на страната. От друга страна, отрицателното влияние на монополните и силови позиции по отношение на аграрната устойчивост, в сравнително по-малка степен, се отразява на търговските дружества (45,45%), стопанствата с големи размери (37,5%) и тези предимно за самозадоволяване (33,33%), фермите, специализирани в полски култури и смесено растениевъдство (по 40%), и разположените в планински райони (55,56%), както и Югоизточен район на страната (42,86%).

Фигура 23. Негативно въздействие на съществуващи монополни и силови позиции върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Личните връзки са ключов фактор за ефективно управление на взаимоотношенията между различните аграрни агенти. Те са особено важни когато пазарните механизми и частните договори “не работят” и не съществува ефективна обществена (съдебна) система за санкциониране на частните договори и задължения. И в съвременните условия на българското селско стопанство традиционно използваните “лични връзки” се отбелязват като важен положителен фактор за аграрната устойчивост от голямото мнозинство (82,5%) на анкетирания менажери (Фигура 12). Благоприятното значение на личните връзки за аграрната устойчивост се посочва от всички категории стопанства, подотрасли на селското стопанство, и в различните райони на страната. Персоналните контакти между близки познати, роднини, съмишленици и т.н. доминират както при управлението на комерсиалните взаимоотношения (сделки от различен вид), така и на разнообразните “отношения” с обществени (държавни, общински, неправителствени и др.) организации, така също и при участието в колективни инициативи и/или организации от различен тип (за маркетинг, снабдяване, еко управление, лобиране за обществена подкрепа и т.н.).

За всяко десето стопанство личните връзки нямат значение при управление на техните взаимоотношения с други агенти и по отношение на аграрната устойчивост. Това са предимно едри комерсиални ферми, за които пазарните (цени, конкуренция, условия на търговия), а не

персоналните фактори са важни при избор на партньор за размяна и коалиране. Сравнително малка част от анкетираните менажери (7,5%) подчертават, че господството на личните връзки в аграрната сфера у нас е отрицателен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Този тип управление най-често се свързва с привилегированото и дори незаконосъобразно “включване” в обществените програми за подпомагане или достъп до основни обществени ресурси на определени групи и лица с добри “връзки” с властта, на национално, регионално и/или локално ниво.

Изграждането на добра репутация се смята за важен фактор, който подпомага избора на подходящ снабдител, купувач или партньор за съвместни инициативи. Ето защо агентите, които имат намерение да стоят дълго в определен бизнес и да подобряват аграрната устойчивост се стремят да инвестират в създаване на “добро име”, фирмена или продуктова репутация и др. От друга страна създадената “лоша” обществена репутация дава добър сигнал за избягване на взаимоотношения с определени (нежелани) агенти и в края на краищата подпомага ефективното управление на аграрната устойчивост. Според болшинството от анкетираните менажери (65%) изградената репутация оказва положително въздействие за управление на аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (Фигура 29). Благоприятното въздействие на този фактор се подчертава в еднаква степен от ферми с различен юридически тип, размери, производствена специализация, географско и екологическо месторазположение. В същото време нито едно от анкетираните стопанства не смята, че информацията за/и изграждането на (добра или лоша) репутация пречи на аграрната устойчивост.

Заедно с това обаче, за значителна част от стопанствата (35%) изградената репутация не е фактор, който оказва някакво влияние върху аграрната устойчивост. Управлението на различните аспекти на аграрната устойчивост често изисква взаимоотношения с нови партньори, за които обикновено липсва надеждна информация за репутация (нови играчи в бизнеса, района, страната и т.н.). Ето защо аграрните агенти използват други “безлични” механизми за контролиране на качеството и защита на своите интереси като препоръки, залози, съвместни инвестиции, краткосрочни договори, поемане на допълнителен риск за по-високи изгоди и т.н. Степента на доверие между партниращите се страни и агентите от даден вид, в даден район, в определен подсектор на икономиката и т.н. е важен фактор, който улеснява взаимоотношенията и кооперирането, и води до реализиране на социално-икономическите и екологически цели на устойчивото развитие. Според болшинството от анкетираните менажери (60%) “съществуващото доверие” на съвременния етап от развитието на селското стопанство оказва положително влияние върху аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (Фигура 12). Високото доверие оказва благотворно въздействие върху устойчивостта според менажери на различен тип ферми, подотрасли на сектора, географски и екологически райони на страната.

В аграрната сфера и селските общности, голяма част от взаимоотношенията са между агенти, които се познават добре от дълъг период от време, и които развиват доверие, репутация и персонални връзки. Именно подобни неформални механизми (доверие, добра репутация, лични връзки, взаимен интерес за избягване и/или бързо разрешаване на спорове и конфликти и т.н.) в голяма степен управляват ефективно значителна част от дейността и определят поведението на мнозинството от участващите агенти. В резултат на това и голямата част от договореностите в отрасъла са базирани на неформални контракти, управлявани от “високото доверие” и “добрата воля” на страните. В същото време нито един от анкетираните не посочва, че степента на доверие е негативен фактор за аграрната устойчивост. Това е показател, че тези които базират взаимоотношенията си на този тип (неформални) механизми му придават позитивно значение в управлението на аграрната устойчивост или на отделните ѝ аспекти.

Въпреки това обаче, за значителна част от стопанствата (40%) съществуващото в обществото доверие е неутрален фактор в управлението на аграрната устойчивост. На съвременния етап аграрните агенти, в нарастваща степен, трябва да търгуват с непознати партньори от други райони и/или страни без да са в състояние да използват традиционните междуличностни форми, базиращи се на добро познаване, доверие, персонални връзки, наказание чрез изграждане на лоша репутация и т.н. Нещо повече, достигането или поддържането на аграрната устойчивостта често налага дългосрочни усилия и участие на голям брой участници (“колективни действия”) в обширни територии. Това дава възможност за опортюнистично поведение на някой или повечето от участниците, и често води до провал на общите проекти. Посочват се и много примери когато прекаленото доверие на определен партньор(и) в двустранни или многостранни сделки е довело до провали, неизпълнение на договореностите, нереализиране на целите и значителни загуби за определени страни. Всичко това налага в аграрната сфера, нарастващо да се използват и други по ефективни форми за управление на аграрната устойчивост като формални договори и споразумения, пазарна конкуренция, подпомагане от трета страна, разрешаване на спорове чрез официалната съдебна система и т.н.

Развитието на обществените потребности и натиск в национален и регионален мащаб са важен “движещ” фактор за хода и характера на социално-икономическото развитие. Не винаги обаче, задоволяването на текущите обществени потребности води до реализиране на многостранните цели на устойчивото развитие. Болшинството от анкетираните менажери (62,5%) смятат, че “обществените потребности и натиск в национален мащаб” на съвременния етап не оказват съществено влияние за достигане или поддържане на аграрна устойчивост или на някои от основните ѝ аспекти (Фигура 12). Нещо повече, 15% от стопанствата дори смятат, че обществените потребности и натиск водят до негативни резултати по отношение на аграрната устойчивост или нейните социални и/или екологически измерения.

Немалка част от менажерите (22,5%) обаче, са на мнение че развитието на социалните потребности, търсенето на продукти и услуги от аграрния сектор и натиск на групи по интереси, правителствени, неправителствени и международни организации, и обществото като цяло имат положително значение за реализиране на аграрната устойчивост. Подобни нови национални потребности и “натиск” насочват (подпомагат, стимулират, санкционират) усилията на една част от земеделските производители в насока постигане на социално-икономическите и екологическите цели на устойчивото развитие. Това са, преди всичко, по-големи комерсиални стопанства, които са чувствителни към пазарното търсене на определени продукти и услуги от потребителите в национален и/или международен мащаб за социално отговорно, екологосъобразно и т.н. земеделие. Все по-често се срещат и добри примери за прогресивни модели, въведени от млади предприемачи, които реагират на нови тенденции в социалните потребности като въвеждат оригинални инициативи или се включват в нови национални или международни “движения” за устойчиво земеделие (био-земеделие, пермакултура и т.н.).

Доколкото се отнася до “обществените потребности и натиск в района” за голямата част от анкетираните менажери те са преди всичко неутрален (80%), и в по-малка степен дори негативен фактор (10%) (Фигура 12). За всяко десето стопанство обаче, социалните потребности и натиск в района е положителен фактор за аграрната устойчивост, освен в икономически и в нарастваща степен и за екологическия и/или социалния ѝ аспект. Това касае предимно по-малки стопанства, които задоволяват локалното търсене и са принудени в (по)голяма степен да се съобразяват с многообразните потребности на жителите и посетителите на района.

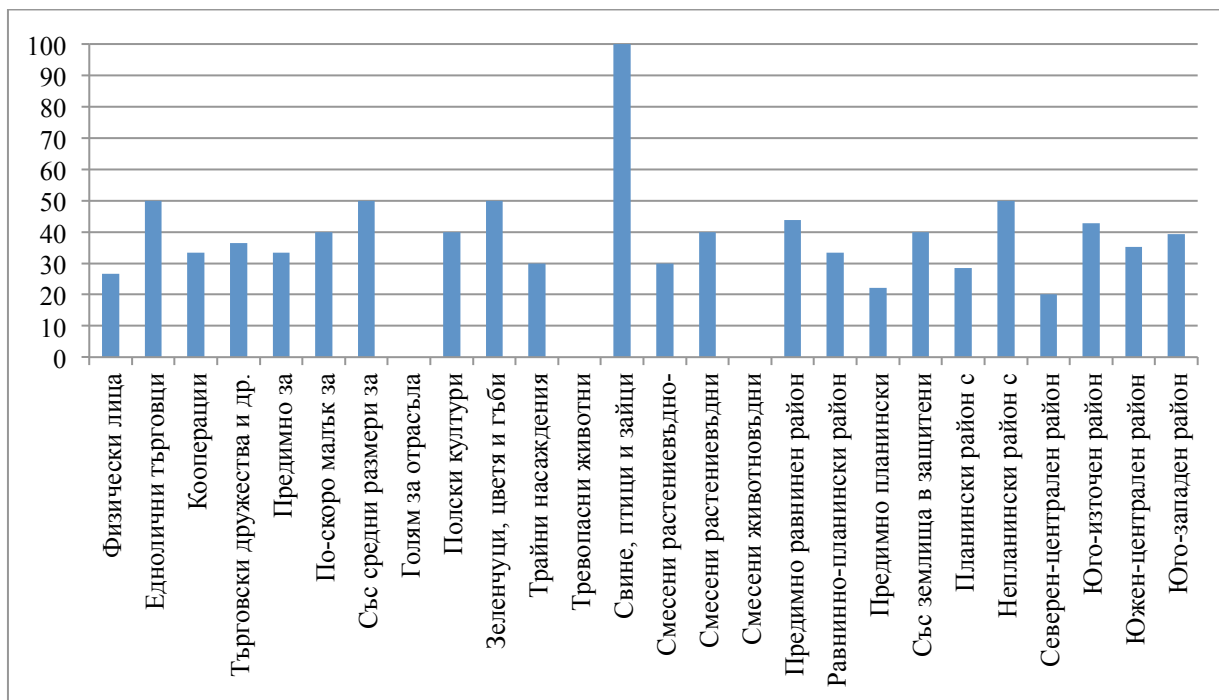
Неформалните институции са важен фактор на институционалната среда, който в голяма степен влияе на (пре) хода и характера на аграрното развитие. Според 30% от анкетираните менажери “неформални правила, норми, форми и др.” оказват положително въздействие на

аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (Фигура 12). Традиционно в аграрната среда доминират голямо многообразие от неформални правила, норми и форми (договори, споразумения, норми и т.н.), които детерминират в голяма степен отношенията и поведението на аграрните агенти. В условията на не добре работеща система от формални институции, аграрните агенти широко използват тези неформални правила и многообразни форми за организиране и управление на цялостната си дейност. За част от стопанствата те подпомагат и подобряването на аграрната устойчивост или отделни нейни аспекти.

Значителна част от менажерите оценяват като неутрално влиянието на неформалните правила, норми, форми и др. върху аграрната устойчивост. Заедно с развитието на системата от формални правила и на пазарите, и подобряването на контрола и санкционирането на официалните стандарти, норми и др., по законен начин, формалните институции (в голяма степен) изместват неформалните в управлението на взаимоотношенията и поведението на незначителна част от аграрните агенти. Заедно с това обаче, немалка част от стопанствата (35%) смятат, че доминирането на неформалните правила, норми, форми и др. оказва негативно влияние на аграрната устойчивост. Наличието на дуалистична система от формални и неформални структури в сектора наказва тези, които спазват законите и нормативната уредба и облагодетелства тези, които ги нарушават. Според един менажер на оранжерия, 90% от отрасъла е в сивия сектор, в който не се контролира качество, безопасност, не се плащат данъци и осигуровки и т.н. Това пречи на развитието на “светлите” структури и понижава тяхната конкурентоспособност. В страната все още няма ефективна система за прилагане и санкциониране на законите, стандартите и нормативната уредба, като масово се прилагат неформални (и дори незаконни) форми за осъществяване на дейността, разрешаването на конфликти, придобиване на активи, достъп до обществени ресурси и средства за подпомагане и т.н. Това пречи на развитието на ефективни (формални) структури за управление на аграрната устойчивост и всеки от нейните аспекти.

На негативното влияние на неформалните форми на управление са подложени всички категории стопанства, подсектори на селското стопанство и райони на страната (Фигура 24). Изключение правят единствено едрите ферми и стопанствата, специализирани в тревопасни животни и смесено животновъдство. При тези групи стопанства неформалните институции “работят добре” като подпомагат или не пречат на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти.

Фигура 24. Негативно въздействие на съществуващите неформални правила, норми, форми и др. върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

В най-голяма степен, на отрицателното въздействие на масовото прилагане на неформалните правила, норми и форми, са подложени едноличните търговци (50%), стопанствата със средни размери (50%), фермите специализирани в свине, птици и зайци (100%), зеленчуци, цветя и гъби (50%), стопанствата разположени в равнинни райони (43,75%), в Югоизточен район на страната (42,86%). От друга страна, сравнително по-малък дял от физическите лица (26,67%), кооперациите (33,36%), стопанствата предимно за самозадоволяване (33,33%), фермите специализирани в трайни насаждения и смесено растениевъдно-животновъдство (по 30%), тези разположени в равнинни райони (22,22%), и в Северен централен район, в по-малка степен оценяват като негативно прилагането на неформалните правила, норми, форми и др. В тези групи стопанства, подсектори и райони официалните правила и форми господстват като неформалните правила или не се прилагат често или пък тяхното прилагане е неутрално или по-ефективно (евтино, облагодетелстващо) за участващите аграрни агенти.

Официалният статут на района (селски, национален парк, курортен и т.н.), в който е разположена дадена ферма или селскостопанското производство, често дава някакви социално-икономически, институционални и природни предимства на земеделските производители като цяло или в отделни подсектори на отрасъла. За голямата част от анкетираните стопанства (52,5%), “официалният статут на района” е без значение за аграрната устойчивост тъй като те или не са разположени в подобен район, или това месторазположение не им дава някакви изгоди, или е свързано с някакви допълнителни разходи (Фигура 12). Обаче съгласно значителна част от анкетираните менажери (35%) официалният статут на района е положителен фактор за аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Това се отнася в еднаква степен за стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологическо и географско разположение. Обикновено месторазположението на фермата в облагодетелстваните (курортни, по-развити, крайгранични и т.н.) райони дава редица социално-икономически предимства като повисоки цени, гарантирана реализация, диверсификация, в свързани и други дейности (ресторанство, хотелиерство, услуги на еко-системите, туризъм и т.н.). От друга страна, разположението на

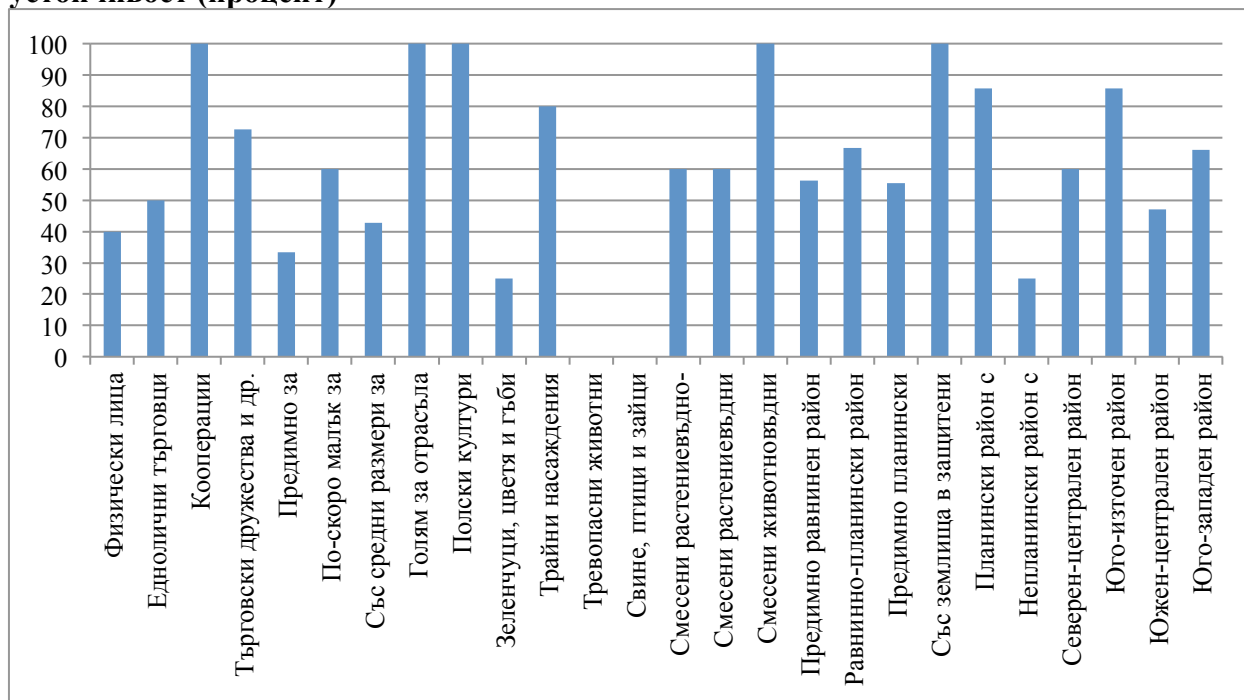
стопанството в специални (селски, необлагодетелствени, защитени зони и територии и т.н.) дава възможност за включване в различни схеми за обществено подпомагане и води до подобряване на аграрната устойчивост. Въпреки това обаче, на немалка част от стопанствата (12,5%), специалният статут на района оказва негативно влияние на аграрната устойчивост или отделните аспекти. Принадлежността на фермата към подобни райони най-често е свързана с редица сравнителни недостатъци (ниска продуктивност, по-високи разходи, отдалеченост от пазари, ограничения за използване на ресурси и определени дейности и т.н.), които не се компенсират или не в достатъчна степен чрез формите на обществено подпомагане и в крайна сметка компрометират аграрната устойчивост или някой от основните ѝ аспекти.

Промените в климата са важен фактор за аграрната устойчивост и често дискутирани в последните години като оказващи положително, негативно или неутрално влияние върху земеделските производители и аграрната устойчивост. Нашето проучване установи, че според голямата част от анкетираните стопанства (60%) “климатичните промени” са негативен фактор по отношение на аграрна устойчивост, и икономическите, социалните и екологическите ѝ аспекти (Фигура 12). Голяма част от българските стопанства не са подготвени или не са в състояние да се адаптират към климатичните промени (затопяне, засушаване, природни ексцесии, наводнения, и т.н.) чрез адекватни промени в структурата на производство, технологиите, организационни или управленчески форми. Всичко това води до понижаване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Някои менажери посочват, че лошото “управление” като неправилно райониране, агротехника и т.н., допълнително засилват (или причиняват) негативните последици от климата. Например най-добрите условия за производство на високо ценени (“скъпи”) ябълки не са в Пазарджишко (200 м надморска височина), а на по-висока надморска височина (600 метра); Тракийската низина е идеална за плодове и зеленчуци, а не са пшеница и царевица, практикуваните липса или недостатъчно напояване не могат да компенсират променените нужди и водят до негативно влияние на климата и т.н.

Само 5% от анкетираните менажери смятат, че климатичните промени оказват положително влияние на аграрната устойчивост. Някои от фермерите очевидно са облагодетелствани от климатичните промени като затопяне, засушаване, обилни валежи, и т.н. За този тип ферми климатичните промени са свързани с подобряване на условията, повишаване на добивите, удължаване на периода на агротехника и възможност за отглеждане на нови култури и/или диверсификация в нови дейности. За значителна част от българските стопанства (35%), климатичните промени не са от значение по отношение на аграрната устойчивост. Менажерите на тези ферми смятат, че това не са нови и застрашаващи стопанството аномалии (а нормален процес на колебания) и че фермите им имат достатъчен адаптивен капацитет за неутрализиране на промените, или пък че техните стопанства са по-някакъв начин облагодетелствани от новите тенденции в развитието на климата.

На негативното влияние на климатичните промени в най-голяма степен са подложени кооперациите (100%) и търговските дружества (72,73%), едрите и като правило силно специализирани стопанства (100%), фермите с полски култури (100%) и трайни насаждения (80%), стопанствата със землища в защитени зони и територии (100%), тези разположени в планински райони с природни ограничения (85,71%), както и в Югоизточен район на страната (85,71%) (Фигура 25). От друга страна отрицателното влияние на климатичните промени върху аграрната устойчивост не се усеща при нито една от фермите, специализирани в тревопасни животни и свине, птици и зайци. В сравнително по-малка степен са под въздействие на климатичните промени стопанствата, специализирани в зеленчуци, цветя и гъби, масово използващи оранжерии, и тези разположени в непланински райони с природни ограничения (по 25%).

Фигура 25. Негативно въздействие на климатичните промени върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Стопанствата на физическите лица (40%) в по-малка степен са засегнати отрицателно от климатичните промени в сравнение с останалите юридически типове. Също така стопанствата, предимно за самозадоволяване (33,33%) и тези със средни за отрасъла размери (42,25%) в по-малка степен са чувствителни към негативните последици на промените в климата. Подобно, по-малък дял от фермите разположени в планинските райони (55,56%) са негативно засегнати от климатичните промени, в сравнение със стопанствата в равнини и равнинно-планински райони. Също така по-малко земеделските производители в Южен централен район на страната (47,06%) оценяват като негативно въздействието на климатичните промени в сравнение с фермерите в другите райони на страната.

4. Оценка на частните, колективните и хибридните форми за управление

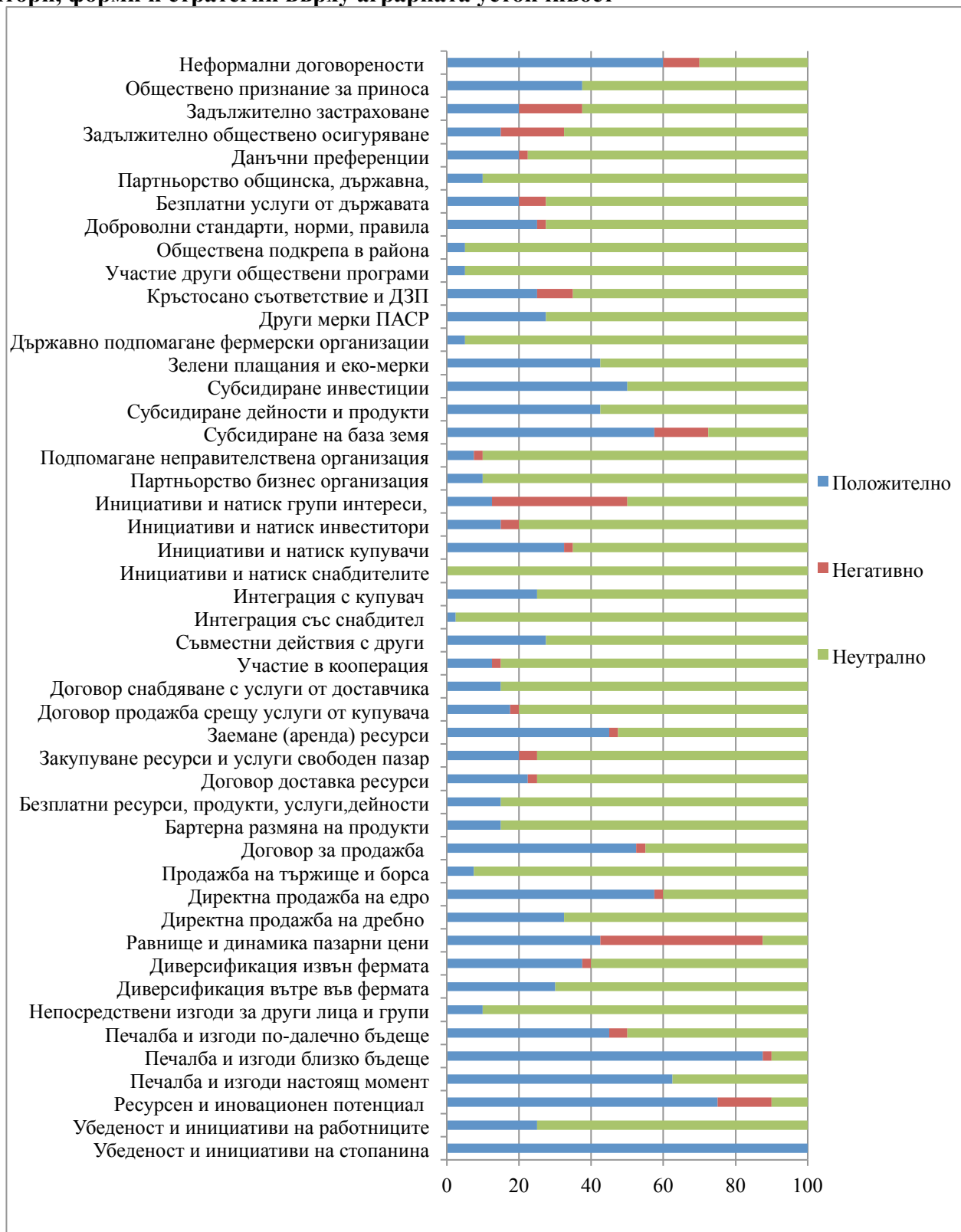
В специфичната социално-икономическа, институционална и природна среда, в която функционират и се развиват земеделските стопанства използват и разработват многообразни форми, колективни и хибридни форми за управление на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти.

В тази част на разработката се опитваме да идентифицираме основните частни стратегии, движещи фактори и форми на управление на аграрната устойчивост и да оценим тяхната ефективност по отношение на реализиране на целите на устойчивото развитие на селското стопанство.

Проведената анкета установи, че за всички менажери “личната убеденост и инициативи на стопанина” са важен положителен фактор за поддържане и подобряване на аграрната устойчивост и всички нейни измерения (Фигура 26). Разбиранията, уменията и целенасочените действия на аграрните предприемачи и менажери на стопанствата от всички юридически типове, размери, производствена специализация, екологическо и географско разположение са ключов фактор за реализиране на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост.

В същото време, едва една четвърт от менажерите смятат, че “личната убеденост и инициативи на работниците” са положителен фактор за аграрната устойчивост (Фигура 26). Това е важно при новаторски стопанства от различен вид, които разчитат и създават условия за включване на всички работници в подобряване на стопанската дейност и аграрната устойчивост – подбор на квалифицирани кадри, постоянно обучение, свобода за прилагане и експериментиране на инициативи, делегиране на управление и отговорности, силни стимули, обвързване на възнагражденията с крайни резултати от дейността и т.н. За голямата част от българските ферми обаче, наетият труд няма необходимите качества, свобода и/или мотивация и не допринася съществено за издигане на аграрната устойчивост.

Фигура 26. Степен на въздействие на прилаганите частни, колективни и хибридни фактори, форми и стратегии върху аграрната устойчивост

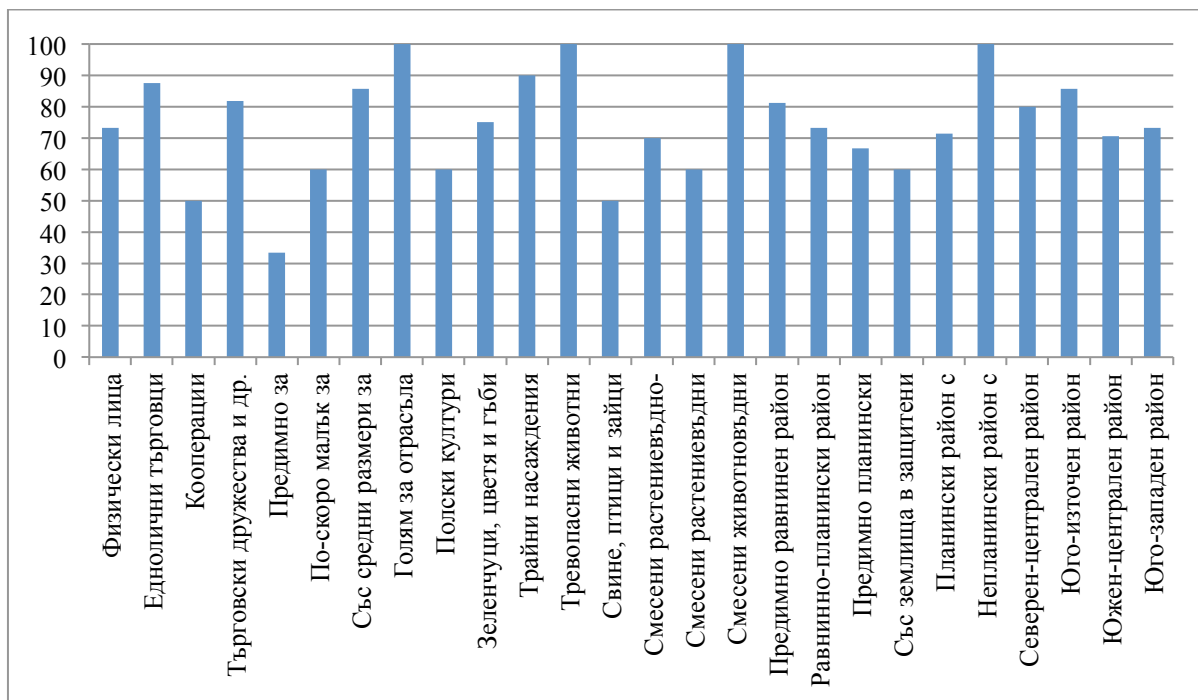
Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Наличните и достъпни ресурси и иновации са съществен фактор за ефективно и устойчиво развитие. Според три четвърти от менажерите на анкетираните стопанства наличният “ресурсен и иновационен потенциал на фермата” допринася положително за аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 26). Болшинството от фермите оценяват като високо значението на този фактор и смятат, че стопанството им има необходимите човешки, поземлени, материални и интелектуални ресурси за реализиране на социално-икономическите и екологическите цели на аграрната устойчивост. Най-често контролът на критичните за стопанството ресурси се гарантира чрез вътрешно управление (придобиване на собственост, постоянен трудов договор за наемане на работна сила и т.н.), или външна колективна или водеща организация (кооперация, сдружение, асоциация, холдинг и др.). По-мобилните ресурси се управляват чрез договори за дългосрочна аренда, а за универсалните активи и продукти се разчита на пазарните форми.

Заедно с това обаче, 15% от анкетираните стопанства оценяват като негативен ефекта от недостатъчния си ресурсен и иновационен потенциал по отношение на нуждите на устойчивото развитие. Много от фермите с по-малки размери, с по-ниско обществено подпомагане и в победните райони на страната нямат достатъчно собствени ресурси и иновации, нито достъп до външни източници за ефективно и устойчиво развитие. От друга страна, всеки десети менажер не смята, че наличният ресурсен и иновационен потенциал на стопанството е от значение за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. Според тази част от фермите, за реализирането на социално-икономическите и екологическите измерения на аграрната устойчивост са от по-важно значение персоналните убеждения, умения и стратегии на фермера, обществените политики за стимулиране, регулиране и подпомагане и т.н., а не количеството на наличните в момента ресурси.

Стопанствата от различен вид и размери, подотрасли и месторазположение имат в нееднаква степен потенциал от собствени и външни ресурси и иновации за успешно реализиране на стратегиите за устойчиво развитие. С най-голям относителен дял с наличен ресурсен и иновационен потенциал за устойчиво развитие са сред: едноличните търговци (87,5%) и търговските дружества (81,82%), стопанствата със средни (85,71%) и големи (100%) размери, фермите специализирани в тревопасни животни (100%), смесено животновъдство (100%) и трайни насаждения (90%), и разположените в равнинни райони (81,25%) и непланински райони с природни ограничения (100%) и в Югоизточен (85,71%) и Северен централен (80%) район на страната (Фигура 27).

Фигура 44. Положително въздействие на ресурсния и иновационен потенциал на фермата върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

С най-малък брой стопанства, с ефективен ресурсен и иновационен потенциал за устойчиво развитие, са сред кооперациите (50%), фермите предимно за самозадоволяване (33,33%) и с малки размери (60%) и сред производителите, специализирани в свине, птици и зайци (50%), полски култури и смесено растениевъдство (по 60%), както и сред стопанствата, разположени в предимно планински райони (66,67%), със землища в защитени зони и територии (60%) и в Южен централен район на страната (70,59%).

Стратегиите, с различен хоризонт от време, в различна степен допринасят за поддържането и достигането на аграрна устойчивост. Така например реализирането на някои икономически цели и повечето екологически и социални цели на устойчивото развитие често изисква постоянни дългосрочни усилия и инвестиции на участващите агенти. Според болшинството от анкетираните менажери (60%), “печалбата и изгодите в настоящия момент” са важен фактор, който оказва положително влияние в управлението на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (Фигура 26). Заедно с това обаче останалата значителна част от тях (37,5%) оценяват значението на този тип стратегия като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и отделните ѝ измерения. Тези менажери знаят, че ориентирането на дейността и усилията, единствено към печалбата и изгодите в настоящия момент, малко допринася за аграрната устойчивост и всички нейни аспекти.

Голямото болшинство от стопанствата (87,5%) смятат, че “печалбата и изгодите в близко бъдеще” са важен фактор, благоприятстващ устойчивото развитие (Фигура 26). Мнозинството от менажерите са убедени, че реализирането на разнообразните социално-икономически и екологически цели на аграрната устойчивост изисква по-дългосрочни усилия и затова предприемат такива стратегии за управление. Само незначителна част от анкетираните (2,5%) оценяват ориентирането към печалбата и изгодите в близко бъдеще като негативно по отношение на аграрната устойчивост и нейните аспекти. Освен това, всеки десети менажер смята, че предприемането на “краткосрочна” стратегия, насочена единствено към печалбата и изгодите в близко бъдеще, е неутрален фактор, който не допринася съществено по отношение на аграрната устойчивост и нейните социално-икономически и екологически аспекти.

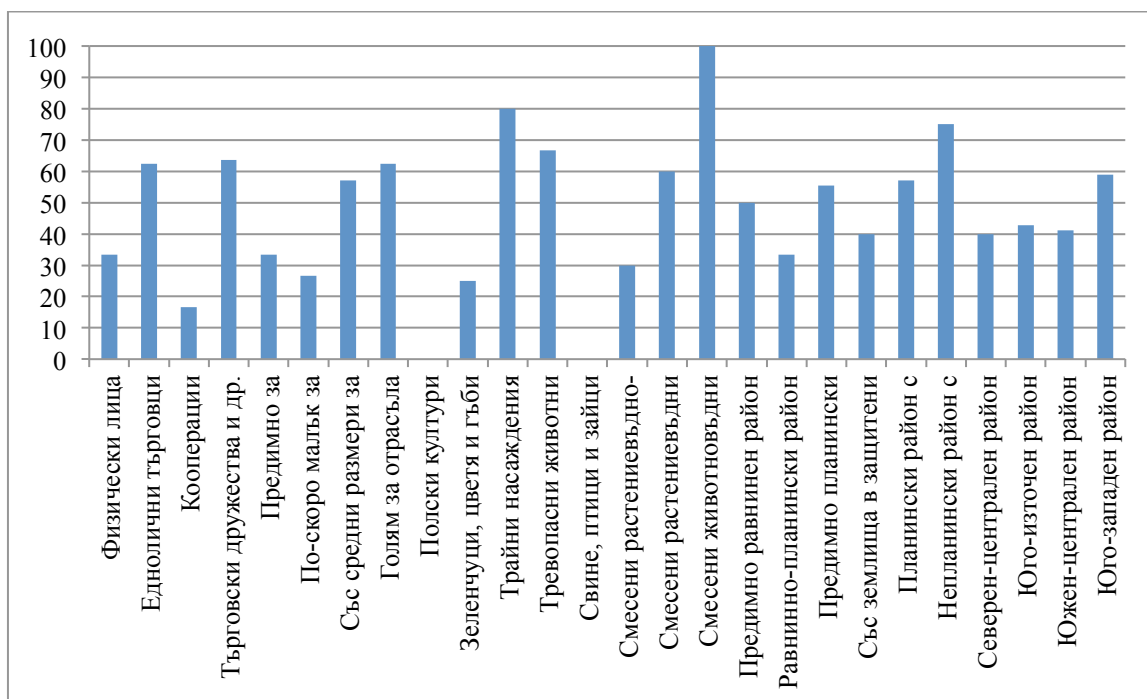
Сравнително по-малка част от българските стопанства прилагат стратегии насочени към печалба и изгоди в дългосрочен план, които всъщност са и средство за постигане и поддържане на аграрната устойчивост. Една значителна част от всички анкетирани менажери (45%) оценяват като положително за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти насочването на стопанската дейност към “печалбата и изгодите в по-далечно бъдеще” (Фигура 26). Само малка част от стопанствата (5%) смята, че подобна стратегия за печелене и ползи в по-дългосрочен план е негативно по отношение на аграрната устойчивост. В същото време, обаче, всяка втора ферма оценява като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти стратегията за печалба и изгоди в по-далечно бъдеще.

Всичко това показва, че голямата част от българските стопанства не насочват дейността си за постигане на дългосрочни цели на социално-икономическото развитие на отрасъла, а са ориентирани към конкретни цели в по-кратки времеви хоризонти. Много ферми са принудени да ориентират усилията си към непосредствените изгоди в текущия период или в краткосрочен план, поради необходимостта от “икономическо” оцеляване в условия на интензивна конкуренция. Тези много на брой стопанства са малко заинтересовани или способни за дългосрочни инвестиции за подобряване на икономическа си жизнеспособност, социалната отговорност и екологическата целесъобразност. Според много анкетирани председатели на кооперации “младото поколение не милее за бъдещето” и бъдещото развитие на стопанствата е свързано с голяма неопределеност. Добре известно е, че подобен тип (краткосрочни) частни фермерски стратегии не съответстват на (дългосрочните) управленчески потребности за устойчиво развитие. Това от своя страна, налага намеса на трета страна (държавата, местната власт, частни, неправителствени и международни организации и т.н.) за ефективното постигане на аграрната устойчивост.

Ефективният принос на различните типове стопанства чрез дългосрочни стратегии за аграрна устойчивост е доста различен. В най-голяма степен прилагат стратегии, насочени към печалба и изгоди в по-далечно бъдеще фирмите от различен тип – търговските дружества (63,64%) и едноличните търговци (62,5%) и стопанствата с едри размери (62,5%) (Фигура 28). Тези ферми имат по-високи финансови и други възможности за дългосрочни инвестиции за аграрна устойчивост, по-високи стимули (стремеж) за развитие на фирмата и оценяват като положително насочването на усилията към дългосрочните изгоди.

От друга страна, сравнително малка част от кооперативните стопанства (16,67%), физическите лица (33,33%), фермите с малки размери (26,67%) и стопанствата предимно за самозадоволяване (33,33%) имат стратегии за дългосрочна печалба и изгоди. Това е причинено от липсата на средства, стремеж за оцеляване в условията на ниска ефективност и конкурентоспособност и характерния кратък хоризонт за инвестиране в този тип стопанства поради: напреднала възраст на фермерите, липса на наследник, готов да поеме стопанството, невъзможност да се търгуват нерегистрирани ферми или кооперативни дялове, ниска рента и липса на дивидент за кооперативните дялове и акции и т.н.

Фигура 28. Положително въздействие на стратегия, насочена към печалбата и изгодите в по-далечно бъдеще върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

При стопанствата с различна специализация към дългосрочната печалба и изгоди насочват стратегиите си голямата част от фермите в трайни насаждения (80%), смесено животновъдство (100%) и тревопасни животни (66,67%). Това са предимно производства, които изискват дългосрочни вложения и които като правило се “откупуват” в по-дълги времеви периоди. От друга страна, в производствата с бърза възвръщаемост на инвестициите дългосрочната печалба и изгоди са в по-малка степен фактор за формиране на стратегиите. Нито един от производителите в полски култури и свине, птици и зайци не оценява като положителна подобна стратегия, а при зеленчуци, цветя и гъби само една четвърт от тях. Очевидно е, че подобни стратегии малко допринасят за подобряване на социалните и екологическите аспекти на аграрната устойчивост.

Също така в райони с природни ограничения сравнително по-голям дял от менажерите оценяват като положителна стратегията, насочена към дългосрочна печалба и изгоди – съответно 75% в непланински райони с природни ограничения и 57,14% от тези в планински райони с природни ограничения. В същото време в равнинно-планински райони само една трета от земеделските производители прилагат дългосрочни стратегии за аграрна устойчивост. В различните географски райони приблизително еднакъв дял от стопанствата (около 40-43%) прилагат дългосрочни стратегии за управление на аграрната устойчивост. Изключение правят единствено фермите в Югозападен район, където в по-голяма степен (58,92%) се оценяват благоприятните ефекти на дългосрочните стратегии върху различните аспекти на аграрната устойчивост.

Получаването на изгоди от фермерска дейност от други или групи са важен (социален и екологичен) аспект на аграрната устойчивост. Нашето проучване установи, че само за всеки десети от анкетираните менажери “непосредствените изгоди за други лица и групи” са положителен фактор за насочване на тяхната дейност (Фигура 43). Подобни цели са предимно важни за земеделските кооперации, при които освен за членовете и работещите, изгодите са от особено значение (или поне така декларирани) и за фермерските домакинства и селските общности. Според останалата голяма част от стопанствата, обаче, непосредствените изгоди за други лица и групи, не

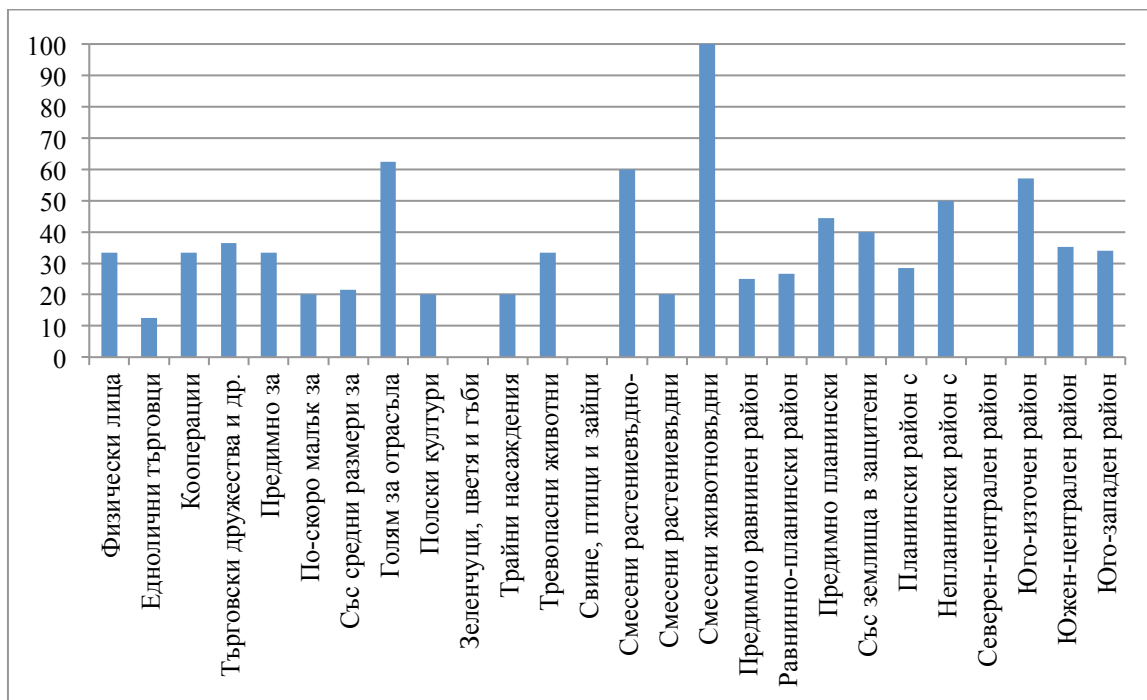
са част от техните стратегии и нямат значение (неутралност) по отношение на аграрната устойчивост или нейните аспекти.

Диверсификацията на дейността е важна стратегия за подобряване на социално-икономическата и екологическа устойчивост на селското стопанство. Тази форма на управление на аграрната устойчивост широко се практикува и от българските земеделски стопанства. Според 30% от анкетиранияте менажери те прилагат стратегия на “диверсификация на дейността вътре във фермата” и тя оказва положително влияние на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 26). Много от фермите произвеждат няколко продукта и/или услуги за по-добро използване на наличните земи и други ресурси, прилагане на ефективна агротехника (сеитбооборот) и опазване на природната среда, намаляване на риска от колебания на климат и пазарни цени, използване на свободна техника (предоставяне на механизирани и др. услуги) и т.н. В същото време нито едно от стопанствата не оценява като негативно по отношение на аграрната устойчивост диверсификацията на дейността в границите на стопанството.

Заедно с това обаче, мнозинството от анкетиранияте стопанства залагат на друга по-ефективна стратегия – на специализация на дейността в един или няколко продукта. За 70% от менажерите диверсификацията на дейността вътре във фермата има неутрално влияние на аграрната устойчивост и нейните различни аспекти. По-високата специализация позволява реализиране на икономии на размери и мащаби, повишаване на производителността, инвестиране в специализирани умения и техника, по-ефективен маркетинг (продажба на един продукт в големи обеми, договаряне на по-добри цени, изграждане на репутация, развитие на връзки по веригата за реализация и т.н.). По време на изследването бяха дадени много примери, когато анкетиранияте стопани “експериментират” в диверсификация на производството, търсейки по-високи изгоди, като в зависимост от резултатите или се отказват, или навлизат в новите производства. Например производител на ягоди, инвестира в мащабно картофопродукция, а животновъд експериментира в полско зеленчукопроизводство, но след реализираните загуби се отказват от предприетата диверсификация. Също така някои кооперации и ферми опитват с рапица или с полски зеленчуци (последните се отказват поради нерентабилност), друг фермер експериментира на част от площите с биологично производство за да види доколко е ефективно и/или да ползва обществени субсидии и т.н. Много кооперации продават веднага реколтата и губят от неизчакването на изгодните цени. Диверсифицирането в съхранение е неизгодно както временното складиране на място (унищожаване от птици, гризачи, лошо време и др.), така и дългосрочното ползване на външни складове (висока цена от 1 ст/кг).

Фермите от различен вид, производствена специализация и месторазположение, в различна степен, се възползват от благоприятните резултати на диверсификацията вътре във фермата. В най-голяма степен прилагат стратегия на диверсификация във фермата и оценяват като положително нейното влияние върху аграрната устойчивост търговските дружества (36,33%) и всяка трета от кооперациите и физическите лица (Фигура 29). В същото време болшинството от едноличните търговци масово практикуват продуктова специализация и само 12,5% от тях смятат, че диверсификацията вътре във фермата е положителен фактор за аграрната устойчивост.

Фигура 29. Положително въздействие на диверсификацията на дейността вътре във фермата върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Анкетата също установи, че в най-голяма степен диверсификация на дейността вътре във фермата се прилага от стопанствата с големи за отрасъла размери (62,5%). Този тип ферми имат по-високи възможности за търсене на изгоди в много направления, стимули за разпределение на риска и агро-технологическа необходимост от някаква диверсификация за ефективно използване на ресурсите (земя, труд, техника) и природосъобразно земеделие (необходимост от редуване на културите). От друга страна, по-малките по размер стопанства, в по-малка степен оценяват като положително прилагането на стратегии за вътрешно фермерска диверсификация – съответно само 20% от тези с малки размери и 21,43% със средни размери. Всяко трето от стопанствата, предимно за самозадоволяване, диверсифицира дейността си вътре във фермата за по-пълно задоволяване на многообразните си нужди от селскостопански продукти и по-добро използване на семейните ресурси.

При стопанствата с различна специализация в най-голяма степен прилагат диверсификация в границите на фермата тези със смесено животновъдство (всички от тях) и смесено растениевъдство и животновъдство (60%). В същото време нито едно от стопанствата във високо специализираните производства като зеленчуци, цветя и гъби, и свине, птици и зайци не прилага продуктова специализация вътре във фермата. В сравнително по-малка степен този тип стратегия се прилага и в секторите полски култури и смесено растениевъдство – само от всяка пета ферма. По-голям дял от стопанствата, разположени в планинските райони (44,44%), в непланински райони с природни ограничения (всяко второ от тях) и със землища в защитени зони и територии (40%) в по-висока степен прилагат диверсифициране вътре във фермата за подобряване на аграрната устойчивост. По-голямата част от фермите в равнинни райони (три четвърти) и равнинно планински райони (73,33%), както планински райони с природни ограничения (71,43%) не смятат, че диверсификацията на дейността вътре в стопанството е ефективна стратегия за издигане на аграрната устойчивост. Тези ферми се стремят да специализират в определен продукт/и за да повишат продуктивността на ограничените аграрни ресурси в тези райони. В най-голяма степен са диверсифицирани стопанствата (57,14%) в Югоизточен район на страната, докато нито едно от тези

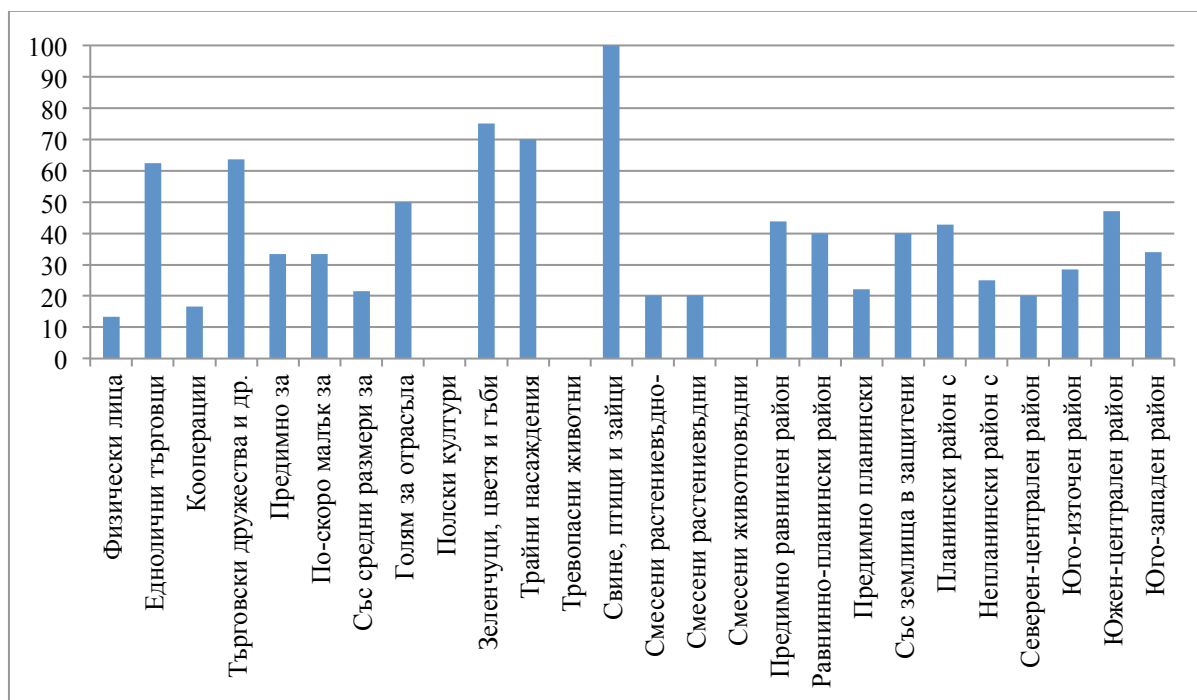
в Северен централен район не оценява като положителна подобна стратегия по отношение на аграрната устойчивост.

Диверсификацията на дейността извън фермата е друга възможна стратегия за подобряване на ефективността и подобряване на аграрната устойчивост. Тя дава възможност да се специализира вътре във фермата за да се постигне максимална продуктивност (ефективност) на аграрните ресурси, като в същото време се търсят нови възможности в свързани със селското стопанство дейности (като преработка, маркетинг, снабдяване, услуги, агро туризъм, ресторанство, услуги на еко системите и др.) и/или несвързани с фермерството дейности (други индустрии, услуги) за осигуряване на заетост, подобряване на доходите, печалбата, разпределение на риска и т.н. извън фермерските врати. Значителна част от анкетираните менажери (37,5%) практикуват стратегия за диверсификация на дейността извън фермата и оценяват като положително нейното влияние върху аграрната устойчивост (Фигура 26). Голяма част от стопанствата диверсифицират в преработка на продукцията (вино, млечни продукти и др.) или нейната реализация (магазини, собствени марки и др.), докато други посочват голямо разнообразие от други дейности (снабдяване на материали и технологии за оранжерии, хотелиерство, транспорт, планински туризъм и т.н.).

Нашето проучване също установи, че много индивиди или домакинства, които имат друг основен (неаграрен) бизнес или временно свободни ресурси (време, безработица, учащи, собствена земя и т.н.) “диверсифицират” във фермерска дейност за да повишат фамилните доходи или използват свободните ресурси. Това са предимно по-млади предприемачи с успешен (или развиващ) се успешен семеен бизнес в други сектори на икономиката (хотелиерство, фитнес клуб, планински туризъм и т.н.), които инвестират в аграрната сфера (производство на охлюви, ягоди). Някои от тях се включват в дейността и/или управлението на съществуващи фамилни ферми (на родители, роднини) за да се възползват от различни форми на обществена подкрепа като подпомагане на млади фермери и др. Анкетиран беше и менажер на модерна зеленчукова оранжерия, който “по неволя” е влязъл в аграрния бизнес. Той има друг основен бизнес в консултиране, кредитиране и внос на модерни оранжерийни технологии (хидропоника, прецизно земеделие и др.), сортове и препарати от Холандия. В последните години, много от неговите клиенти фермери имат сериозни икономически трудности, не могат да връщат (свързаните със снабдяването на материали и иновации) кредити, които той им предоставя и фалират. За да “спаси” една вече добре развита оранжерия и използва високите си познания в дадената област, предприемачът разменя дълга на предишен собственик срещу придобиване на оранжерийния бизнес.

Болшинството от анкетираните стопанства (60%) са изключително специализирани в селско стопанската дейност, не практикуват диверсификация извън фермата, и оценяват като неутрално въздействието на този фактор върху аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Малка част от менажерите (2,5%) дори смятат, че диверсификацията на дейността извън границите на фермата е отрицателен фактор за аграрната устойчивост или за нейните икономически, социален и/или екологически аспект(и). В най-голяма степен прилагат диверсификация извън фермата фирмите от различен тип - едноличните търговки (62,5%) и търговските дружества (63,64%) (Фигура 30). Това са бизнес ориентирани форми, чиито предприемачи имат ресурси и непрекъснато търсят възможност за печалба в аграрния сектор и извън него. От друга страна, сравнителна малка част от физическите лица (13,33%) и кооперациите (16,67%) практикуват диверсификация извън границите на фермата и смятат, че подобна стратегия е благотворна по отношение на аграрната устойчивост. Подобно половината от едрите по размер стопанства виждат в диверсификацията извън фермата средство за издигане на аграрната устойчивост или някой от нейните (предимно икономически) аспекти. Най-слабо се прилага извънфермерска диверсификация при средните по размер ферми – само 21,43% от тях.

Фигура 30. Положително въздействие на диверсификацията на дейността извън фермата върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Земеделските производители, специализирани в различни подотрасли в нееднаква степен практикуват диверсификация извън фермерските врати. Нито едно от стопанствата, специализирани в полски култури, тревопасни животни и смесено животновъдство не практикува подобна стратегия или я оценява като благоприятна за издигане на аграрната устойчивост. В същото време всички от фермите, специализирани в свине, птици и зайци и голямата част от тези в зеленчуци, цветя и гъби (75%) и в трайни насаждения (70%) прилагат стратегии за диверсификация дейността извън фермата. Това са обикновено подсектори със значителни икономически проблеми (свинепроизводство, зеленчукопроизводство и др.) или тясно интегрирани с преработката производства (лозарство, млекопроизводство, и др.). Стопанствата в равнинните (43,75%) и равнинно-планинските (40%) райони в по-голяма степен, използват диверсификация извън фермата от тези в планинските райони (22,22%). Заедно с това, обаче, фермите разположени в планински район с природни ограничения (42,86%) и със землища в защитени зони и територии (40%) практикуват по-масово стратегия на извънфермерска диверсификация от стопанствата в непланински райони с природни ограничения (25%). Най-голям дял от менажерите оценяват като положителна върху аграрната устойчивост диверсификацията на дейността извън фермата в Южен централен район (47,06%), а в най-малка степен практикуват подобна диверсификация фермите в Северен централен район (една пета от тях). Всичко това е резултат на съществуващите практически възможности за диверсифициране на бизнеса (потребителско търсене, налични ресурси, предприемачески умения, свободно време и др.), така и на реалните потребности и виждания на земеделските производители в тези райони.

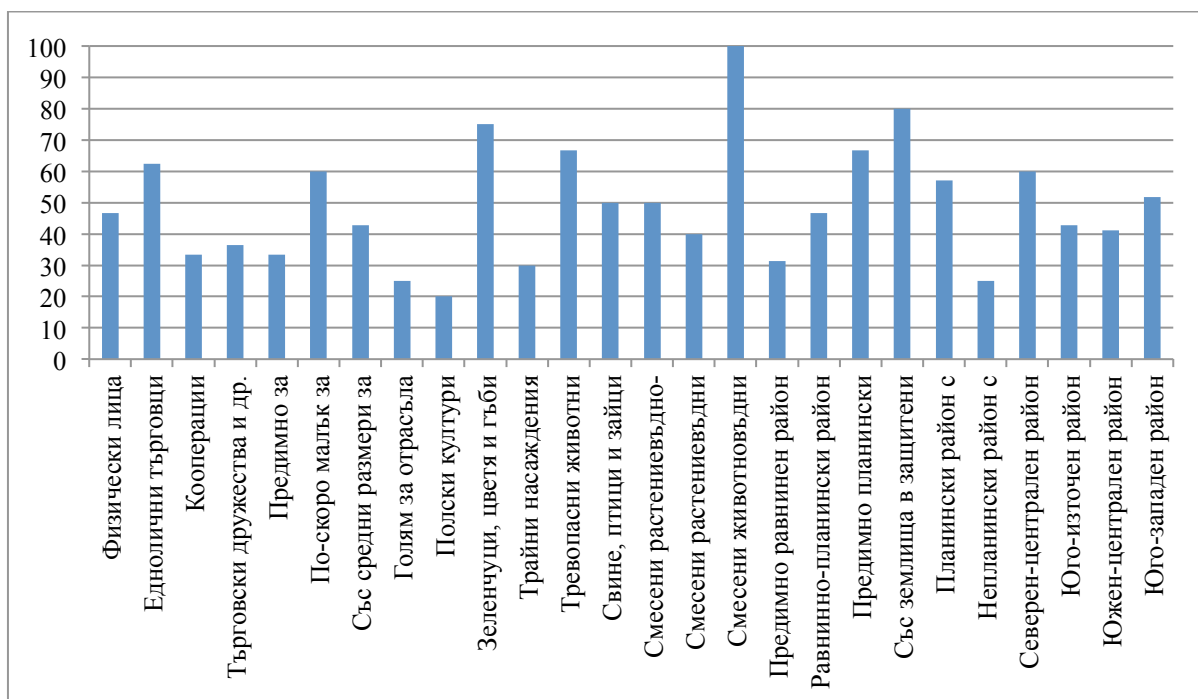
Пазарните цени и конкуренция са важен механизъм за управление на дейността на разнообразните агенти (собственици на ресурси, предприемачи, фермери, потребители и т.н. Според значителна част от анкетираните менажери (42,5%) “равнището и динамиката на пазарните

цени” оказва положително влияние (ръководи, координира, стимулира) на тяхната дейност и аграрната устойчивост (Фигура 26). Благотворното въздействие на пазарните механизми се оценява от различен тип ферми и производители, в различни подотрасли и райони, които се възползват от сравнителните си предимства и добра конкурентоспособност и печелят от ценовите равнища и динамика. В същото време, една немалка част от стопанствата (12,5%) смятат, че равнището и динамиката на пазарните цени не оказва влияние върху аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. Някои дребни, и в отдалечени от големите населени места, производители не “усещат” реалните пазарни цени и тяхната динамика (неразвити или липса на пазари). За друга част от менажерите постигането на аграрна устойчивост изисква по-дългосрочна стратегия, а не управление базирано на колебанията на (“текущите”) пазарни цени. Нещо повече, някои от “продуктите” на фермата имат характер на обществени стоки (опазване на традиции, природна среда, биоразнообразие и т.н.), за които изобщо липсват пазари и цени.

За най-голямата част от анкетираните стопанства (45%), равнището и динамиката на пазарните цени на съвременния етап оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. Болшинството от менажерите подчертават отрицателното влияние на пазара като доминиращ механизъм за поддържане (и постигане) на икономическите, социалните и екологическите цели на аграрната устойчивост. Най-често се посочва, че пазарните цени са прекалено ниски за ефективно (рентабилно) възпроизводство и устойчиво земеделие. Също така се подчертава, че колебанията са значителни и непрогнозируеми, и пречат на управлението на аграрната устойчивост, което изисква дългосрочни и постоянни инвестиции във високопродуктивно, социално значимо и природоконсервиращо производство. Също така липсата на каквито и да е цени и пазари за някои от социално значимите (обществени, полу-обществени, колективни, полу-частни и т.н.) продукти и услуги на фермите (опазване, подобряване и възстановяване на природните ресурси и екосистемите) не създават достатъчно стимули за ефективни действия в тези направления.

Негативното влияние на равнището и динамиката на пазарните цени върху аграрната устойчивост в най-голяма степен се усеща при едноличните търговци (62,5%) и физическите лица (46,67%), стопанствата с малки и средни размери (съответно 60% и 42,86%), специализираните в зеленчуци, цветя и гъби (75%), тревопасни животни (66,67%) и смесено животновъдство (100%), фермите разположени в планинските райони (66,67%) и тези със землища в защитени зони и територии (80%), както и в Северен централен район на страната (60%) (Фигура 31). В най-малка степен равнището и динамиката на пазарните цени въздейства отрицателно на кооперациите (една трета от тях) и търговските дружества (36,36%), едрите ферми (една четвърт от тях) и стопанствата предимно за самозадоволяване (всяко трета от тях), производителите, специализирани в полски култури (всеки пети от тях) и трайни насаждения (30%), стопанствата разположени в равнинни райони (3,25%) и в непланински райони с природни ограничения (25%), както и в Южен централен район на страната (41,18%).

Фигура 31. Отрицателно въздействие на равнището и динамиката на пазарните цени върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Ефективната реализация (маркетинг) на произведената във фермите продукти и услуги е важен фактор за аграрна устойчивост и за икономически жизнено, социално стабилно и природосъобразно земеделие. За да се възползват максимално от пазарните възможности и да се защитят от пазарните рискове (ниски цени, ценови колебания, договорна асиметрия, възможен опортюнизъм, забавено плащане и т.н.), земеделските производители използват и/или развиват различни ефективни форми за реализация на продукцията си.

“Директна продажба на дребно на продукти и услуги” се практикува като ефективна форма на маркетинг от 32,5% от анкетираните стопанства (Фигура 26). Това са стопанства от различен вид, размер, специализация и месторазположение, за които директните продажби са високо ефективни поради по-добрите цени “на дребно”, ниските разходи за директен маркетинг (от фермата или локален пазар), липсата на риск от измами и т.н. Обикновено това са по-малки по-размер производители, които имат малък по обем производство и продажби, постоянни клиенти в района и/или благоприятно разположение (близост до магистрала, курорт, голям потребителски център и др.), сезонна и висококачествена продукция с голямо търсене (пресни плодове и зеленчуци, агнешко месо, еко продукти и т.н.). В някои случаи селскостопанската продукция се продава в “пакет” с друга услуга и се печели от общия маркетинг на дребно – собствено бране от клиента, сервиране на произведени пресни или преработени продукти в собствен ресторант и т.н. Много от големите вертикално интегрирани селскостопански производители (като лозаро-винарски комплекси със собствени лозя и изби, мандри, месопреработватели със собствени животни, и др.) имат и свои фирмени магазини за директна продажба на дребно на крайната продукция в района и/или в големите градове в страната.

Нито един от анкетираните менажери не смята, че тази форма на маркетинг се отразява негативно на аграрната устойчивост. В същото време обаче, за болшинството от българските стопанства (67,5%) директната продажба на дребно на продукти и услуги няма съществено значение за управление на аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Голямата част от

нашите ферми използват други (по-ефективни) форми за организация на реализацията на продукцията си. Болшинството от анкетираните стопанства (57,5%) широко практикуват “директната продажба на едро” на продукцията си и оценяват положителното влияние на тази форма върху аграрната устойчивост (Фигура 26). Това са по-големи производители от различен вид, които имат достатъчни обеми и равнище на стандартизация на продукцията. Продажбата обикновено се договаря и осъществява директно от фермата (полето), като най-чести купувачи са големи преработвателни, търговски вериги, прекупвачи, износители и др. Значителна част (40%) от всички стопанства в страната не практикуват директна продажба на едро или не смятат, че тази форма има съществено значение за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. От друга страна, само незначителен дял от земеделските производители смятат, че директната продажба на едро не е ефективна форма, преди всичко за икономическата устойчивост в селското стопанство поради по-ниските цени и печалба.

“Продажбата на тържище и борса” не е популярна форма за реализация на произведената продукция в българските ферми. За голямото мнозинство от анкетираните менажери (92,5%) тази форма няма съществено значение за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти. Заедно с това, според малка част от стопанствата (7,5%), възможността за търговия на тържища и борси е положителен фактор в управлението на аграрната устойчивост. Това се отнася преди всичко за икономическия аспект на устойчивостта, за който “откриването” на действителните (конкурентни) пазарни цени, посредством продажба на официално тържище или борса, е важен фактор за максимална резултатност на маркетинга.

“Договорът за продажба на продукти и услуги” е друга основна форма за управление на маркетинга на фермерска продукция. Според повече от половината от анкетираните менажери (52,5%), те често използват договори за продажби и те оказват положително въздействие върху аграрната устойчивост. Обикновено се работи с няколко купувачи за да се подсигури успешна реализация на продукцията и максимизират приходите. Договорът за изкупуване, продажба или маркетинг е важно средство за планиране и гарантиране на реализацията на произведената продукция и на продажните цени. Тази форма се прилага от комерсиални стопанства от различен вид, производствена специализация и месторазположение като предимно се ползва договор за една година или отделна реколта. Краткосрочната договорна форма обикновено е политика и изискване на големите изкупвателни (преработвателни, търговски вериги, посредници, износители и др.) или предпочитание на самите фермери. Много често фермерите желаят да запазват свободата си за да могат да подменят купувача през следващия сезон при неудовлетворителни (ниски) цени, забавено заплащане за продукцията, липса на допълнителни изгоди (кредитиране, съпътстващи услуги и т.н.), промяна на структурата на дейността, поява на перспективен партньор и/или по-ефективен канал за реализация и т.н.

Само малка част от стопанствата (2,5%) оценяват като негативно по отношение на аграрната устойчивост, използването на договор за продажба на продукти и услуги. Това е най-вече в случаите, когато фермерите са изправени пред малко на брой големи купувачи (ситуация на квази или пълен монопол), които налагат неприемливи договорни цени, условия и/или нарушават договореностите без да компенсират ощетените ферми. Често по-дребните производители не могат да отговорят на потребностите на купувачите за определени обеми, срочност и редовност на доставките, качество на продукта, сортова структура и т.н. В други случаи договорът не включва заплащане на непродадената продукция от търговеца и тя се връща (както е при пресните зеленчуци и плодове), като допълнително намалява печалбата на фермерите. Голям дял от българските стопанства (45%) не ползват договорната форма при реализация на продукцията си и смятат, че тя няма значение за аграрната устойчивост или нейните отделни измерения.

Болшинството от анкетираните стопанства (85%) не практикуват бартерна “размяна на продукти и услуги за други продукти и услуги” и не смятат, че тази управленческа форма има съществено значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). Също така за нито едно стопанство подобни натурални размени не представляват отрицателен фактор за аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти. Една малка част от фермите смятат, че размяната на продукти и услуги за други продукти и услуги има положително значение за аграрната устойчивост. Това са предимно стопанства с по-малки размери, в безлюдни и отдалечени от населените места райони. В условия на несъвършени или липса на пазари за продукти и услуги, ниски доходи на фермерите и селските домакинства (липса на парични средства), липса на алтернативна заетост или напреднала възраст на заетите, доминиране на монополи в изкупуването и др. някои производители разменят (вместо да търгуват) част от произведените продукти и услуги във взаимен интерес като по този начин подобряват общата икономическа, социална и/или екологическа устойчивост на селското стопанство в района.

Болшинството от анкетираните менажери (85%) не практикуват “безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности” и не смятат, че то има значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). Въпреки това нито едно от стопанствата не оценява като негативно безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности от други и/или за други агенти. За сравнително малка част от стопанствата (15%) безплатното предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности е положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост. Някои от по-дребните производители получават безплатни услуги от други агенти и организации (фермери, кооперации, неправителствени и международни организации, държавни и регионални агенции и т.н.). Подобно подпомагане подобрява ефективността на “бенефициентите” и повишава аграрната устойчивост в района или подотрасъла. Често обаче става дума за “безплатно” предоставяне на определени продукти и/или услуги между аграрни (и други) агенти в очакване на други или бъдещи “на срещни” безплатни продукти и/или услуги.

Някои фермери съобщават за неформално “безплатно” предоставяне под аренда на критични ресурси като земеделска земя, постройки и т.н. като единствена форма да се поддържа земята и другите активи в добро състояние на отсъстващи от района (страната) или възрастни собственици. Посочват се и примери за “безплатна аренда” на земеделски земи срещу отказ от получаване на държавни субсидии (на база използвана земеделска земя и др.) от страна на ползващите фермери. Последното е нелегитимна форма за получаване на взаимни изгоди от поземлени собственици и фермери, която обаче поддържа аграрната устойчивост и не ощетява данъкоплатците.

Ефективното управление на снабдяването на фермите с необходимите ресурси, материали и т.н. е важен фактор за аграрната устойчивост. Според три четвърти от анкетираните менажери техните стопанства не ползват специални “договори за доставка на необходимите ресурси” и подобна форма няма значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). Обикновено пазарите на снабдяване с основни суровини, материали и ресурси за селското стопанство “работят” добре (силна конкуренция, множество доставчици и т.н.) и не се налага използване на специални форми за управление (гарантиране) на доставките. Също така фермери не са големи потребители на “външни” ресурси и не се налага да разработват специални (договорни) форми за управление на стандартни доставки като обикновено ползват свободния пазар при необходимост. Освен това най-често се развиват дългосрочни взаимоотношения (висока честота на сделките между фермера и доставчика), като партньорите се опознават и са заинтересовани от ограничаване на опортюнистично поведение (лошата репутация се наказва лесно чрез сменя на доставчика).

Само малка част (2,5%) от стопанствата оценяват като негативно наличието на договор за доставка на необходимите ресурси, предвид на неизгодни цени или условия за ползване (един или малко на брой снабдители). Немалка част от менажерите (22,5%) смятат, че прилагането на

договорната форма при снабдяването с необходимите ресурси е положителен фактор за аграрната устойчивост. Договорната форма се предпочита когато става дума за големи и чести доставки на необходими в стопанството ресурси. Специалният договор дава възможност да се прецизират условията на размяна и доставките към нуждите на определена ферма, а така също гарантира стабилни отношения между партньорите и възможност за защита (оспорване) на правата чрез формалната съдебна система. Редица големи производители посочват примери с доставка на специални сортове (грозде, пшеница и др.) от чужбина - Франция и други водещи страни. Често обаче, наличието на квази или пълен монопол (при доставка на фуражи, електричество, вода, важни суровини и т.н.) води до сериозни щети за фермерите дори и при наличие на договори. В тези случаи е невъзможно ефективното наказване чрез смяна на снабдителя и/или санкционирането на договорите (получаване на компенсации за щети) по законен ред.

“Закупуването на необходимите ресурси и услуги от свободния пазар” е положителен фактор за аграрната устойчивост и се практикува от една пета от анкетиранията стопанства (Фигура 26). Това са стопанства от различен тип, за които пазарното управление на необходимите ресурси и услуги е най-ефективно. В същото време за част от стопанствата (5%) текущото купуване на ресурсите и услугите от “свободния” пазар е негативен фактор за аграрната устойчивост. Това е резултат от вече отбелязаните по-горе случаи на единични или малко на брой доставчици за определени ферми, подотрасли и/или райони на страната. Най-голямата част от менажерите (75%) са на мнение, че закупуването на необходимите ресурси и услуги чрез купуването от свободния пазар е неутрална по отношение на аграрната устойчивост форма за управление. Това предполага конкурентни (добре работещи) пазари за доставка на стандартизирана продукция, които не носят никакви специални облаги или щети на ползващите ги фермери.

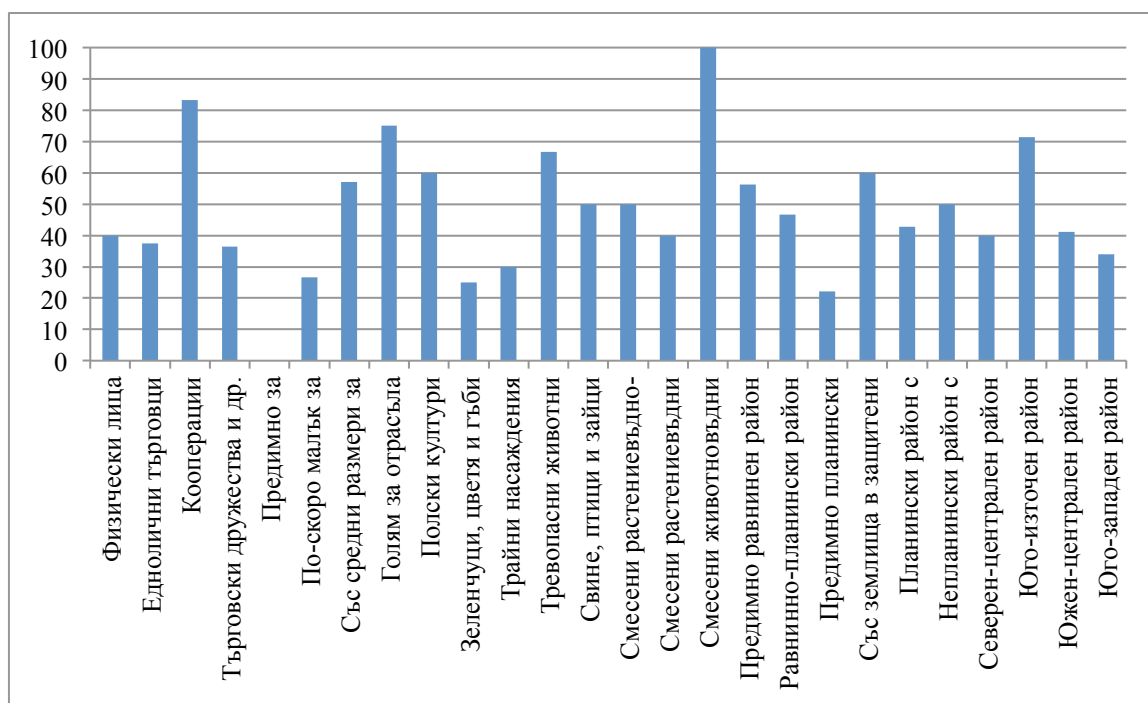
Арендата е широко използвана и ефективна форма за управление на снабдяването със земя и други дълготрайни активи в селското стопанство. Тази форма позволява бързо и евтино разширяване на размерите на стопанство за по-добро експлоатиране на възможностите за технологични икономии на размери и мащаби, реализиране на екологически и други проекти и т.н. Според голяма част от анкетиранията менажери (45%) “заемането (арендата) на необходимите ресурси” е използвана форма и тя оказва положително влияние на аграрната устойчивост и нейните основни аспекти (Фигура 26). Основната част от големите стопанства в страната са и огромни арендатори от многочислени дребни поземлени собственици, като арендата е основна форма за разширяване на размерите на стопанството в последните десетилетия. Обикновено се практикува дългосрочна аренда, когато се инвестира в трайни насаждения, дългосрочни подобрения на земята, изграждане на сгради и съоръжения и др. Най-често арендата е допълнителна форма за управление на снабдяването със земя, като придобиването на собственост е предпочитана от големите инвеститори, особено когато се правят вложения с висока специфичност към земята (лозови масиви, овощни градини, постройки и съоръжения и др.) или свързаните производства (винопроизводство, млекопреработка и т.н.). В много случаи обаче се прилага краткосрочна (едногодишна) аренда, при желание за експериментиране с нови производства, при оранжерийно производство и монокултура с многогодишни (налагащо периодична смяна на участъците), или поради нежелание на собствениците за дългосрочни договори и/или кооперативно членство (лесна смяна на арендатора при високо пазарно търсене на земя).

В същото време, повече от половината от стопанствата в страната (52,5%) не използват заем или аренда на земи или други ресурси или пък не смятат, че тази форма е от съществено значение за аграрната устойчивост и някое от нейните измерения. Само малка част от фермерите (2,5%) са на мнение, че заемането и арендата на необходимите ресурси оказва негативно влияние върху аграрната устойчивост. Най-често се имат предвид екологическите и социалните аспекти на устойчивостта. Масовото използване на големи поземлени участъци за многогодишна монокултура

(липса на сеитбооборот) през последните години има отрицателни ефекти за съхранение на почвите (обедняване, ерозия), ландшафта и биоразнообразието. Заедно с това концентрирането на земите в малко на брой едри и силно механизирани стопанства е свързано с унищожаване на по-малките семейни ферми и намаляване на заетостта, и се отразява негативно на социалната устойчивост на аграрния сектор.

В най-голяма степен положителното влияние върху аграрната устойчивост на заемането и арендата на необходимите ресурси се отразява на кооперациите (83,33%) и стопанствата със средни (57,14%) и големи (75%) размери (Фигура 32). Тези именно стопанства в най-голяма степен практикуват аренда и заем (най-вече на земеделски земи) и използват тази специфична форма за издигане на устойчивостта на селскостопанското производство. Като най-благоприятно е отчетено използването на арендата и заемането на ресурси в стопанствата с полски култури (60%), тревопасни животни (66,67%) и смесено животновъдство (100%). Заедно с това арендата и заемането на ресурси има по-голямо значение за фермите в равнинните (56,25%) и равнинно-планински (46,67%) райони, в стопанствата със землища в защитени зони и територии (60%), както и тези разположени в Юго-източен район на страната (71,43%). За голямата част от всички други категории стопанства и райони на страната тази специфична форма за разширяване на размерите на фермата и управлението на аграрната устойчивост има по-малко значение или се оценява като неутрално.

Фигура 32. Положително въздействие на заемането (арендата) на необходимите ресурси върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

В селското стопанство понякога се прилагат и по-сложни форми за управление на взаимоотношенията между пазарните агенти като обвързване на договорите за снабдяване на фермата и/или продажба на селскостопанска продукция с получаването на някакви допълнителни услуги (кредитиране, аренда, консултации, информация, съдействие, изкупуване от доставчика,

снабдяване от купувача и т.н.). Според болшинството от анкетираните стопанства (80%) те не ползват “обвързан договор за продажба с получаване на услуги от купувача” и подобна специална форма няма значение за аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 26).

В същото време една немалка част от анкетираните менажери (17,5%) оценяват като положително значението на практикуваните обвързани договори за продажба с получаване на услуги от купувача. Това са обикновено по-малки производители в различни подотрасли и райони, за които получаваните “в пакет” с маркетинга допълнителни услуги (безлихвен кредит, консултации, доставка на материали, лабораторни тестове, охладителни вани, транспортиране и др.) от купувачите са от съществено значение. Този тип ферми нямат собствен вътрешен потенциал на организиране на подобни дейности и/или лесен достъп, или необходимите средства за доставка на необходимите услуги от пазара или други снабдители. Пакетът от получаваните “безплатни” услуги с продажбата на фермерска продукция най-често включва авансово финансиране, преференциална лихва и кредит, транспортиране от фермата, агрономически или ветеринарно-медицински консултации, лабораторни тестове за качество и безопасност, обучение на персонал, пазарна информация, складова или охладителна база, съдействие за намиране на доставчици или доставка на критични суровини и материали (лекарства, фуражи и др.) и т.н. Само незначителна част от анкетираните менажери оценяват като отрицателно по отношение на аграрната устойчивост използването на обвързан договор за продажба с получаване на обвързани услуги от купувача.

Подобно на обвързания маркетинг, част от стопанствата (15%) прилагат и “обвързани договори за снабдяване с получаване на услуги от доставчика” и оценяват като положителна тази форма по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). Това обикновено са производители от различен вид, подотрасли и райони, за които получаваните “в пакет” с доставката допълнителни услуги са от съществено значение. Пакетът от услуги най-често включва кредитиране, транспортиране, консултиране, намиране на купувач или изкупуване на фермерска продукция и др. Болшинството от анкетираните стопанства (85%) не практикуват подобна форма на обвързано снабдяване и не смятат, че тя е важна по отношение на аграрната устойчивост. Също така нито един менажер не смята, че този тип управление на снабдяването има негативно значение за аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ.

Създаването и/или участието в различни колективни организации извън фермерските врати (кооперации, асоциации, професионални инициативи и т.н.) значително подпомага преодоляването на недостатъците на чисто частните или пазарни форми на управление на аграрната устойчивост. Нашето проучване установи, че голямото мнозинство от анкетираните стопанства (85%) не вземат “участие в кооперации” от какъвто и да е тип (съвместно снабдяване, маркетинг, кредитиране, логистика, лобиране и т.н.) и не оценяват подобно членство като значимо за аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти (Фигура 26). Болшинството от стопанствата не смятат за ефективно членуването в кооперации, тъй като не виждат особени частни изгоди, а само разходи за членски внос, участие в дейността и т.н. Така например анкетирана кооперация в Югоизточен район на страната, която е членувала в Националния съюз на земеделските кооперации, прекратява членство поради “липсата на изгоди и значителни разходи за членство” (10 ст. на декар) и поради финансови трудности. Друг голям производител (и преработвател) на грозде в същия район членува в професионална асоциация, но “няма глас” за защита на интересите си.

В последните години броят на традиционните кооперации значително намаля и тяхната дейност се ограничи в резултат на ниската ефективност, лошото управление и загубване на сравнителните предимства по отношение на другите форми (собствена ферма, договор, пазар, фирмена организация и т.н.). Много от съществуващите кооперации започнаха да функционират като ориентирани към пазара производствени корпорации, в “частен” интерес на менажерите и малки групи около тях. В същото време много малко от тях успяха да ориентират дейността си към

по-добро обслужване на потребностите на членовете и селските общности, и в реализиране на колективни проекти за социално-икономическо развитие, екология, разпределение на риска, лобиране и т.н. В резултат на всичко това, броят на кооперациите, броят на кооперативните членове и размерът на кооперативните стопанства значително намалява в последните години. Ето защо много от фермерите оценяват като неутрално значението на кооперациите в реализиране на целите за социално-икономическа и екологическа устойчивост в сектора. Нещо повече, малка част от менажерите (2,5%) дори смятат, че подобно включване в кооперации на съвременния етап е негативен фактор за управление на аграрната устойчивост. Само незначителна част от фермите (12,5%) участват в някаква кооперация и оценяват като положително това членство за аграрната устойчивост или някой неин аспект. Това са предимно по-малки стопанства на фермери в напреднала възраст. За тези стопани участието в кооперация дава възможност за (основна или допълнителна) трудова заетост и/или евтино и сигурно снабдяване на важни услуги и продукти (обработка на земеделски земи, предоставяне на храни за домакинството, фуражи за животните, механизирани или други услуги и т.н.).

В последните години има и случаи на формиране на успешни кооперации “от нов тип” за ефективно обслужване на реални потребности на членовете – колективен маркетинг, преработка, договаряне, лобиране за обществена подкрепа и др. Подобни примери са малко като членството в този тип кооперации е малобройно, а участниците са дребни производители. Това, от своя страна, не дава възможност да се реализира напълно потенциала на кооперативната форма за подобряване на аграрната устойчивост дори когато колективна форма извън фермерските врати е силно необходима (например колективно договаряне и маркетинг на продукцията). Много зеленчукопроизводители споменават, че липсата на ефективна национална организация на производителите е значителен проблем, но такава трудно може да се изгради в съвременните условия поради конфликтни интереси, тенденция за изчакване и “свободна езда” на нечленуващите фермери. Голям производител на биволи подчертава, че наличието на 2 асоциации в страната, при съществуващ малък брой ферми и биволи (общо 9000), е голям проблем (неефективност на дейността, разединение на производителите и т.н.).

“Провалът” на колективните форми в български условия е причина и за ниското участие на фермите в съвместни инициативи с други аграрни и неаграрни агенти. Според болшинството от анкетираните менажери (72,5%) “участието в съвместни действия с други фермери или нефермери” няма съществено значение за аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ, и не се практикува от тях (Фигура 43). За останалата немалка част от стопанствата обаче (27,5%) участието им в разнообразни колективни действия с други фермери и нефермери е положителен фактор и допринася за подобряване на аграрната устойчивост или някой от отделните ѝ аспекти.

В последните години се появили и стават все по-популярни множество фермерски и нефермерски неформални и формализирани инициативи (“колективни действия”) за иновации и качество, възраждане на селски райони и традиционни производства, опазване на природната среда, “кодове за поведение”, защита на интелектуална аграрна собственост (традиционни породи, сортове, специални продукти, специални произходи и защитени наименования) и др. Подобни колективни форми са инициирани от предприемчиви фермери, професионални организации, свързани индустрии (преработка, търговия), неправителствени и граждански организации и др. Тези форми получават нарастващо подкрепа от по-млади фермери от различен тип, професионални и неправителствени организации, държавната и местна власт и други заинтересовани страни. Големият потенциал и потребности на фермерите от подобни “колективни” действия обаче не е напълно експлоатиран и положителният ефект(и) върху аграрната устойчивост практически не се реализира. Има и малко на брой примери за успешни съвместни инициативи за устойчиво използване на природни ресурси (земи, води, услуги на екосистемите и др.) когато има голям общ

интерес и изгоди. Такъв добър пример са съвместните действия на анкетирана кооперация и други кооперации и фермери в Югоизточен район за комасиране на земеделските земи в стопанисваните от тях землища.

Частичната или пълна интеграция на фермите по вертикалната (хранителна, продоволствена и т.н.) верига е популярна форма за подобряване на ефективността на управлението и дейността за взаимосвързаните агенти за устойчиво развитие. Когато пазарните цени и стандартните (“класически”) договори не работят добре аграрните агенти разработват интегрирани форми за управление на своите взаимоотношения. Нашето проучване установи, че съвсем незначителна част от анкетираните стопанства (2,5%) участват в някаква “интеграция със снабдител на фермата” и оценяват тази форма като положителна по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). Така например един от анкетираните животновъди ползва ветеринарно-медицинските услуги на пенсионирания си родител. Тези услуги са критични за успешното развитие на стопанството му и заради това снабдяването им е вътрешно интегрирано в семейната ферма. Преобладаваща част от анкетираните менажери (97,5%) не смятат, че интеграцията със снабдител на фермата е от съществено значение за подобряване на социално-икономическите и екологически аспекти на аграрната устойчивост на съвременния етап от развитието.

“Интеграцията с купувач на продукцията” е по-широко прилагана форма на управление на вертикалните връзки в сектора. Според всеки четвърти от анкетираните менажери се прилага някаква форма на интеграция с купувач на продукцията и тази специална форма на управление благоприятства аграрната устойчивост (Фигура 26). Частичната или пълна интеграция с купувача (преработвател, търговец на дребно, износител и др.) позволява по-добре да се координират и контролират транзакциите между партньорите, да се гарантира продажбата, избегне риска от колебания на пазарните цени и от опортюнистично поведение, като създава силни стимули за съвместни инвестиции, коопериране и бързо “вътрешно” разрешаване на възникващите конфликти във взаимен интерес. Подобна интеграция най-често е обусловена от съществуваща силна двустранна или многостранна зависимост на активите (преработвателен капацитет, сходно месторазположение, обеми и периоди на доставка, качествени спецификации, сортове, произход и сертификация на продукта и т.н.) на различните агенти по снабдителната верига. Това налага (силни стимули, потребност, оправдава допълнителните разходи за) разработването на специална форма с проектирани механизми за координация, стимулиране и преодоляване на противоречията за управление на отношенията на симетрично зависимите агенти.

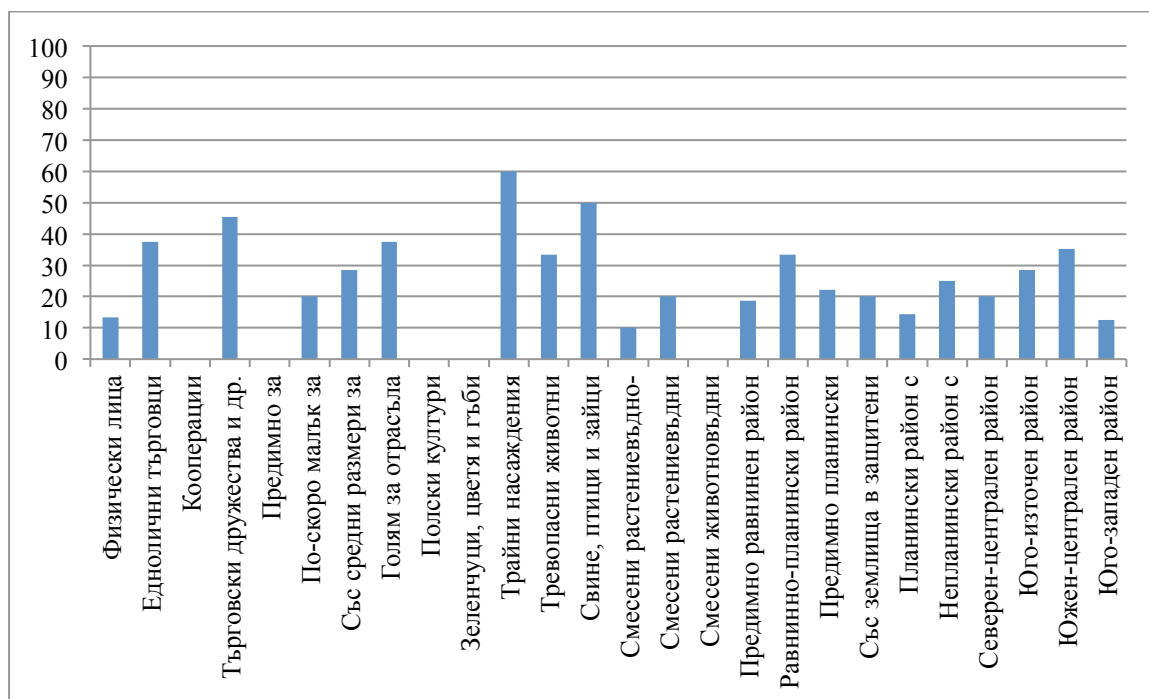
В някои случаи интеграцията с купувач на фермерската продукция е частична, като стопанствата запазват автономията си, а вертикалните взаимоотношения се управляват чрез дългосрочни договори за доставка, обвързване на изкупуването с насрещно кредитиране и предоставяне на услуги и т.н. (както е при реализацията на мляко, пресни плодове и зеленчуци и др.). В други случаи обаче, има пълна интеграция и контрол на база обща (съ)собственост или стопанска форма (фирма, холдинг), както е при голяма част от гроздето предназначено за индустриално винопроизводство. В този случай фермите или напълно губят автономията си и се превръщат във вътрешно поделение на по-голяма стопанска форма, или са регистрирани като самостоятелни организационни форми. Последното се прави с цел минимизиране на риска от общ фалит на различните поделения, намаляване на данъците, увеличаване на обществените субсидии и съобразяване с формалните критерии за участие в програмите за подпомагане (например ограничения за размери на стопанството, таван на субсидиране, допустим брой проекти за кандидатстване и др.), печелене от утвърдена репутация на марки и наименования и/или да се запази “конкуренцията” между относително обособени звена на интегрирана форма – (съ)собственост. Нашето проучване установи и “нова” тенденция в развитието на управленческите структури в определени подсектори на селското стопанство. Анкетата потвърди, че голяма част от

лозаро-винарските комплекси в страната са допълнително интегрирани на база обща собственост в огромни финансово-стопански конгломерати (холдинги, групировки и др.) в аграрния и свързаните и несвързаните със селското стопанство сектори.

Според три четвърти от българските стопанства те не са интегрирани вертикално с други агенти и не смятат, че тази форма има съществено значение по отношения на аграрната устойчивост и някой от аспектите ѝ. В повечето случаи съществува ситуация на конкурентни пазари (много доставчици и много купувачи), висока стандартизация и “масов характер” на продукцията, както и липса на силна зависимост на активите на партньорите по снабдителната верига. В други случаи интеграцията на фермерството с преработка, реализация и т.н. изисква определени минимални количества на продукцията, които трудно се достигат. Такъв е примерът с анкетиран голям биволовъд, чиито разчети показват, че е неизгодно да се произвежда собствено биволско кисело мляко (и затова той продава суровото мляко на друг преработвател, без да реализира добавена стойност). В други случаи се налага определено качество (сортова структура, стандартизация на продукта и т.н.), които също са трудни за реализиране от по-малките производители. Във всички тези случаи взаимоотношенията продавач-купувач по-ефективно се управляват чрез (“безлични”) пазарните форми и движението на пазарните цени (конкуренцията), стандартни договори за реализация (доставка) на продукцията, и/или лични връзки (високо доверие, джентълменски споразумения, други механизми за санкциониране, и т.н.) между контрагентите.

В най-голяма степен търговските дружества (45,45%) и едноличните търговци (37,5%) са вертикално интегрирани с купувачите на фермерска продукция и отбелязват положителното ѝ значение за управление на аграрната устойчивост; в сравнително по-малка степен физическите лица (13,33%); и нито едно от кооперациите (Фигура 33). Липсата на вертикална интеграция при кооперациите се обуславя от редица фактори: “висока” специализация в определени “масови” производства (полски и технически култури), които не налагат вертикална интеграция; наличие на собствени преработвателни и/или маркетингови канали за реализация; и по-добрите договорни позиции и “сила”. Степента на вертикална интеграция на земеделските производители нараства заедно с увеличаване на техния размер, като най-голям дял интегрирани с купувача ферми са при едрите стопанства (37,5%), в по-малка при средните (28,57%), най-малка при дребните производители (20%), докато при стопанствата предимно за самозадоволяване липсва такава интеграция. По големите размери на аграрно производство налагат в по-голяма степен интеграция, тъй като пазарният и договорен риск (“провал”) е по-висок. Заедно с това големите купувачи (преработватели, търговски вериги и др.) предпочитат да търгуват с по-едри земеделски производители за да осигурят необходимите обеми и намалят транзакционните разходи.

Фигура 33. Положително въздействие на интеграцията с купувач на продукцията върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Най-висока степен на вертикална интеграция с купувачите има в подсекторите трайни насаждения (60%), и по специално при виненото гроздопроизводство, свине, птици и зайци (50%) и тревопасни животни (33,33%), и по-специално в млекопроизводството. В същото време нито едно от стопанствата, специализирани в полски култури, зеленчуци, цветя и гъби, и смесено животновъдство не практикува интеграция с купувачите или смята, че тя благоприятства аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Сравнително малък дял и от фермите с растениевъдно-животновъдна специализация (10%) и смесено растениевъдство (20%) развиват интеграция с купувача и смятат, че тя е важна за аграрната устойчивост. Съществува значителна диференциация в степента на вертикална интеграция на фермите с купувача и в различните екологически и географски райони на страната. Сравнително най-голям дял от стопанствата, разположени в равнинно-планински райони (всяко трето от тях) и в Южен централен район на страната (35,29%) оценяват положителното значение и се интегрират в реализацията на продукцията. От друга страна, в най-малко степен са вертикално интегрираните с купувача стопанства, разположени в планински райони с природни ограничения (14,29%) и в Югозападен район на страната (12,5%).

Разнообразните инициативи и натиск на многообразните снабдители, купувачи на селскостопанска продукция, групи по интереси и обществеността като цяло са важен фактор за управление на аграрната устойчивост във всичките ѝ аспекти. Нашето проучване установи, че при всички от анкетираните стопанства “инициативите и натискът на снабдителите” нямат съществено положително или отрицателно значение при управление на аграрната устойчивост и някой от нейните аспекти (Фигура 26). В същото време, според сравнително голяма част от анкетираните менажери (32,5%), “инициативите и натискът на купувачите” на фермерска продукция (преработватели, търговци, износители, крайни потребители и др.) са важен положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост във всички нейни аспекти. Дейността на комерсиални ферми от различен тип и месторазположение се управлява от подобен тип инициативи и натиск. В последните години нарастващо се въвеждат и популяризират (рекламират) разнообразни инициативи на търговски вериги, преработватели и т.н. целящи издигане на ефективността на

българските ферми (инициативи “произведено в България”), и социалните и екологически приноси на селскостопанското производство (“зелени” и “еко” инициативи, корпоративна “социална” отговорност, движения за устойчивост, био производство и т.н.). Те подпомагат, създават стимули и/или натиск на земеделските производители за модернизирание на дейността и за издигане на различните аспекти на аграрната устойчивост.

Само незначителен дял от стопанствата (2,5%) оценяват като негативно влиянието на разнообразните инициативи и натиск на купувачите върху аграрната устойчивост. Подобни външни инициативи и натиск за прогресивна промяна често увеличават разходите на фермите, намаляват тяхната конкурентоспособност и ограничават пазарите за ефективна реализация на продукцията им. Заедно с това обаче, за мнозинството от българските стопанства (65%) инициативите и натискът на купувачите нямат съществено значение и не водят до промени в аграрната устойчивост. На съвременния етап от развитието основната част от дейността на болшинството от стопанствата се управлява от други важни механизми и фактори (“движения” на пазарни цени, иновации, инициативи на предприемачите, ресурсен потенциал и др.), а не от специфичните инициативи и натиск на купувачите на селскостопанска продукция.

За сравнително малка част от анкетираните стопанства (15%) “инициативите и натискът на инвеститорите” са важен положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и нейните различни измерения (Фигура 26). Този тип (външно, хибридно) управление е типичен при поголемите и в по-висока степен (вертикално) интегрирани ферми, със значително или пълно участие на “външни” инвеститори в собствеността на земеделското стопанство. Например при интеграцията на лозарски (и винарски) комплекс в холдинг, те губят (управленческа, финансова, ценова, и т.н.) “автономия”, и взаимоотношенията им с други (вътрешни и външни) контрагенти се регулират от общите изгоди за конгломерата (“центърът/вете” на печалба).

За болшинството от фермите (80%) обаче, инициативите и натискът на инвеститорите няма значение за аграрната устойчивост, тъй като тези стопанства (най-често) нямат външно инвестиране или пък външните инвеститори не се наместват в управлението на стопанствата. В страната все още са сравнително малко фермите с частична или преобладаваща (съ)собственост на външни инвеститори. Болшинството от стопанствата са базирани на индивидуална или фамилна собственост, или на малко групово или кооперативно членство. По принцип развитието на корпорации в селското стопанство с отворено и/или затворено външно членство (дялове) е затруднено от високата неопределеност на производството и значителните разходи за външен контрол върху дейността (и опортюнизма) на менажерите и фермерите. Незначителна част от менажерите (5%) оценяват инициативите и натиска на външните инвеститори като негативен за аграрната устойчивост. Често външните агенти (инвеститори) нямат висока компетентност и/или пълна информация за спецификата на аграрното производство и “активната” им намеса в управлението се смята за отрицателна по отношение на аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти.

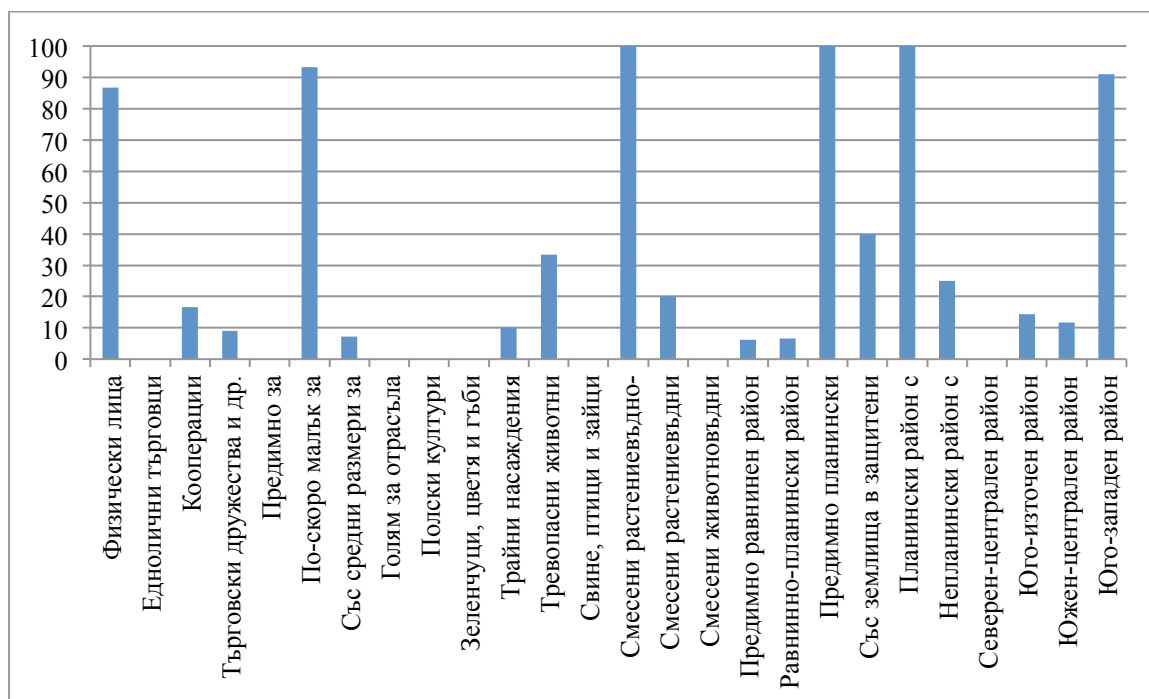
Инициативите и натискът на различни групи по интереси и обществеността като цяло е важен фактор, който може да насочи управлението на аграрната устойчивост и нейните индивидуални аспекти в една или друга посока. Според половината от анкетираните менажери “инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността” не оказва съществено влияние на аграрната устойчивост и някой от нейните измерения (Фигура 26). За всяко второ стопанство други пазарни, частни, и обществени механизми за управление на аграрната устойчивост са по-важни отколкото различните инициативи и/или директен натиск от групи по интереси, местната общност или обществеността като цяло.

За сравнително малка част от фермите (12,5%) разнообразни икономически, социални, екологически и т.н. инициативи на групи по интереси и обществеността като цяло и/или определен

натиск от тяхна страна върху земеделските производители оказват положително влияние за аграрната устойчивост или някой от нейните аспекти. Така например най-често силният натиск на определени групи по-интереси и/или обществеността като цяло води до подобряване на еко управлението в определени райони, подотрасли или типове стопанства. Според голяма част от анкетираните стопанства (37,5%), характерът на съществуващите инициативите и оказван натиск на групи по интереси и обществеността влияе негативно върху аграрната устойчивост и някой от аспектите ѝ. Има много случаи когато потребностите на силни групи по (бизнес, екологически и други) интереси или местната общност са в противоречие с устойчивото аграрно развитие за сметка на развитие на други сектори и дейности - туризъм, жилищно строителство, индустрия, природни паркове и т.н. Съобщават се също така и чести примери когато силни лица или групировки в аграрната сфера и извън нея се стремят да придобият собственост или ползване на значителни аграрни ресурси в определени екологически или географски райони. Най-често по-малки производители са под постоянен “натиск” да трансформират собственост и/или управление на ресурси, въпреки волята и интересите си. Това от своя страна има големи негативни последици за аграрната устойчивост и някои от аспектите ѝ. Един сравнително голям анкетиран производител на грозде за да спаси дружеството си от силен външен натиск за придобиване, в комбинация с дело за несъстоятелност, дава земята си под аренда на поставено от самия него лице докато текат съдебните процедури (и търсене на други “по-надеждни” начини за спасение).

Различните видове стопанства в нееднаква степен изпитват негативното въздействие на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността. В най-значителна степен страдат от подобен фактор физическите лица и стопанствата с малки размери, от които съответно 86,67% и 93,33% оценяват като отрицателно значението на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността за аграрната устойчивост (Фигура 34). Сравнително по-малък дял от кооперациите (16,67%) и фермите със средни размери (7,14%) оценяват като негативни за аграрната устойчивост съществуващите инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността. Като негативен този “външен” фактор се определя в най-малка степен от търговските дружества (9,09%) и от нито едно от едноличните търговци, стопанствата с едри размери и тези предимно за самозадоволяване.

Фигура 34. Отрицателно въздействие на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Като правило, фирмени и едри по размер структури имат по-силни механизми за адаптация към външния социален натиск и/или за противопоставяне на неприемливия натиск на определени групи по интереси и обществеността. В някои случаи определени фирми и едри стопанства представляват интересите на “специални” групи по интереси като се стремят да придобият ресурси, дейност и пазари на другите категории земеделски производители. От друга страна полупазарните стопанства предвид на миниатюрния си размер и незначителни ресурси, най-често не са подложени на външен натиск от групи по интереси и/или обществеността. Съществува значителна диференциация в отрицателното въздействие на външните инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността върху аграрната устойчивост в различните подсектори на отрасъла и райони на страната. Всички от стопанствата със смесено растениевъдство и животновъдство и всяко трето с тревопасните животни чувстват негативното влияние на инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността. От друга страна, нито едно от фермите с полски култури, зеленчуци, цветя и гъби; свине, птици и зайци и смесено животновъдство оценява като отрицателно за аграрната устойчивост съществуващите инициативи и натиск на групи по интереси и обществеността.

Инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността е негативен фактор за всички от стопанствата, разположени предимно в планински райони и в планински райони с природни ограничения, и за значителна част (40%) от фермите със земища в защитени зони и територии. В същото време, болшинството от стопанствата в равнинни и в равнинно-планински райони оценяват като благотворно или неутрално за аграрната устойчивост влиянието на инициативите и натиска на групи по интереси и обществеността. Инициативите и натискът на групи по интереси и обществеността са негативен фактор за голямото мнозинство от стопанствата в Югозападен район на страната (91,07%), за сравнително малка част от фермите в Югоизточен (14,29%) и Южен централен (11,76%) райони, и за нито едно от анкетираните стопанства в Северен централен район.

Сътрудничеството с и/или подпомагането от страна на бизнес организация или неправителствена организация на фермите може да допринесе за подобряване на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Подобна намеса на “трета” страна в управлението на аграрната устойчивост се налага, когато чисто пазарните и частни форми не работят, а държавната намеса е неефективна или ненавременна. Не винаги обаче тази комплексна форма за управление на аграрната устойчивост дава добри резултати. Болшинството от анкетирани менажери (90%) оценяват като неутрално за аграрната устойчивост “партньорството с бизнес организация”, тъй като такова обикновено липсва или пък не е от значение за аспектите на аграрната устойчивост. Всяко десето стопанство обаче практикува някаква форма на партньорство с бизнес организация и смята, че подобен род (“целящо печалба”) партньорство с външна организация оказва положително влияние на аграрната устойчивост и някой от нейните измерения.

Подобно, голямото мнозинство от анкетирани стопанства (90%) съобщават, че “подпомагането от неправителствена организация” няма съществено значение за аграрната устойчивост, тъй като такова или няма, или пък приноса на неправителствените организации по отношение на аграрната устойчивост е нищожен. Нещо повече, една незначителна част от менажерите (2,5%) дори смятат, че “подпомагането” от страна на неправителствена организация пречи на устойчивото аграрно развитие. Това е резултат или от неефективната дейност на съществуващите неправителствени организации, или на нейната насоченост, с посоки различни от целите на аграрната устойчивост. Малък дял от стопанствата (7,5%) обаче, прилагат ползотворно сътрудничество с някаква неправителствена организация(и) и оценяват този тип (“ненасочено към печалба”) подпомагане като благоприятно върху аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Например някои от анкетирани менажери са преминали ползотворно дългосрочно обучение във фермерско управление от чуждестранни (немски) организации, а други са получили (швейцарска) помощ за трансформация към биологично земеделие.

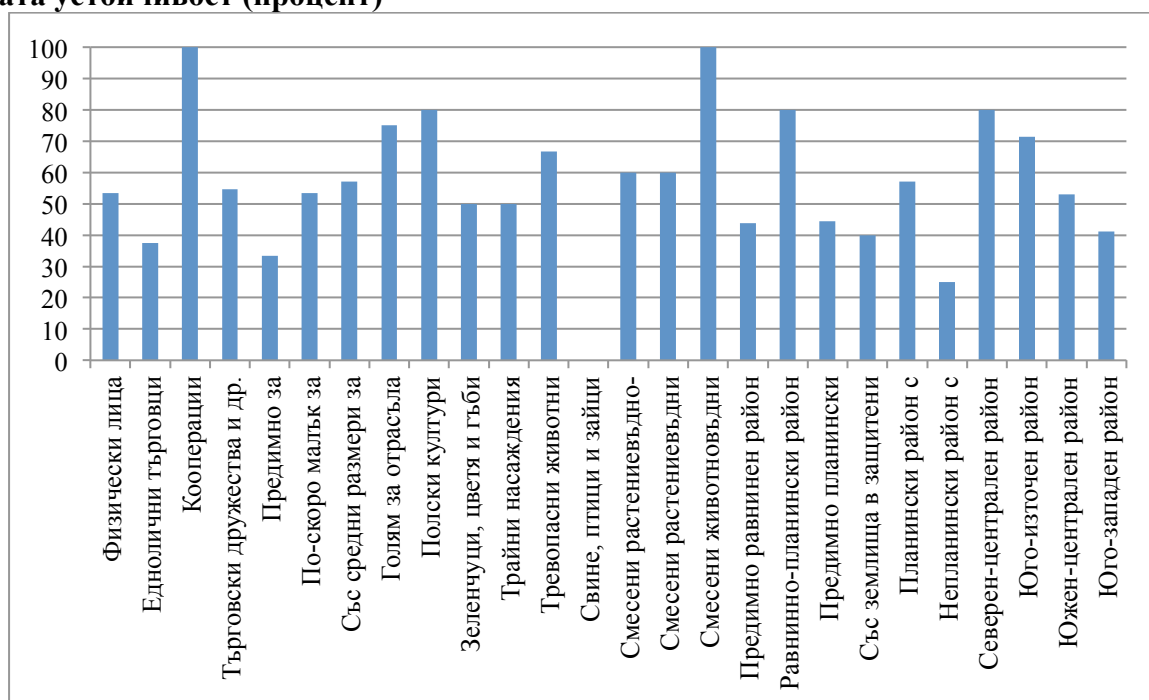
Обществената интервенция в частния и пазарен сектор е необходимо и ефективно средство за постигане на целите за устойчиво аграрно развитие. Така например държавното субсидиране е едно от основните форми за обществено подпомагане на земеделските производители в Европейския съюз. Различните типове субсидии в различна степен благоприятстват аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти при различните типове стопанства, подсектори на селското стопанство, екологически и географски райони на страната. “Държавното субсидиране на база земя” е основен елемент на Общата селскостопанска политика за подкрепа на доходите на земеделските производители. Според болшинството от анкетирани менажери (57,5%) този тип субсидии оказват положително влияние на аграрната устойчивост и всички нейни измерения (Фигура 43). Този тип обществено подпомагане цели повишаване на икономическата и социална устойчивост на отрасъла и селските райони предвид големите диспропорции с другите сектори на икономиката. Заедно с това, получаването на единно плащане на база използвана земя е свързано и със задължение за поддържане на земята в добро агрономическо състояние от поземлените собственици и фермерите, което подобрява и екологическите аспекти на аграрната устойчивост.

Немалка част от стопанствата (27,5%) обаче, оценяват като неутрален ефекта на държавните субсидии за използвана земеделска земя по отношение на аграрната устойчивост и нейните отделни страни. Очакваният ефект на този обществен инструмент върху устойчивостта на много арендуващи земя стопанства се минимизира или анулира поради това, че много от поземлените собственици увеличават рентата с част от (или пълния) размера на субсидиите. Някои ферми и собственици на земи предоставят “безплатна” аренда на други фермери, без да регистрират сделката, и получават всички дължими субсидии за притежаваните земи. Във всички тези случаи обществените субсидии за база използвана земеделска земя реално се получават не от обработващите земи фермери, а от външни агенти – стопанства, поземлени собственици,

посредници и др. Нещо повече, 15% от менажерите смятат, че този тип субсидии са отрицателен фактор за аграрната устойчивост. Голямата част от плащанията на база използвана земеделска земя в страната се получават от сравнително малка част от земеделските стопанства и в определени подотрасли на селското стопанство (зърнени, маслодайни, и др.). Това допринася за допълнително повишаване на диференциацията на доходите между различните типове ферми, подотрасли на селското стопанство и районни на страната.

Благоприятното въздействие на държавните субсидии на база земя в различна степен въздействат положително на стопанствата от различен юридически вид, размери, производствена специализация и екологическо и географско месторазположение. Нашето проучване установи, че в най-голяма степен положителното въздействие на субсидирането на база използвана земя се усеща при кооперациите (100%), търговските дружества (54,55%) и физическите лица (53,33%) (Фигура 35). Нещо повече, с нарастването на размера на земеделските стопанства прогресивно расте и благоприятното влияние на държавното субсидиране на база земя. Докато при стопанствата, предимно за самозадоволяване само една трета оценяват като положително този тип обществено подпомагане, при фермите с големи размери техният дял е три четвърти.

Фигура 35. Положително въздействие на държавното субсидиране на база земя върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Има различия и в положителното влияние на субсидиите на база земя при отделните подотрасли на селското стопанство. В най-голяма степен се възползват от този тип инструмент на обществена подкрепа стопанствата, специализирани в смесено-животновъдство (100%) и полски култури (80%). При трайните насаждения и в специализираните в зеленчуци, цветя и гъби всеки втори производител оценява като положителни получаваните субсидии за площи по отношение на аграрната устойчивост. При стопанствата, специализирани в свине, птици и зайци нито един анкетиран менажер не смята, че този тип обществено подпомагане благоприятства аграрната

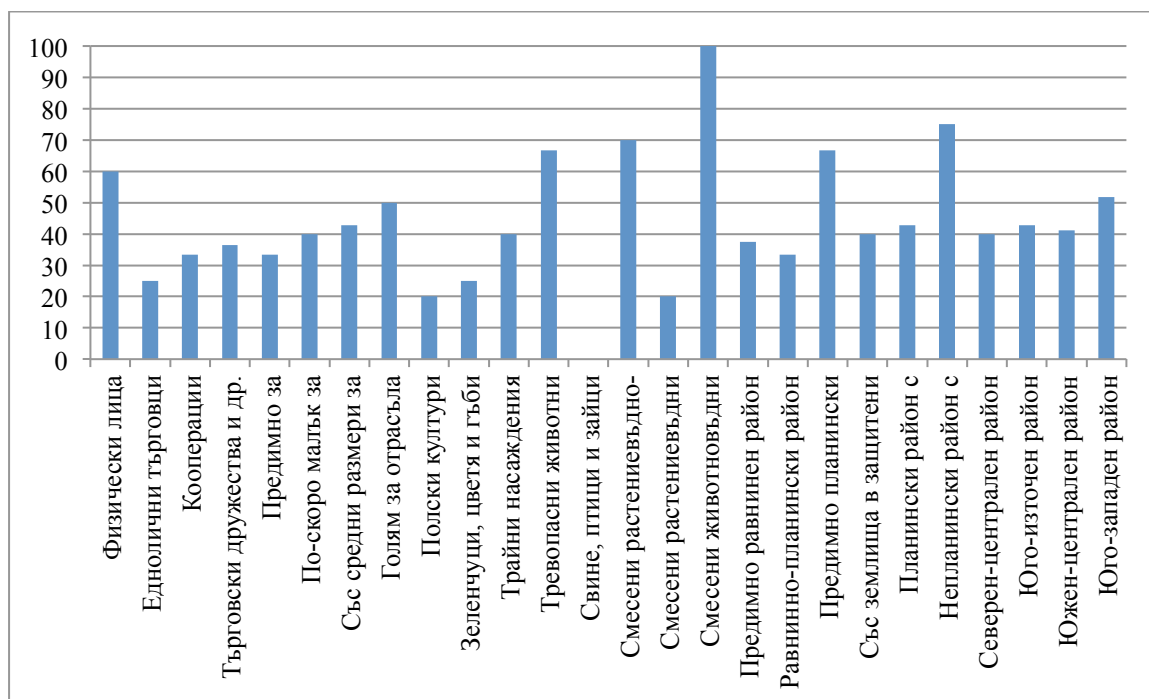
устойчивост. Наблюдава се и значителна диференциация на положителния ефект от държавните субсидии на база земя при различните екосистеми и райони на страната. Сравнително най-голям дял ферми в равнинно-планински райони (80%) и в планинските райони с природни ограничения (57,14%) оценяват като благоприятно въздействието на субсидиите на база използвана земя върху аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти. В същото време едва една четвърт от фермите в непланински райони с природни ограничения се възползват от този тип обществено подпомагане. В по-голяма степен положителното въздействие на субсидиите на база земя се усеща при стопанствата в Северен централен район (80%) и в Югоизточен район (71,3%) на страната, а в най-малка степен в Югозападен район (41,07%).

Друга основна форма на обществена подкрепа е националното субсидиране за отделни дейности и продукти. Субсидирането на база използвана земя създава големи различия в доходите и резултатността на отделните подотрасли и производители, което налага “коригиране” посредством директно субсидиране за производство на определени продукти, отглеждани животни, изпълнявани (ограничавани) дейности и т.н. Според болшинството от анкетираните менажери (57,5%) “държавното субсидиране за дейности и продукти” не оказва съществено значение по отношение на аграрната устойчивост (Фигура 26). В същото време нито един анкетиран не смята, че подобен тип директно подпомагане на производството е отрицателен фактор за аграрната устойчивост и някой от аспектите ѝ. За голяма част от анкетираните стопанства (42,5%) държавното субсидиране за дейности и продукти е положителен фактор за поддържане и подобряване на аграрната устойчивост или някои от нейните елементи.

Съществува голяма вариация в степента на обществено подпомагане посредством директно субсидиране на производството при различните типове стопанства. Най-голям дял стопанства, оценяващи като положителен ефекта на директните субсидии за продукти и дейности са в групата на физическите лица (60%) (Фигура 36). От друга страна само една четвърт от едноличните търговци чувстват благоприятното влияние на общественото подпомагане от този тип. Степента на субсидиране за продукти и дейности расте заедно с размера на стопанствата. При едрите стопанства всяко второ се възползва от положителния ефект на тези субсидии, докато при полупазарните ферми само една трета от тях.

В най-значителна степен участват и се облагодетелстват от тази форма на обществено подпомагане фермите със смесено животновъдство (всички от тях), смесена растениевъдно-животновъдна специализация (70%) и тези в тревопасни животни (две трети от общия брой). От друга страна при нито едно от стопанствата в свине, птици и зайци и само до една пета от фермите с полски култури и смесено растениевъдство достига този тип държавна помощ като те го оценяват като положително за аграрната устойчивост.

Фигура 36. Положително въздействие на държавно субсидиране за дейности и продукти върху аграрната устойчивост (процент)

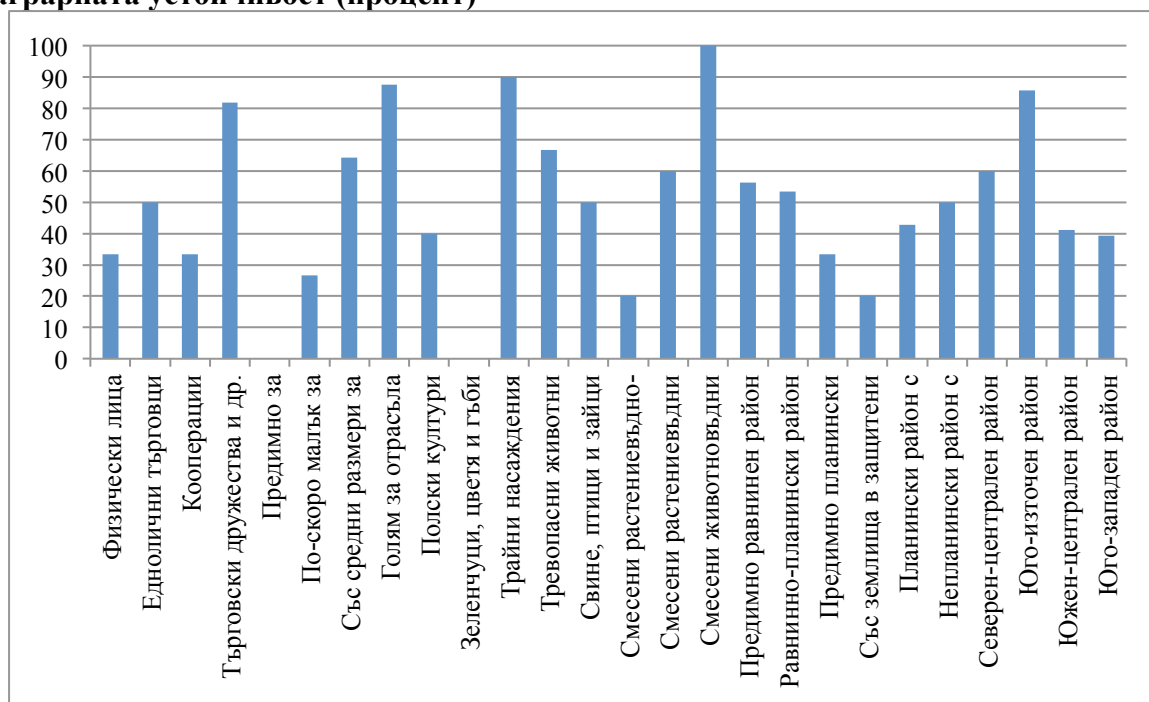
Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Сред различните типове екосистеми, тази форма за управление на устойчивостта в най-голяма степен се прилага от стопанствата в планински райони (две трети) и непланински райони с природни ограничения (три четвърти), докато в сравнително по-малка степен се възползват фермите в равнинно-планинските райони (една трета). Сравнително по-голям дял от стопанствата в Югозападен район на страната (51,78%) са обхванати в тази форма на обществено подпомагане, в сравнение с останалите три района, където в схемите са обхванати около 40-43% от стопанствата.

Провалът на ефективното пазарно и частно инвестиране в аграрния сектор е причина за държавна интервенция в снабдяването на преференциален кредит и субсидии за капитални вложения за подобряване на устойчивостта на сектора. Половината от анкетираните стопанства са ползвали “държавно субсидиране на нови инвестиции” и оценяват като положителна тази форма на обществено подпомагане по отношение на аграрната устойчивост и основните ѝ аспекти (Фигура 26). Останалата половина от стопанствата обаче, не са се възползвали от тази форма за обществено субсидиране и я оценяват като неутрална по отношение на аграрната устойчивост. Споменават се много примери, когато се усвояват неефективно обществени инвестиционни ресурси заради значителните субсидии. Така например създават се трайни насаждения (орехови, шипкови, люцерна и др.) без да се реколтират или активите се унищожават след изтичане на мониторинговия период (бизнес плана за “откупуване”) от страна на властите.

В най-голяма степен са участвали в различните схеми за държавно субсидиране на нови инвестиции фирмите от различен тип – търговски дружества (81,82%) и едноличните търговци (50%) (Фигура 37). Най-голям дял от подпомаганите по тази схема на обществено подпомагане стопанства са в групите на едрите (87,5%) и средните (64,29%), както и тези специализирани в трайни насаждения (90%), смесено животновъдство (100%) и тревопасни животни (66,67%). В същото време нито едно стопанство, предимно за самозадоволяване и в сектор зеленчуци, цветя и гъби, не се е облагодетелствало от тази форма за управление на аграрната устойчивост.

Фигура 37. Положително въздействие на държавното субсидиране на нови инвестиции върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

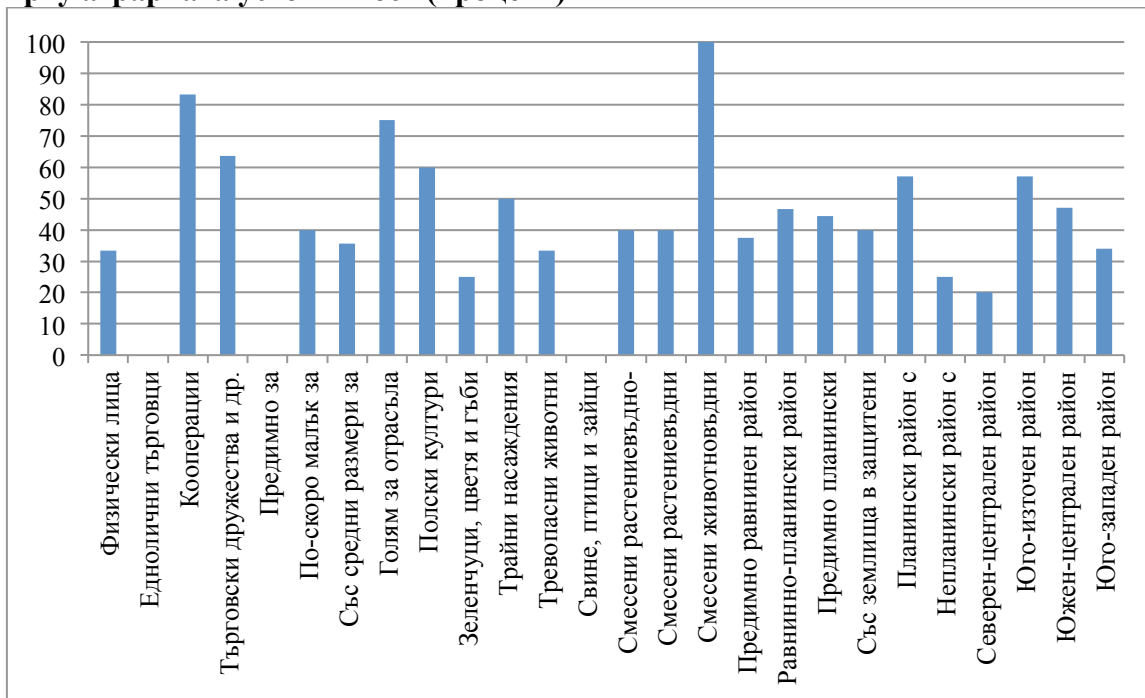
По-голяма част от стопанствата, разположени в равнинни (56,25%) и равнинно-планински (53,33%) райони са бенефициенти на обществени инвестиционни субсидии, в сравнение със стопанствата със земища в защитени зони и територии (20%) и в планински райони (33,33%). Значителен дял от стопанствата в Югоизточен район (85%) и в Северен централен район (60%) се възползват от положителното въздействие на тази форма на обществена интервенция в сравнение с фермите в Югозападен (39,28%) и Южен централен (41,18%) райони на страната.

Зелените плащания и еко мерките от Програмата за развитие на селските райони са друг важен инструмент за обществена подкрепа на устойчивото аграрно развитие, особено неговия екологически аспект. Голяма част от анкетираните менажери (42,5) оценяват като положително за аграрната устойчивост “зелените плащания и еко мерките от ПРСР” (Фигура 43). Обществените субсидии от този тип се смятат като форма на заплащане на услугите и компенсация за разходите на фермерите за изпълняване на важна социална функция – грижа за природните ресурси. От своя страна стопанствата, които участват в тази форма на управление се задължават да прилагат определени практики за конзервация и подобряване на земите, водите, ландшафта, естественото биоразнообразие и т.н. Показателен е и факта, че нито едно от анкетираните стопанства не смята, че този тип обществена подкрепа има негативно значение за аграрната устойчивост, и особено за екологическия ѝ аспект. Заедно с това обаче, според болшинството от стопанствата (57,5%) тази форма на обществено подпомагане няма съществено значение за аграрната устойчивост и някой от основните ѝ аспекти. Това е резултат от факта, че голям дял от фермерите или не получават подобна подкрепа, или нейната форма и размер не оказват някакво влияние върху аграрната устойчивост и различните ѝ аспекти.

В най-голяма степен от положителното въздействие на зелените плащания и останалите еко мерки от ПРСР се възползват кооперациите (83,33%) и търговските дружества (63,64%), стопанствата с едри размери (75%), и тези специализирани в смесено животновъдство (100%),

полски култури (60%) и трайни насаждения (50%) (Фигура 38). В най-голяма степен благоприятното въздействие на обществените плащания за природосъобразно земеделие усещат стопанствата в планинските райони с природни ограничения (57,14%) и равнинно-планинските райони (46,67%), както и тези разположени в Югоизточен район на страната (57,14%). От друга страна, този инструмент на обществена подкрепа е положителен фактор за аграрната устойчивост за сравнително малък дял от фермите в непланинските райони с природни ограничения (25%), Северен централен (20%) и Югозападен (22,93%) район на страната.

Фигура 38. Положително въздействие на зелените плащания и еко-мерките от ПРСР върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

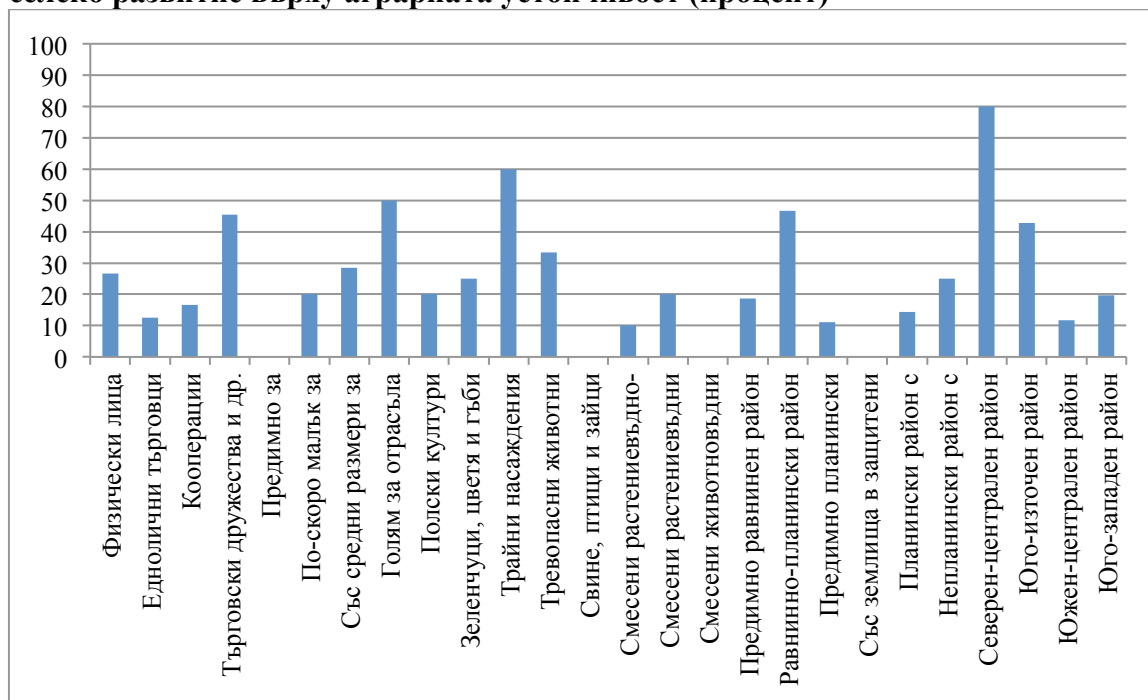
Многообразните форми на обществено подпомагане на фермерските организации от различен тип са основен елемент на обществената интервенция в селското стопанство и форма за издигане на аграрната устойчивост. Този тип обществена подкрепа е изключително важна за нашето селско стопанство където развитието на ефективни организации на земеделските производители за коригиране на провалите на пазара и частния сектор изостава значително от потребностите на фермерите. За преобладаващата част от анкетираните менажери (95%) съществуващото на съвременния етап в страната “държавно подпомагане на фермерски организации” не съдейства по какъвто и да е начин върху аграрната устойчивост (Фигура 26). Очевидно предвидените инструменти за държавна намеса в тази изключително важна област не се ползват от фермерите и/или водят до реално подобряване на управлението на аграрната устойчивост в страната. За останалата малка част от стопанствата (5%) държавните форми на подпомагане на фермерските организации са положителен фактор за подобряване на устойчивостта в сектора или някой от основните ѝ аспекти – социален, икономически, екологически.

В нашето селско стопанство се прилагат и редица други мерки от Програмата за аграрно и селско развитие, целящи подпомагане на действията на аграрните агенти за издигане на различните аспекти на аграрната устойчивост. Според голяма част от анкетираните менажери (72,5%) “другите

мерки на Програмата за аграрно и селско развитие” не оказват съществено влияние върху равнището на аграрна устойчивост (Фигура 26). Това е резултат от факта, че значителна част от българските фермери или нямат практически достъп до тази форми на обществен подпомагане, или не виждат тези инструменти на обществена интервенция като значим фактор за аграрната устойчивост, или някой от нейните измерения. Останалата по-малка част от стопанствата (27,5%) са участвали и/или в някои от мерките на ПРСР и ги оценяват като положителни за аграрната устойчивост или за някой от отделните ѝ аспекти.

В най-голяма степен благотворното влияние на другите мерки от ПРСР се отбелязва от търговските дружества (45,45%), стопанствата с едри размери (50%), фермите специализирани в трайни насаждения (60%) и тези разположени в равнинно-планински райони (46,67%), и в Северен централен район на страната (80%) (Фигура 39). За голямата част от стопанствата в останалите групи юридически тип, размери, екологическо и географско разположение, благотворното влияние на тази форма на обществена подкрепа е сравнително слабо или напълно липсва.

Фигура 39. Положително въздействие на другите мерки на Програмата за аграрно и селско развитие върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Доколкото се отнася до останалите разнообразни по вид обществени програми, според голямата част от анкетираните менажери (95%), те не допринасят по какъвто и да е начин за аграрната устойчивост (Фигура 26). Останалата малка част от стопанствата (5%) участват или са участвали в някакъв друг тип обществена (държавна, отраслова, секторна, социална, екологична, регионална, международна и т.н.) програма за подпомагане и развитие и смятат, че това включване благоприятства аграрната устойчивост или някой от основните ѝ аспекти.

Нормите за добри земеделски практики и кръстосано съответствие целят насочване на действията на земеделските производители към постигане на устойчиво земеделие в нейните три аспекта – социален, икономически и екологически. Болшинството от анкетираните менажери (65%) смятат, че “изкисванията за кръстосано съответствие и добрите земеделски практики” нямат

съществено значение за управление на аграрната устойчивост. Много от земеделските производители или не спазват напълно (или изобщо) нормативните изисквания и системата за добри земеделски практики, или смятат, че тези официални стандарти не допринасят за аграрната устойчивост. Нещо повече, една десета от фермерите смятат, че задължителните изисквания за кръстосано съответствие и добрите земеделски практики имат негативен ефект по отношение на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Това е най-често поради факта, че по-добри “външни” стандарти повишават разходите на производителите (понижават икономическата устойчивост) без да са свързани със съответно положително въздействие върху общата устойчивост. В някои случаи подобни норми не са съобразени със специфичните условия на всяко стопанство и не допринасят за постигане на желаните резултати, свързани с устойчивото развитие на прилагашото стопанство, подотрасъл, екосистемата или географски район.

Според всеки четвърти от анкетираните менажери изискването за кръстосано съответствие и добри земеделски практики са положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и особено на нейните социални и екологически аспекти. Благотворното въздействие на тази форма на обществена интервенция се отчита в еднаква степен от ферми с различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологическо и географско месторазположение. Официалните норми за добри земеделски практики и задължителните изисквания за кръстосано съответствие подпомагат земеделските производители и налагат “тип на поведение”, което води до подобряване на аграрната устойчивост на стопанското, отраслово и регионално равнище.

Различните форми на локална подкрепа на обществеността и/или местната власт са средство за подпомагане на пазарните, частни, колективни и държавни форми, и за коригиране на пазарния, частен и/или държавен провал(и), и за подобряване на аграрната устойчивост в района. Според преобладаващата част от анкетираните менажери (95%) “съществуващата обществена подкрепа в района” няма съществено значение за аграрната устойчивост и различните ѝ измерения (Фигура 26). На много места подобна подкрепа практически изобщо липсва, или е недостатъчна, непостоянна, или не е добре насочена в интерес и за нуждите на аграрното развитие в района. Анкетиран голям земеделски производител определя обществената подкрепа в района “само като морална”. Останалата много малка част от анкетираните стопанства (5%) оценяват като положителна съществуващата обществена подкрепа в района по отношение на устойчивото развитие на селското стопанство. Има малко на брой добри примери където местната власт и/или обществени организации подпомагат пряко или косвено фермерите, фермерските домакинства и организации с ефективни политики, подходящи инициативи (фестивали, промоция на продукти и услуги и др.), информирание, (съ)финансиране, сътрудничество и съвместни форми, лобиране пред висшестоящите органи и т.н. като тази интервенция подобрява устойчивостта на селското стопанство на фермерско, (под)отраслово, екосистемно и/или регионално ниво.

Формалните и неформални доброволни стандарти, норми и правила, въведени и прилагани от фермери и/или фермерски организации са новоразвиваща се форма за управление на аграрната устойчивост. Те са израз на желанието на определен или група производители да наложат доброволни качествени, социални, екологически и т.н. стандарти, норми, правила и/или ограничения за устойчиво земеделие, които надвишават официалните норми. Според болшинството от анкетираните стопанства (72,5%) те не прилагат никакви „доброволните стандарти, норми и правила“ и тези форми са без значение за аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ (Фигура 26). Малка част от менажерите (2,5%) обаче смятат, че „доброволните“ стандарти, норми и правила, които се изискват („налагат“) от професионални организации, големи купувачи, потребителски организации, групи по интереси, органите на властта и т.н. повишават стопанските разходи (за изучаване, въвеждане, прилагане, контролиране, оспорване и т.н.) и се отразяват негативно на аграрната устойчивост. Всеки четвърти от анкетираните менажери оценява като положително за

аграрната устойчивост прилагането на (участието в инициативи за) доброволните стандарти, норми и правила. Това се новаторски стопанства от различен юридически вид, размери, производствена специализация, екологическо и географско разположение, които прилагат тази новоразвиваща се честна или колективна форма за управление на аграрната устойчивост, или някой от аспектите ѝ.

Предоставяне на безплатни услуги като обучение, съвети и др. от държавата е важна форма за обществено подпомагане на аграрния сектор. Всеки пети от анкетирания менажери съобщава, че е ползвал и/или ползва някаква форма на „предоставяни безплатни услуги (обучение, съвети и др.) от държавата“, и че тази форма на държавно подпомагане е положителен фактор за аграрната устойчивост и нейните измерения (Фигура 26). В последните години се провеждат многочислени обучения и консултации от Службата за съвети в земеделието и от други държавни организации, които целят издигане на квалификацията и информираността на земеделските производители. В тези форми се включват предимно по-малки по размер ферми, които нямат или не могат да наемат експерти по управление, финанси, агротехника и т.н., а разчитат на безплатните държавни услуги в тази сфера. Заедно с това обаче, болшинството от стопанствата не смятат, че предоставянето на безплатни услуги (обучение, съвети и др.) от държавата има съществено значение за аграрната устойчивост. Тези резултати потвърждават, че мнозинството от българските ферми нямат достъп или не ползват безплатни услуги от държавата, или пък оценяват значението на получаваните услуги като неутрално по отношение на аграрната устойчивост и отделни ѝ аспекти. Нещо повече, малка част от менажерите (7,5%) смятат, че „подпомагането“ на стопанствата от държавата чрез безплатни услуги като обучение, съвети и т.н. е негативен фактор за аграрната устойчивост. Според част от ползвателите на държавната система за безплатно обслужване на фермите тя не работи добре и затруднява достигането на аграрната устойчивост поради неефективност, високо свързани разходи за фермите, неадекватна информация, неправилно обучение и др.

Друга форма на обществено (държавно) включване в частния и колективен сектор за управление на аграрната устойчивост е обществено-частното партньорство. Мнозинство от анкетирания менажери (90%) не отчитат, че участват в „партньорството с общинска, държавна, международна организация“ и че тази хибридна форма е от съществено значение за аграрната устойчивост (Фигура 26). Това е резултат от факта, че в страната все още не са популярни и широко разпространени формални партньорски форми на земеделски производители с общинска, държавна и или международна организация. Останалата малка част (10%) от стопанствата обаче, прилагат някакво партньорство с общинска, държавна и/или международна организация, и го оценяват като положително за аграрната устойчивост и нейните основни аспекти. В аграрния сектор на страната има малко на брой примери за успешни партньорства на отделни фермери или фермерски организации с локални, национални или международни обществени организации, целящи изпълнение на определени социални, екологически, регионални и т.н. програми, въвеждане на нови инициативи, стандарти, подпомагане и обучение на млади предприемачи и новатори, сдружаване на производители и заинтересовани страни, и т.н.

Данъчните преференции от различен вид са популярна обществена форма за подкрепа на определени производители, подотрасли, райони и т.н. Болшинството от анкетирания стопанства (77,5%) не ползват „данъчни преференции“ и/или не смятат, че тази форма е от съществено значение за аграрната устойчивост и нейните измерения (Фигура 26). Една незначителна част от анкетирания менажери (2,5%) преценява, че данъчните преференции за определени дейности, производства, райони и т.н. са дори негативен фактор за аграрната устойчивост. Всеки пети от менажерите обаче оценява като положителни получаваните под някаква форма данъчни преференции върху аграрната устойчивост и най-вече за икономическия аспект. От анкетирания стопанства най-често се подчертава благотворното влияние на връщането на акциз за дизелово гориво, нулевата акцизна ставка за виното и др. Бенефициенти на този тип обществена подкрепа са

преди всичко по-едрите производители от различен вид в растениевъдните подотрасли на сектора (с високи разходи за закупуване на гориво и транспорт) и интегрираните стопанства в лозаро-винарския сектор.

Задължителното обществено осигуряване е важна форма на обществена интервенция целяща подобряване на социалното положение на работещите в сектора и повишаване на аграрната устойчивост. Според 15% от анкетирания менажери те прилагат стриктно „задължителното обществено осигуряване“ и смятат, че този инструмент благоприятства аграрната устойчивост и особено на нейния социален аспект (Фигура 26). Това са най-вече по-едри кооперативни и други стопанства, за които социалното осигуряване на работещите е приоритет и се оценява като положителен фактор за подобряване на крайната резултатност. Този тип стопанства са и в най-голяма степен контролирани от властите за спазване на нормите за социално осигуряване, най-често стриктно прилагат нормативните изисквания и смятат тази форма за част от нормалната стопанска практика.

В същото време, една немалка част от стопанствата (17,5%) оценяват като негативно задължителното обществено осигуряване по отношение на аграрната устойчивост и особено на нейния икономически аспект. Това са също така по-едри стопанства, които наемат много постоянни и сезонни работници и, за които задължителните вноски за социално осигуряване заемат значителен дял от съвкупните разходи. Засиленият контрол и наказания от страна на държавните организации на големите стопанства не дава възможност да се пренебрегват нормативните изисквания в тази насока. Не малко менажери също така се оплакват, че са принудени да наемат много на брой нискомотивирани и нискоквалифицирани работници, за които заплащат осигуровки без да получават съответен трудов принос (високи разходи за договаряне, обучение, необосновани отсъствия от работа, ниска трудова дисциплина, силно текучество и др.). За този тип стопанства задължителното обществено осигуряване е значителен допълнителен разход, който не е свързан със съответни положителни ефекти върху аграрната устойчивост.

Задължителното застраховане е една от формите за обществена интервенция в управлението на риска в аграрната сфера и за подобряване на аграрната устойчивост. В селското стопанства чисто пазарните форми за застраховане на риска са малко популярни, поради липса на подходящи продукти, високи вноски (премии), големи спорове при предявяване на искове за обезщетяване, липса на традиции и т.н. В много случаи пазарните форми не се прилагат и поради използването на други по-ефективни частни форми за управление на риска. Обикновено задължително застраховане се изисква при участие в някои от мерките за обществена подкрепа на проекти за модернизация на земеделски стопанства, и се налага застрахователно покритие на трайни насаждения и сгради, животни, реколта, работна сила и т.н.). Всяка пета от анкетирания стопанства посочват благоприятното въздействие на „задължителното застраховане“ върху аграрната устойчивост и нейните многостранни аспекти. Това се предимно по-едри стопанства, които участват в различните форми за обществено подпомагане, изискващи задължително застраховане (Фигура 26).

Според една немалка част от менажерите (17,5%) обаче задължителното застраховане има негативни последици за аграрната устойчивост, поради оскъпяването на производството и проблемите при покриване на настъпващите щети. Нещо повече, за голямата част от стопанствата (62,5%) задължителното застраховане няма съществено значение по отношение на аграрната устойчивост или някой от аспектите ѝ. Болшинството от българските ферми или не практикуват тази форма на (пазарно) застраховане или не виждат никакви ползи от тази форма на управление на аграрната устойчивост.

Общественото признание за приноса на фермера, собственика и/или менажера на стопанството е важен фактор за стимулиране (подобряване) на действията за постигане на аграрна устойчивост. Според една значителна част от анкетирания менажери (37,5%) „общественото

признание за приноса” им е важен регулиращ поведението и насочващ действията положителен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 26). Голямото значение на “социалния имидж” на фермера и признанието от общността в района и страната се подчертава от предприемачи и фермери иноватори от различен вид, размери, производствена специализация, екологически и географски райони на страната. Тази неформална форма за социално управление на поведението е особено типична за селското стопанство, където фермерите, тяхната дейност и “репутация” са добре известни на професионалното съсловие, свързаните сектори и обществеността в населеното място, района или страната. За другата преобладаваща част от стопанствата (62,5%) обаче признанието на обществеността за приносите на фермера е без значение за аграрната устойчивост и за който и да е от нейните измерения.

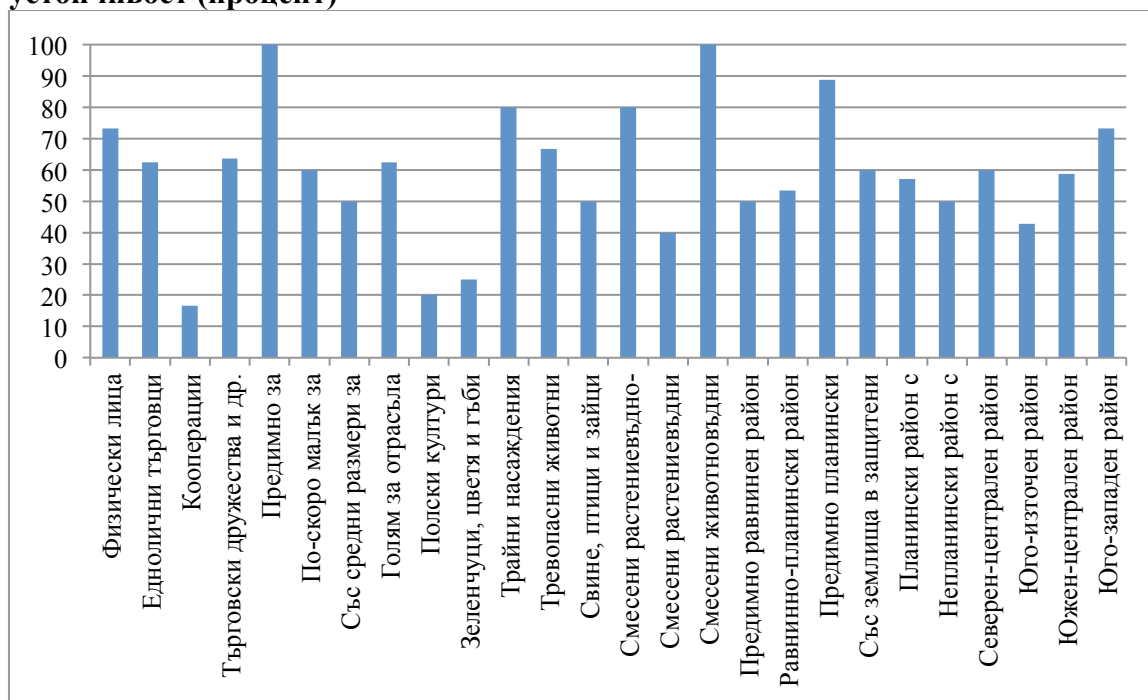
Неформалните договори между фермери, фермери и снабдители, фермери и купувачи и т.н. са широко използвани в аграрната сфера. За разлика от писмените договори, които имат законова сила и могат да се оспорват чрез съд, неформалните договорености се управляват единствено от “добрата воля” и доверието между партньорите и нежеланието да се загуби сътрудничество с партньори и/или обществена репутация. Голямата част от анкетираните менажери (60%) отбелязват положителното значение на “неформалните договорености” по отношение на управлението на аграрната устойчивост и нейните аспекти (Фигура 26). Значителна част от взаимоотношенията в аграрната сфера в страната все още се управляват (по) ефективно чрез тази традиционна форма между контрагенти, които се знаят добре и често търгуват помежду си. За една немалка част от стопанствата (30%) неформалните договорености нямат съществено значение за аграрната устойчивост. В нарастваща степен отношенията между контрагентите се управляват чрез формални договори, тъй като обхващат редки сделки, огромни обеми, непознати партньори, големи партньори (търговски вериги, преработватели, електро и водо снабдители и т.н.) и други организации (банки, застрахователни компании, държавни агенции и т.н.), за които “официалните” писмени договори са задължителни. Освен това наличието на формални договори (например, за изкупуване на продукцията и др.) най-често е предварително условие за кандидатстване за банков кредит и някои от обществените програми за подпомагане и т.н.

Заедно с това обаче, всяко десето стопанство смята, че неформалните договорености в отрасъла се отразяват негативно на аграрната устойчивост и нейните различни страни. При тази форма е твърде скъпо или невъзможно да се разрешават конфликти на страните при неизпълнение на поети задължения или промяна на условията на размяна (например при рязко покачване на пазарните цени на купувани от фермата продукти или силен спад на пазарните цени на произведената в стопанството продукция). От анкетираните фермери се дават много примери, когато те са излъгани или реализират значителни щети поради неизпълнение на определени неформални договорености от партньорите, без да са в състояние да защитят правата си в съда (затруднения, фалит, използване на по-благоприятни възможности за сделки и т.н.). Освен това, широко прилаганите неформални договорености в страната са свързани с развитие на обширен неформален (сив) сектор в селското стопанство, където не се спазват стандарти за качество, безопасност и екология и не се плащат данъци, социални осигуровки, такси за юридически консултации, писмено оформяне и регистрация на договорите и т.н. Всичко това води до оскъпяване на продукцията в “светлия” сектор на селското стопанство и по-ниска конкурентоспособност и ефективност в сравнение с неформалния сектор. Ето защо стопанствата, които спазват официалните правила оценяват като негативно за аграрната устойчивост разпространението на неформалните договорености на съвременния етап.

Различните типове ферми, подотрасли на селското стопанство и райони на страната прилагат в нееднаква степен неформалните договорености и признават тяхната положителна роля за аграрната устойчивост. В най-голяма степен неформалните договорености доминират при физическите лица

(73,33%) и фирмите от различен тип – едноличните търговци (62,5%) и търговските дружества (63,64%) (Фигура 40). От друга страна, сравнително малък дял от кооперативните стопанства (16,67%) прилагат тази форма на управление на взаимоотношенията си с разнообразни агенти и ги оценяват като положителни за аграрната устойчивост.

Фигура 40. Положително въздействие на неформалните договорености върху аграрната устойчивост (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Най-малките полуазарни стопанства изцяло управляват взаимоотношенията си с останалите агенти, посредством неформални договорености. В същото време фермите със средни размери, в най-малка степен (50%) използват договори от този тип. Неформалните договори са най-популярни в подотраслите смесено животновъдство (100%), трайни насаждения и смесено растениевъдство и животновъдство (по 80%). Стопанствата, които най-малко прилагат и оценяват като положителни неформалните договорености са тези в полски култури (20%) и в зеленчуци, цветя и гъби (25%). В най-голяма степен се прилагат неформалните договорености от фермерите в планинските райони (88,89%), а в най-малка степен в равнините райони. Югозападен район на страната е лидер по дял на ферми (73,21%) практикуващи неформални договорености, докато най-малко стопанствата в Югоизточен район на страната (42,86%) оценяват като положително този тип управление на взаимоотношенията си. Структурата и обхвата на неформалните договори в различните типове стопанства, подсектори на отрасъла, видове екосистеми и райони на страната дава някаква ориентировъчна представа и за развитието на неформалния сектор в аграрната сфера на съвременния етап.

5. Фактори за подобряване на аграрната устойчивост в България

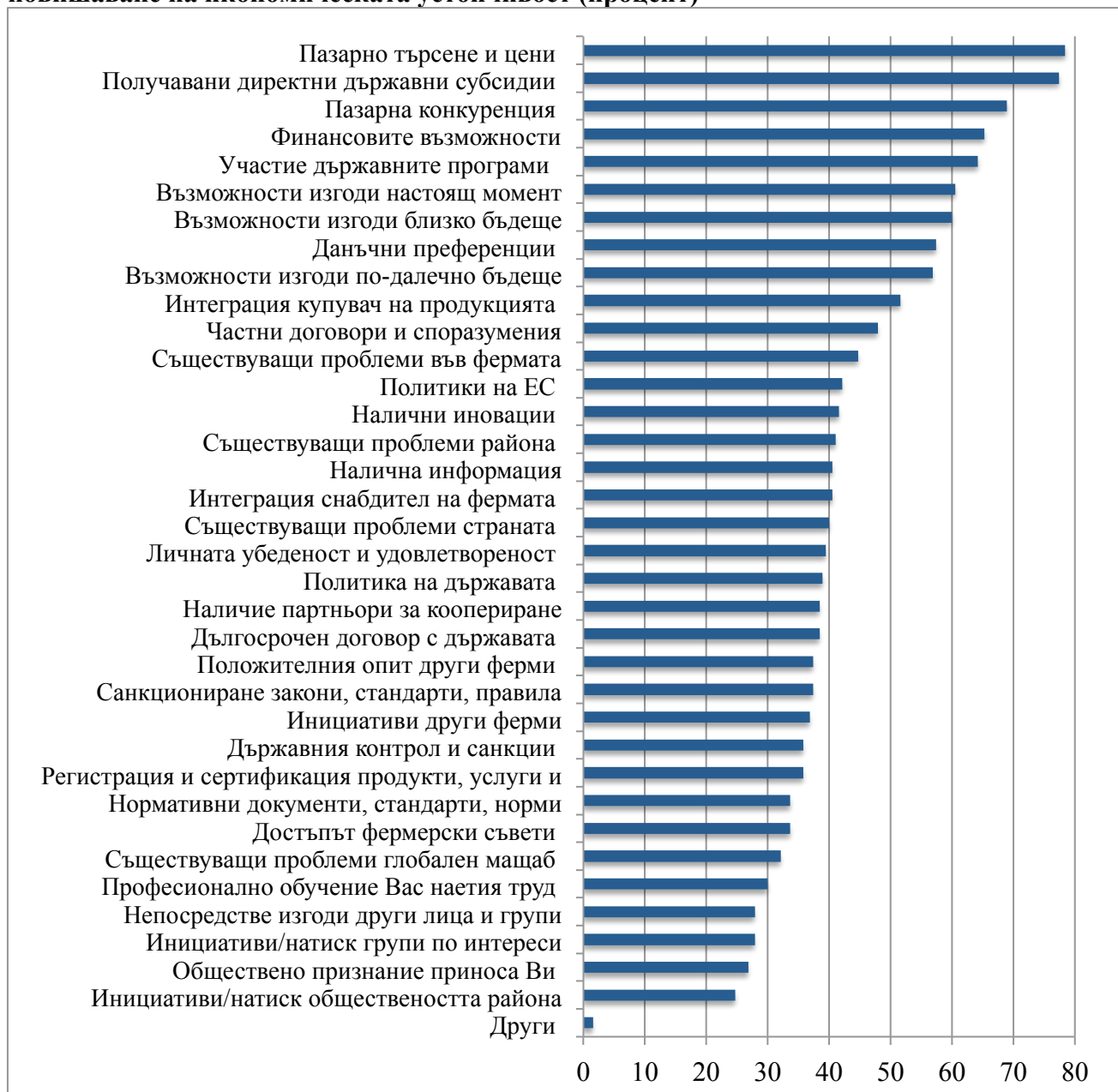
Многообразни социални, икономически, пазарни, идеологически, личностни, природни и др. фактори, в различна степен, стимулират или ограничават действията на земеделските стопанства за устойчиво аграрно развитие.

Според широко мащабна анкета, проведена с менажери на земеделски стопанства от различен вид и месторазположение в страната (Башев, 2016), факторите, които в най-голяма степен стимулират действията на фермите за повишаване на икономическата устойчивост в стопанства са: пазарно търсене и цени, директни държавни субсидии, пазарна конкуренция, финансови възможности, участие в държавни програми за подпомагане, възможности за изгоди в настоящия момент, възможности за изгоди в близко бъдеще, данъчни преференции, възможности за изгоди в по-далечно бъдеще и интеграция с купувача на продукцията (Фигура 41).

Същевременно, инициативите и натискът на обществеността в района, общественото признание на приноса, инициативите и натискът на групи по интереси, непосредствени изгоди за други лица и групи, както и професионалното обучение на мениджъра и наетия труд са критични за най-малка част от стопанствата.

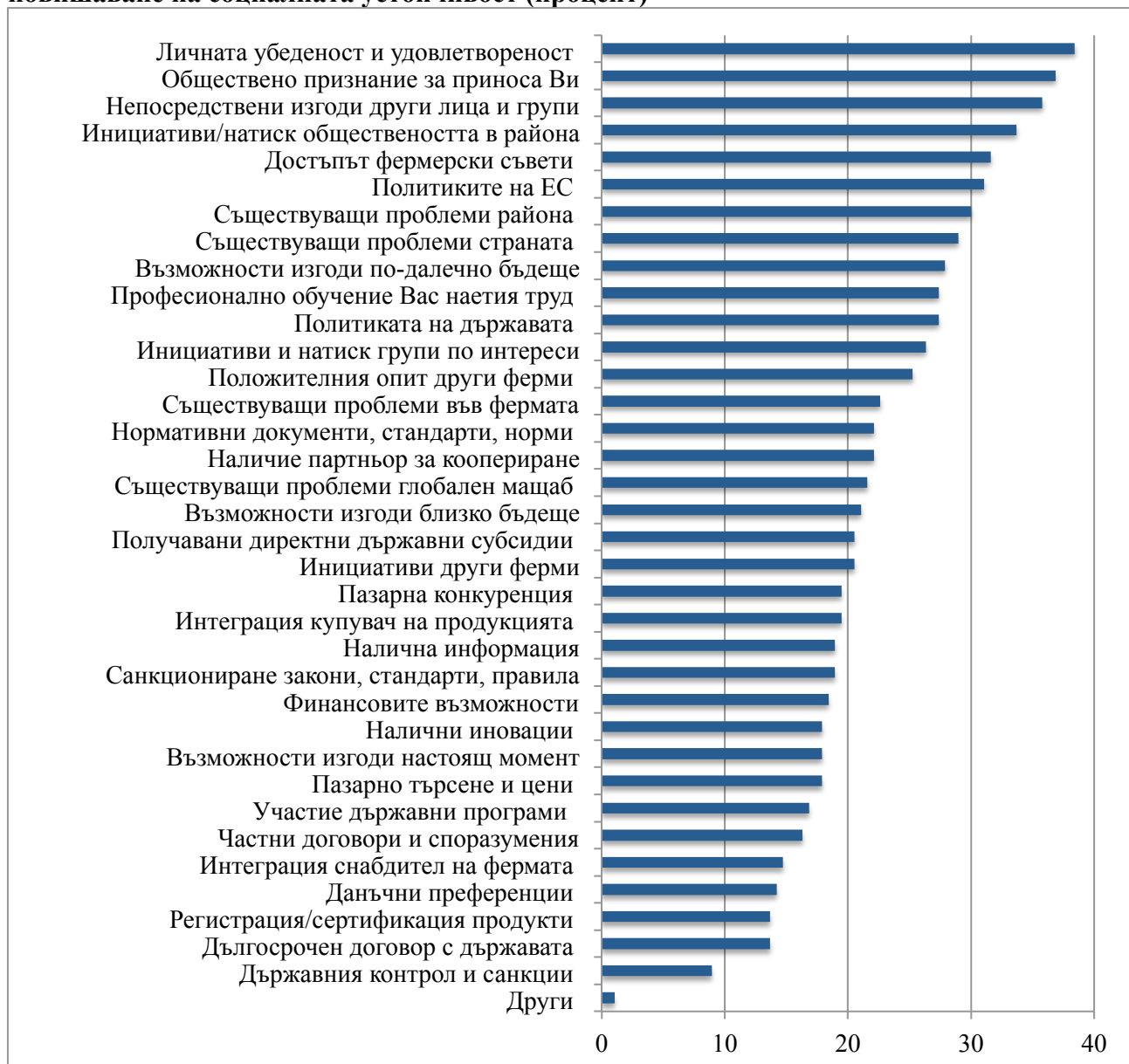
За най-голяма част от анкетираните стопанствата, факторите които в най-голяма степен стимулират техните действия за повишаване на социалния аспект на аграрната устойчивост са: лична убеденост и удовлетвореност, обществено признание за приноса, непосредствени изгоди за други лица и групи, инициативи и натиск на обществеността в района, достъп до фермерски съвети, политики на Европейския съюз и съществуващи проблеми и рискове в района (Фигура 42). От друга страна, за най-малък брой от стопанствата, значимите фактори за социалната устойчивост са: държавният контрол и санкции, наличие на дългосрочен договор с държавата, регистрация и сертификация за продукти, услуги и т.н., данъчни преференции и интеграция със снабдителя на фермата

Фигура 41. Фактори, които в най-голяма степен стимулират действията на фермите за повишаване на икономическата устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, 2016 г.

Фигура 42. Фактори, които в най-голяма степен стимулират действията на фермите за повишаване на социалната устойчивост (процент)

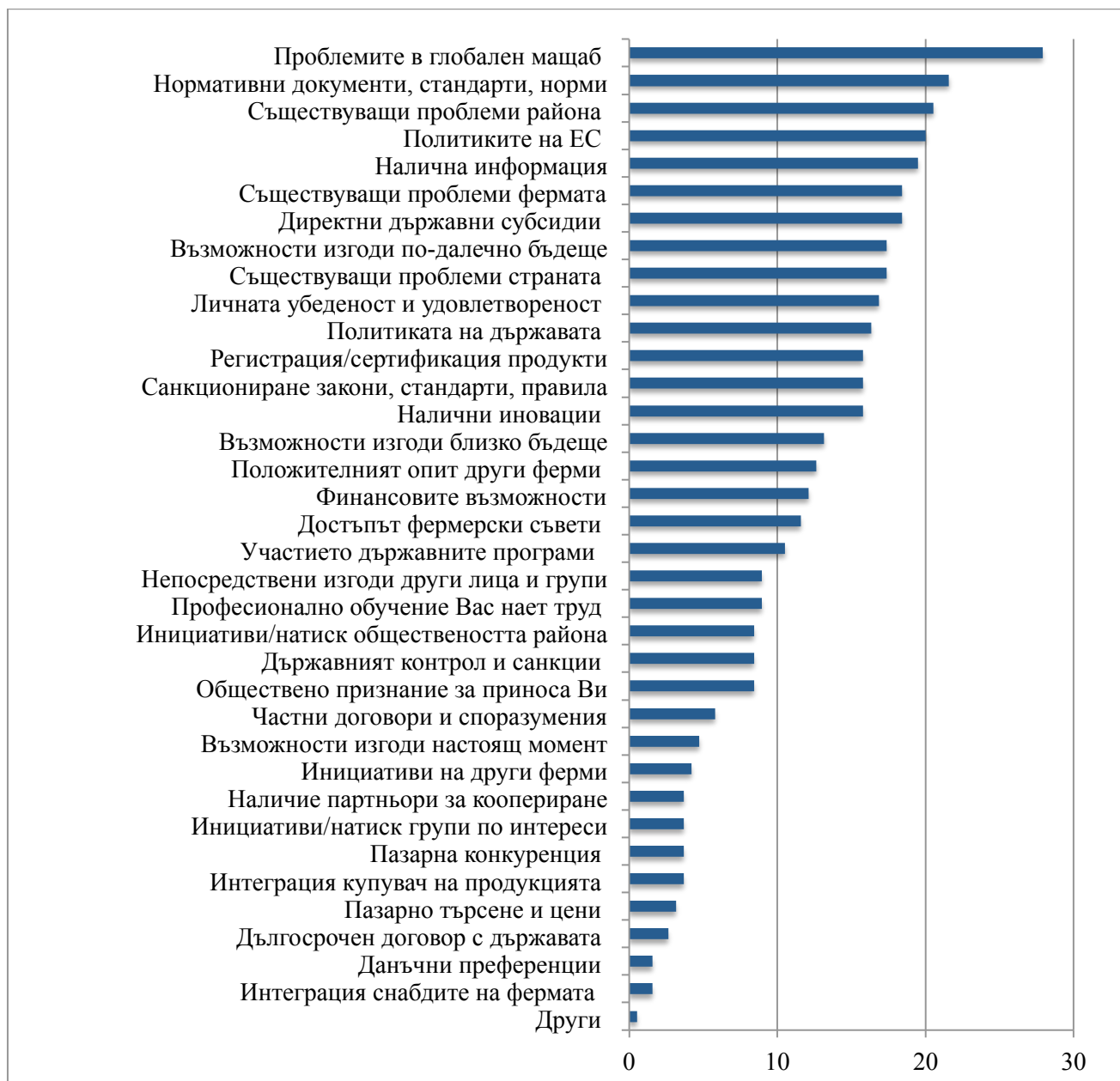

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, 2016 г.

Факторите, които в най-голяма степен стимулират фермите за повишаване на екологическата устойчивост са: съществуващи проблеми и рискове в глобален мащаб, нормативни документи, стандарти, норми и др., съществуващи проблеми и рискове в района, както и политики на Европейския съюз (Фигура 43). В същото време, за най-малко стопанства важни фактори за екологическия аспект на устойчивостта са: интеграция със снабдителя на фермата, данъчни преференции, наличие на дългосрочен договор с държавата, пазарно търсене и цени, интеграция с купувача на продукцията, пазарна конкуренция, инициативи и натиск на групи по интереси, наличие на партньори за коопериране, инициативи на други ферми и възможности за изгоди в настоящия момент. Всички тези специфични стимули за повишаване на икономическата,

социалната и екологическата устойчивост в българските стопанства следва да се имат предвид при усъвършенстване на обществените политики и програми за устойчиво развитие.

Фигура 43. Фактори, които в най-голяма степен стимулират действията на фермите за повишаване на екологическата устойчивост (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, 2016 г.

Обществената подкрепа с различните механизми и инструменти на държавната и Общата селскостопанска политика на Европейския съюз цели подобряване на многостранните аспекти на аграрната устойчивост и устойчивостта на фермите. Съгласно цитираното по горе изследване обществените политики в сравнително най-голяма степен подобряват икономическата

устойчивост на земеделските стопанства в страната. Инструментите, които въздействат върху икономическата устойчивост на най-голям дял от анкетираните ферми са: директни субсидии на база единица площ, национални доплащания за продукти, животни и др., модернизиране на земеделските стопанства, зелени плащания, и подпомагане на полупазарни стопанства (Фигура 44).

В същото време, мерките залесяване и възстановяване на горския потенциал, обновяване и развитие на населените места, насърчаване на туристическите дейности, и услуги за населението в селските райони оказват съществено въздействие върху този аспект на устойчивостта на сравнително малък брой ферми.

Според болшинството от анкетираните стопанства въздействието на държавните и европейски политики върху социалната и екологическата устойчивост е сравнително слабо. Инструментите, които повишават социалната устойчивост на сравнително по-голяма част от фермите са: стратегии за местно развитие, услуги за населението в селските райони, обновяване и развитие на населените места и насърчаване на туристическите дейности. Същевременно, социалната устойчивост на най-малък брой ферми се подобрява от „еко-мерки“ като: плащания за Натура 2000, агроекологични плащания и подпомагане за биологично земеделие. Според менажерите за повишаване на екологическата устойчивост в земеделските стопанства най-значими политически инструменти са: зелени плащания, подпомагане за биологично земеделие, задължителни стандарти, норми, правила и ограничения, както и агроекологични плащания. От друга страна, обществените инструменти с най-малко въздействие върху еко-устойчивостта на българските ферми на съвременния етап са: подкрепа за създаване и развитие на микропредприятия, създаване организации на производители, подпомагане на полупазарни стопанства, разнообразяване към неземеделски дейности, подпомагане на стопанства на млади фермери и обновяване и развитие на населените места.

Фигура 44. Инструменти на политиките, които в най-голяма степен повишават устойчивостта на българските земеделски стопанства (процент)

Източник: анкета с мениджъри на земеделски стопанства, 2016 г.

Съществува силна диференциация на въздействието на отделните инструменти на политиките върху устойчивостта на стопанствата от различен тип и месторазположение (Башев, 2016).

Механизмите и инструментите на националните и европейски политики, които в най-голяма степен оказват влияние за повишаване на устойчивостта са:

- задължителни стандарти, норми, правила и ограничения по отношение на екологическата устойчивост на стопанствата, специализирани в свине, птици и зайци; директни субсидии на база единица площ за икономическата устойчивост на едноличните търговци, кооперациите, търговските дружества, стопанствата със сравнително малък за отрасъла размер, специализираните в свине, птици и зайци, смесено растениевъдство и трайни насаждения, както и тези разположени в непланински райони с природни ограничения, със земи в защитени зони и територии, в планински райони, в планински райони с природни ограничения, и Югозападен и Южен централен район на страната;

- националните доплащания за продукти, животни и др. по отношение на икономическата устойчивост на търговски дружества, фермите, предимно за самозадоволяване, и тези специализирани в тревопасни животни, в планински райони и със земи в защитени зони и територии, и разположените в Северен централен и Югозападен район на страната;

- зелените плащания за икономическата устойчивост на стопанствата, разположени в планински райони, и със земи в защитени зони и територии, както и в Югозападен район на страната;

- професионално обучение и съвети за големите по размер стопанства;

- модернизирани на земеделските стопанства по отношение на икономическата устойчивост на едноличните търговци, търговските дружества, и специализирани в смесено животновъдство и смесено растениевъдство, разположените в планински райони, както и в Северен централен и Южен централен район на страната;

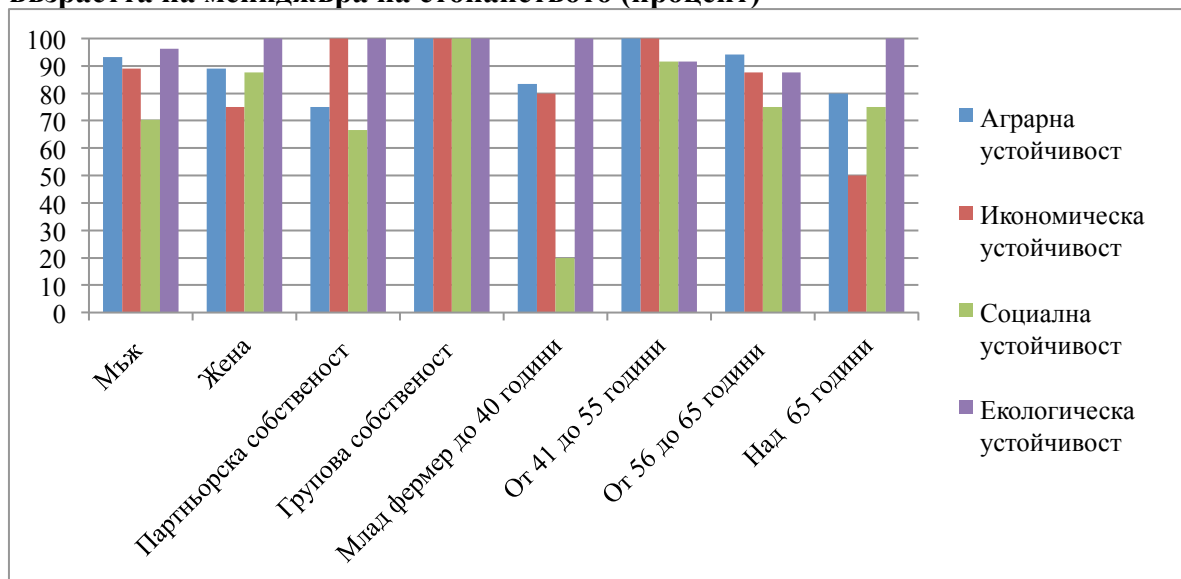
- подпомагане на полупазарни стопанства и създаване на организации на производители за икономическа устойчивост на стопанствата предимно за самозадоволяване;

- плащания за природни ограничения за планински район за икономическа устойчивост на фермите, разположени в подобни райони.

Всички тези данни за реалното въздействие на индивидуалните механизми и инструменти на обществена подкрепа върху различните аспекти на аграрната устойчивост следва да се имат предвид при усъвършенстването на политиките и програмите за подпомагане на отрасъла и на фермите от различен тип и месторазположение.

Анализът на връзките на персоналните характеристики на мениджърите на проучените стопанства с равнищата на устойчивост в управляваните от тях стопанства, дава възможност за разкриване на значимостта на персоналните фактори за аграрна устойчивост в страната. Проведеното дълбочинно проучване и оценка на устойчивостта констатира, че делът на мениджърите-мъже, в чиито ферми аграрната устойчивост е добра или висока е значителен (93,1%) и по-голям от този на стопанствата с мениджъри-жени (88,89%) (Фигура 45). Високите значения на показателите за интегрална и екологическа устойчивост и при двата пола показва, че няма съществена разлика по отношение на общото равнище на аграрна устойчивост в стопанствата, ръководени от мъже и жени.

Фигура 45. Дял на фермите с добра и висока аграрна устойчивост в зависимост от пола и възрастта на мениджъра на стопанството (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Анализът на отделните аспекти на аграрната устойчивост обаче разкрива, че при менажерите мъже е по-висок процентът на стопанствата с по-добра икономическа устойчивост – при мъже менажери 88,89% и жени–менажери 75%. За социалния аспект на устойчивост е обратното, с преобладаващ дял на жените менажери във ферми с високи равнища на устойчивост (87,5%), и сравнително по-малък дял на ферми с добра и висока социална устойчивост при менажери мъже (70,37%). Това дава представа за различните предпочитания на менажерите от различните полове - социални при жените и икономически при мъжете.

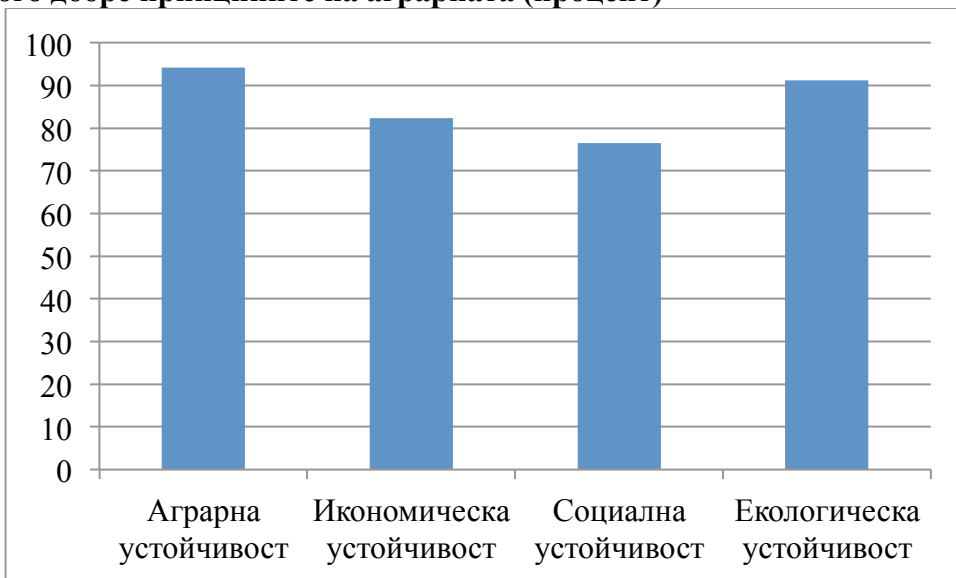
При партньорска собственост дялът на стопанствата с добра или висока устойчивост е сравнително по-малък, като при този тип управление приоритет се дава на икономическата и екологическата устойчивост. Всички стопанства с груповата собственост са с добри или високи значения на устойчивостта като цяло и за всеки от аспектите ѝ, което изразява еднаквите управленчески приоритети за всички аспекти.

Анализът на връзките между равнището на аграрна устойчивост и възрастта на менажерите на стопанствата дава представа за възрастовите групи, които в най-голяма степен допринасят за подобряването на аграрната устойчивост на съвременния етап. Наблюдава се силна корелация между добрите и високите нива на устойчивост във фермите и възрастта на мениджърите в категориите от 41 до 55 и от 56 до 65 години (Фигура 46). Сравнително по-малкият дял на млади мениджъри до 40 години и на стопани в напреднала възраст (над 65%) с високи равнища на устойчивост в стопанствата показва, че тези категории нямат достатъчен опит за постигане на добра устойчивост (млади фермери) и/или фокусират на отделни аспекти на устойчивостта (екологическа и при двете групи).

Установени са силни връзки и между равнищата на компетентност на принципите на икономическа, социална и екологическа устойчивост, и нивата на аграрна устойчивост в анкетираните стопанства. За всички аспекти на устойчивостта е изключително висок дялът на фермите с добра или висока устойчивост, които познават добре или много добре принципите на устойчивото земеделие (Фигура 47). Зависимостта от компетентността е особено силна за постигане на висока екологическа устойчивост (91,18%), в по-малка степен за добри равнища на

икономическа устойчивост (82,35%) и в сравнително най-малка степен за социална устойчивост (76,47%). Следователно повишаването на компетентността и културата за устойчиво земеделие, посредством обучение, информиране, обмяна на опит, мерки за стимулиране и др. е важен фактор за подобряване на аграрната устойчивост и отделните ѝ аспекти.

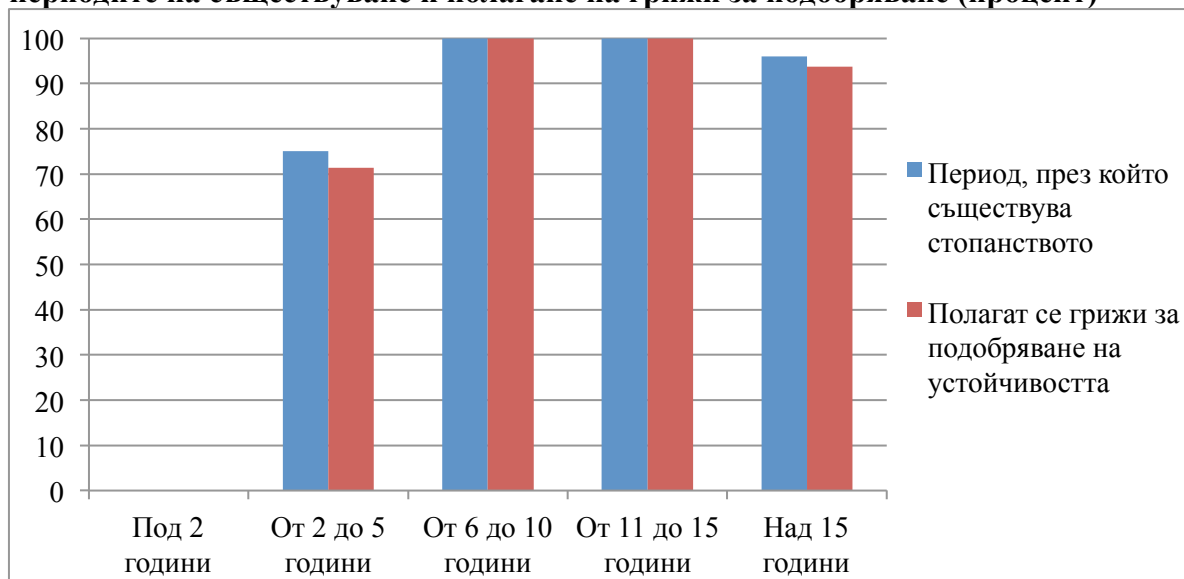
Фигура 47. Дял на фермите с добра и висока аграрна устойчивост, които познават добре и много добре принципите на аграрната (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Анализът на анкетираните стопанства също показва, че е най-висок дялът на фермите с добра и висока аграрна устойчивост, при стопанствата с по-продължителен период на съществуване и на полагане на грижи за подобряване на устойчивостта на фермата - с максимални значения в групите от 6 до 15 години (Фигура 48). Това потвърждава, че устойчивото земеделие изисква дългосрочна стратегия и целенасочени грижи за подобряване на отделните аспекти на устойчивостта. Следователно и обществените мерки за подпомагане трябва да са свързани със стимулиране и постоянна подкрепа на подобни дългосрочни стратегии на фермите.

Фигура 48. Дял на фермите с добра и висока аграрна устойчивост, в зависимост от периодите на съществуване и полагане на грижи за подобряване (процент)

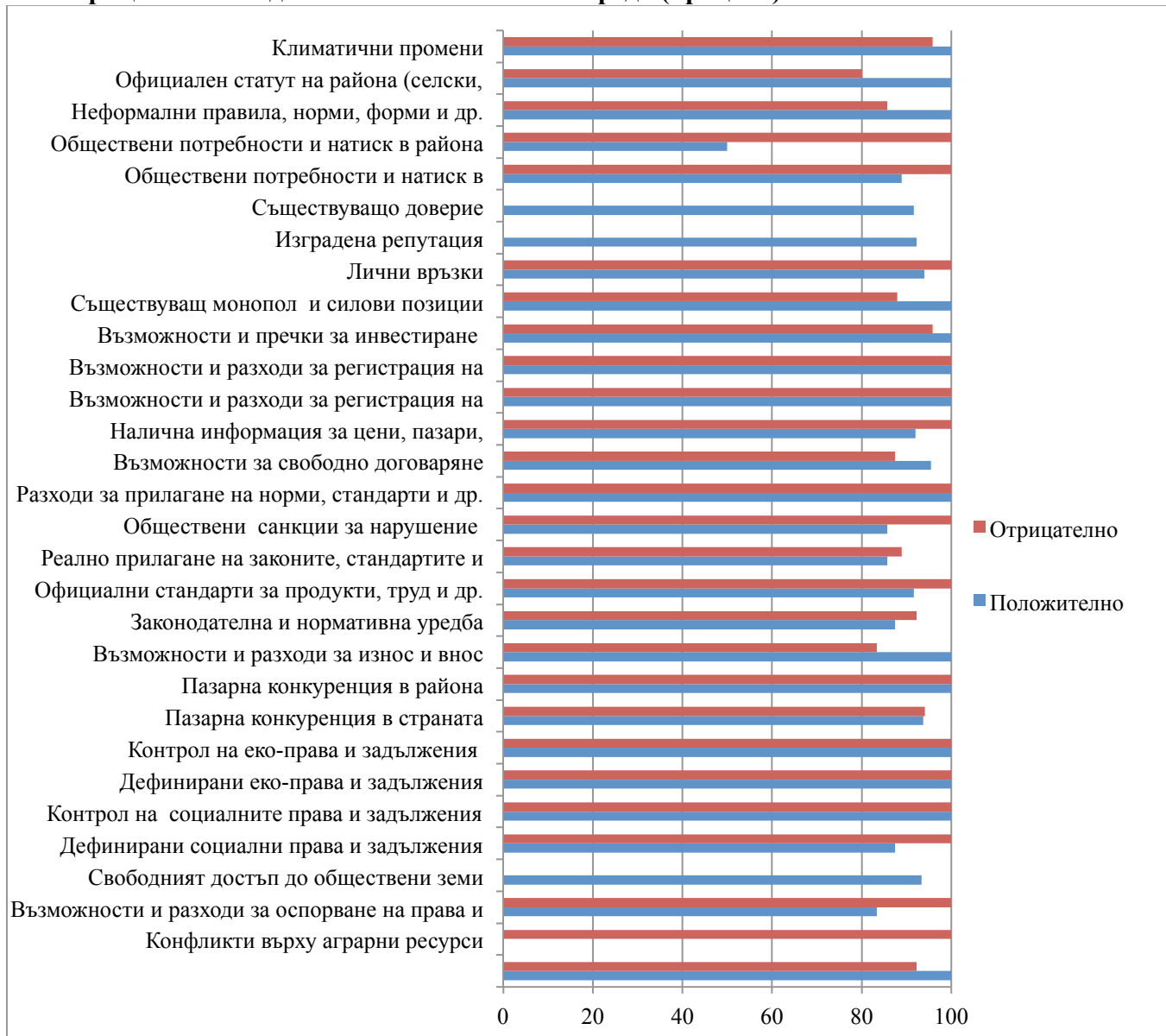
Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Липсата на стопанства с добра или висока устойчивост в групата на тези, които полагат грижи за подобряване на устойчивостта под 2 години и по-малкият им дял в групата от 2 до 5 години, е доказателство за нуждата от период на практикуване “придобиване на познание чрез опита” за постигане на добра или висока аграрна устойчивост. Спадащият дял на стопанствата с добра устойчивост при тези, които полагат грижи над 15 години, най-вероятно е резултат от липсата на ефективна модернизация (адаптация) на стратегиите, която да съответства на променящата се социално-икономическа, институционална и природна среда в последните години.

Анализът на връзките между равнището на аграрна устойчивост в стопанствата и значението, което менажерите придават на отделните елементи на външната среда и на управленческите форми, дава възможност да се оцени и фактичката ефективност на различните управленчески механизми и форми за подобряване на аграрната устойчивост в страната.

По отношение на повечето от компонентите на външната институционална, пазарна и природна среда не се открива силна корелация между добрите и високите нива на устойчивост и (положителна, отрицателна) оценката на менажерите за въздействието на съответните фактори върху аграрната устойчивост (Фигура 49). Изключение правят единствено “свободният достъп до обществени земи” (93,33%), “изградената репутация” (92,31%) и “съществуващо доверие” (91,67%) където стопанствата с положителна оценка за въздействието на тези фактори демонстрират и по-високи нива на аграрна устойчивост. Очевидно е, че по отношение на останалите елементи на външната среда, фермите се адаптират към условията за постигане на аграрна устойчивост, независимо от благоприятно или отрицателно въздействие на разглежданите фактори.

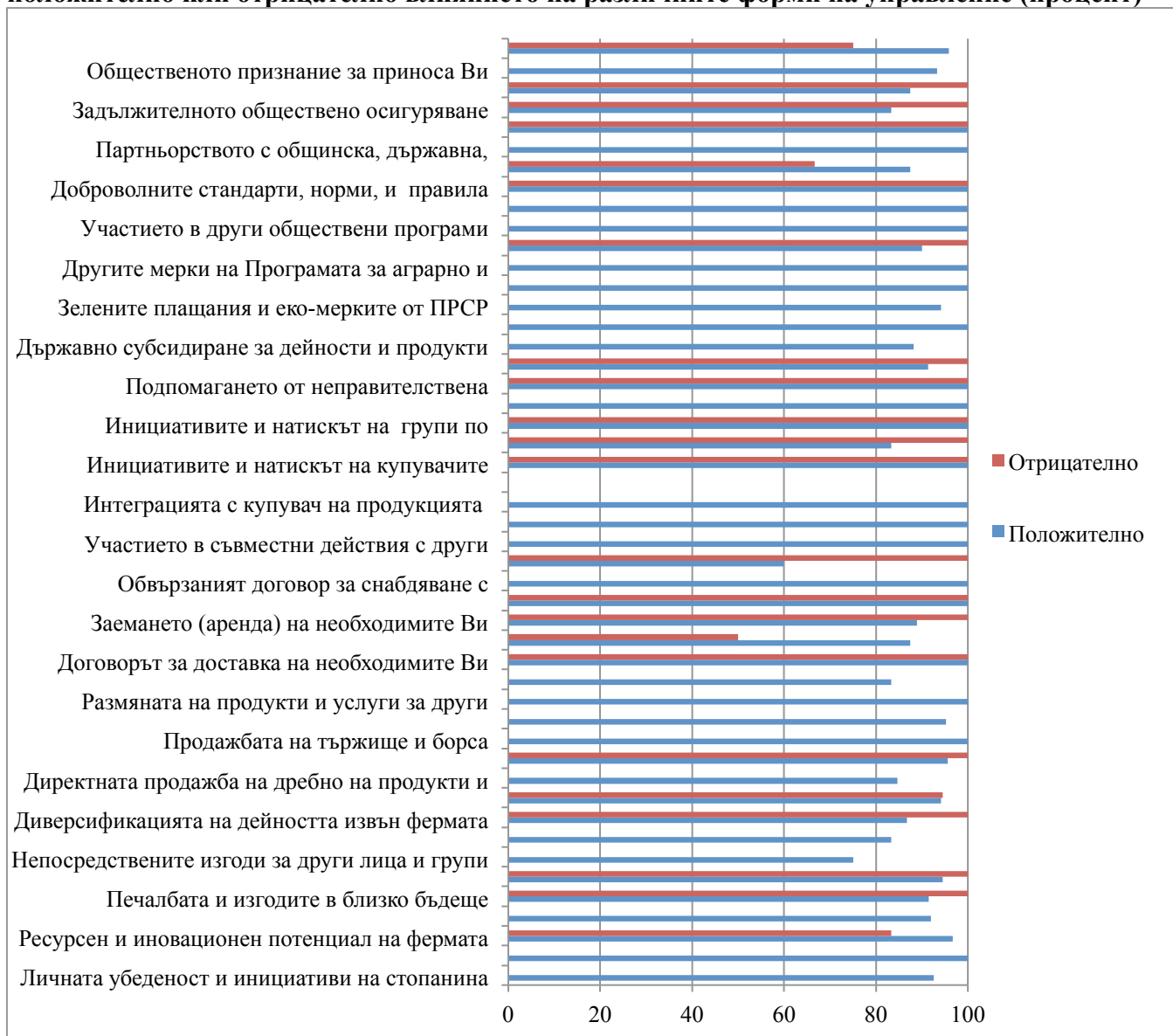
Фигура 49. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, които оценяват положително или отрицателно въздействието на външната среда (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Що се отнася до връзките на добрите и високи нива на аграрна устойчивост в стопанствата и ефективните (положителни за стопанствата) частни, договорни, колективни и хибридни форми на управление, положението е доста различно. При много от прилаганите форми съществува силна корелация между положителната оценка на менажерите за въздействието им върху аграрната устойчивост и постигнатото добро (и високо) равнище на аграрна устойчивост в съответните ферми (Фигура 50).

Фигура 50. Дял на фермите с добра и висока устойчивост, които оценяват като положително или отрицателно влиянието на различните форми на управление (процент)

Източник: анкета с менажери на земеделски стопанства, 2017 г.

Следователно предпочитаните и използвани от фермите управленчески форми са критични и (най-вероятно) техният избор от менажерите в определена степен реално допринася за постигане на по-висока аграрна устойчивост в стопанствата. Резултатността на индивидуалните форми е както следва: лична убеденост и инициативи на стопанина (92,5%), лична убеденост и инициативи на работниците (100%), печалба и изгодите в настоящия момент (92%), непосредствени изгоди за други лица и групи (75%), диверсификация на дейността вътре във фермата (83,33%), директна продажба на дребно на продукти и услуги (84,62%), продажба на тържище и борса (100%), договор за продажба на продукти и услуги (95,24%), размяна на продукти и услуги за други продукти и услуги (100%), безплатно предоставяне на ресурси, продукти, услуги и дейности (83,33%), обвързани договори за снабдяване с получаване на услуги от доставчика (100%), участие в

съвместни действия с други фермери или нефермери (100%), интеграция със снабдител на фермата (100%), интеграция с купувач на продукцията (100%), партньорство с бизнес организация (100%), държавно субсидиране за дейности и продукти (88,24%), държавно субсидиране на нови инвестиции (100%), зелени плащания и еко-мерки от ПРСР (94,12%), държавно подпомагане на фермерски организации (100%), други мерки на Програмата за аграрно и селско развитие (100%), участие в други обществени програми (100%), съществуваща обществена подкрепа в района (100%), партньорство с общинска, държавна, международна организация (100%) и обществено признание за приноса (93,33%).

При останалите анализирани управленчески форми, прилагани от анкетираните ферми, няма ясна зависимост между високите равнища на аграрна устойчивост и оценките на менажерите за въздействието върху устойчивостта на управленческата форма. В тези случаи предпочитаните от менажерите форми не водят до очакваните резултати (поради новост, кратък период на ползване, неефективност) или проявяват “съвместен (кумулятивен, противоречив и др.) ефект” с други използвани управленчески форми, или оценките на менажерите са неточни и неотразяват реалното влияние на управленческата форма върху аграрната устойчивост. Изучаването на връзките между управленческите форми в аграрната сфера и равнището на аграрната устойчивост следва да продължи чрез разширяване на кръга на проучваните ферми, така и на многообразието на конкретните управленчески форми, прилагани в стопанствата от различен тип, посредством обогатяване на използваните методи на анализ за установяване на сложните връзки между аграрно управление и устойчивост.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ние доказахме, че адаптирането на новоразвиващите се между-дисциплинарни и интердисциплинарни подходи на Новата институционална икономика, Устойчивото аграрно развитие и т.н. позволява по-добре да се разбере, оцени и усъвършенства системата на управление на аграрната устойчивост в специфичните социално-икономически, пазарни, институционални и природни условия на отделните ферми, екосистеми, райони на страната, подсектори на селското стопанство, отрасъла като цяло, и в различните страни.

Тези нови подходи за оценка на системата на управление следва да бъдат подробно дискутирани, експериментирани, усъвършенствани и адаптирани към конкретните условия на функциониране и развитие на всеки район, подотрасъл на производството, екосистема и др., а така също към специфичните нужди на вземащите управленчески решения на различни нива в аграрната област.

Широкото прилагане на подобни нови подходи обаче, предполага събиране на нов тип данни за специфичната структура на формалните и неформални права и правила, системата и ефективността на тяхното санкциониране, персоналните и поведенческите характеристики на различните агенти, формалните и неформални форми на организация на селскостопанската и свързани дейности, типът и структурата на договорните и други (силови, взаимосвързани и т.н.) отношения, съвкупните социални ефекти и разходи за аграрна и свързана дейност, специфичните социално-икономически и екологически предизвикателства и т.н., на различни нива на управление и организиране на дейността – стопанско, екосистемно, регионално, отраслово, национално и т.н.

Предложените от нас и други нови подходи (интердисциплинарни, поведенчески, съвкупни ефекти и разходи, жизнен цикъл и др.) следва по-пълно да се внедрят в управленческата практика на всички нива и използват в изследователската дейност за да се подобри анализа и оценката на многообразните управленчески структури и подпомогне дизайна и управлението на обществените

програми и частните, колективни и хибридни форми на организация. Това, от своя страна, предполага по-тясно сътрудничество на всички заинтересовани страни и непосредствено включване на самите фермери, аграрни организации, местни и държавни органи, групи по интереси, научни институти и експерти и др. в управленческия и оценителен процес.

Направеният анализ установи, че през последните няколко десетилетия в България се извърши безпрецедентна модернизация на институционалната структура в селското стопанство като се преобрази законодателната и нормативна уредба, степента и формите на обществена интервенция в/и подкрепа на отрасъла, значимостта и многообразието на частните и колективни структури на производство, маркетинг, продоволствена сигурност, еко-управление и т.н. Универсалните социално-икономически и екологически цели на устойчивото развитие са тясно интегрирани в управлението и оценките на аграрната устойчивост на всички нива. В същото време, в отделните райони на всяка страна, съществува значителна специфика на социално-икономическите условия, природните дадености, институционалната структура, културно-историческото развитие, ефективността на общественото управление и многообразните предизвикателства. Всичко това е предпоставка и за голяма диференциация на специфичната управленческа структура, и на равнищата на устойчивост в отделните райони на всеки етап от развитието.

Опитът на България показва, че в резултат на масовата приватизация на дейността, повсеместната пазарна либерализация, проведената институционална модернизация, високата обществена подкрепа, прилагането на международните спогодби и законодателен, икономически, екологически и т.н. ред, се извърши успешна трансформация на стария (централно-планов) модел на управление, и се постигнаха значителни успехи в социално-икономическото развитие. Разнообразието се структурира на (частно, пазарно, обществено и т.н.) управление и повиши ефективността на производството, като все повече се прилагат модерните стандарти за качество и безопасност на продуктите, условия на труд, опазване на природната среда, и др. Опитът на България доказва, че ролята на държавата е решаваща за предприемането на фундаментални реформи в икономиката, насочени към либерализация и децентрализация на дейността, и за включване на принципите за аграрна устойчивост в индивидуалните и колективни действия на различните агенти. Опитът също показва необходимостта от дългосрочна стабилна политика и устойчива обществена подкрепа за успешно реализиране на многообразните цели на устойчивото развитие.

Анализът установи, че за постигане и поддържане на аграрната устойчивост е нужна ефективна структура на управление, предоставяща възможност за реализиране на инициативите, защита на интересите и разрешаване на конфликтите на всички страни – собственици на ресурси, предприемачи, работници, групи по интереси, жители на селски и градски райони, аграрна бюрокрация, данъкоплатци, крайни потребители и др. Подобна структура следва да включва комбинация от многообразни и строго специфични за конкретните условия на всеки тип производство, екосистема, район на страната и т.н. пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми, с различни сравнителни предимства (и недостатъци) и висока степен на взаимна допълняемост. В България обаче, има и многочислени примери за лошо обществено управление (прекалена, недостатъчна, неефективна или погрешна интервенция, корупция и т.н.) на всички нива, което възпрепятства срочното и пълно реализиране на социално-икономическите и екологически цели на развитието.

Следователно необходимо е по-нататъшно усъвършенстване на типа и формите на обществена интервенция, за да се реализират успешно целите за устойчиво аграрно развитие. Основните направления за подобряване на обществените политики на съвременния етап следва да бъдат насочени към:

- подобряване на системата и санкционирането на законите, стандартите и нормите, свързани с аграрната устойчивост, чрез ефективни политически и административни решения, обучения на

фермери, по-добър контрол, реформиране на свързаните държавни организации, борба с корупцията на всички нива и т.н.;

- подобряване на образованието и информираността по различните аспекти на аграрната устойчивост на всички заинтересовани страни - фермери, собственици на ресурси, свързани бизнеси, жители и посетители на селски райони, обществени служители, политици, крайни потребители;

- обществено подпомагане на частните и колективни инициативи за устойчиво земеделие чрез премахване на институционалните ограничения, финансиране на дейността, предоставяне на услуги, обществено-частно партньорство и др.;

- подкрепа на инвестициите и доходите на перспективните (фамилни, кооперативни, бизнес, хибридни) стопанства и иновативните форми от различен тип - сдружения, вертикално-интегрирани и хибридни структури и др.;

- усъвършенстване на инструментите на обществена подкрепа и адаптирането им към специфичните нужди за устойчиво развитие на всеки район, подсектор, екосистема и тип ферми;

- подобряване на ефективността на общественото управление чрез облекчаване на процедурите и намаляване на съвкупните разходи за управление и включване на бенефициентите в обществените програми;

- премахване на съществуващите ограничения за развитие на ефективни частни и колективни форми за аграрна, природо-съхраняваща и свързана дейност от различен тип, включително и с чуждестранно участие;

- широко популяризиране на положителния и негативен опит на отделни предприемачи и общности в страната и в международен мащаб;

- финансиране на повече между-дисциплинарни и интердисциплинарни изследвания, свързани с оценка на системата на управление и на равнището на аграрната устойчивост, а така също и за разширяване на сътрудничеството между колективи от различни страни.

Българското селско стопанство следва да преодолее съществуващите вътрешни предизвикателства и да се адаптира към промените в общите политики на Европейския съюз, развитието на международните пазари, климатичните промени и т.н. Това обуславя необходимостта от задълбочаване на анализите на специфично „българските“ форми за управление на аграрната устойчивост.

Предвид на актуалността на всеобхватните оценки на системата за управление на различни нива, както и високата им полезност за фермерското управление и аграрните политики, подобни изследвания следва да се разширяват, като се повишава тяхната прецизност, представителност и честота. Така например следва да се включи нов „управленчески“ аспект на аграрната устойчивост и разработят адекватни принципи, критерии и показатели за неговата оценка и интеграция в общия индекс на аграрна устойчивост. Заедно с това следва да се повиши точността на оценките, които следва да се базират на многообразни (статистически, полеви, поведенчески, експертни, интервюта и т.н.) данни за характеризирани на формите и ефективността на управлението на различните аспекти на аграрната устойчивост на различни нива.

Най-накрая, следва да се правят не единични, а периодични оценки на “еволюцията” на аграрната устойчивост и влиянието на различните фактори върху равнището ѝ и отделните ѝ аспекти. Това ще позволи по-точно да се оцени и въздействието върху равнището на аграрната устойчивост (от изменението) на управленческата структура и другите социално-икономически и природни фактори в различни исторически периоди от време. Нещо повече, наблюдаването на аграрната устойчивост във времето ще даде възможност да се очертаят тенденциите в развитието ѝ, своевременно да се констатират “провалите” в системата на управление и “критичните фактори” и

да се предприемат ефективни мерки за подобряване на аграрната устойчивост чрез адекватни пазарни, частни, колективни, обществени и хибридни форми за управление.

Българският опит може да бъде използван и в други развиващи се страни с подобни социално-икономически и природни условия, историческо развитие, и сходни предизвикателства в съвременния етап. Последните биха могли да адаптират и внедрят положителния опит и/или избегнат някои от грешките на управление, допускани в България.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Башев Х. (1996): Икономически измерения на аграрните транзакции, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 7, 1-14.
- Башев Х. (1996): Ефективни граници на аграрните организации, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 8, 1-16.
- Башев Х. (1997): Структура за организация на аграрните транзакции в трансформиращата се икономика, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 1, 1-15.
- Башев Х. (2000): Икономика на аграрните институции, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 3, 16-21.
- Башев Х. (2000): Ефективни форми за организация на аграрните транзакции, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 4, 3-12.
- Башев Х. (2000): Икономически граници на фермата, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 5, 3-17.
- Башев Х. (2006): Оценка на устойчивостта на българските ферми, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 3, 18-28.
- Башев Х. (2006): Управление на аграрната и селска устойчивост, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 4, 27-37.
- Башев Х. (2006): Влияние на Общата селскостопанска политика на Европейския съюз върху устойчивостта на земеделските стопанства в България, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 5, 37-47.
- Башев Х. (2013): Подход за анализ на системата за еко-управление в селското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство, бр. 2, 60-85.
- Башев Х. (2014): Екоуправление в селското стопанство, Икономическа мисъл, бр.1, 29-55.
- Башев Х. (2015): Оценка на системата за управление на аграрната устойчивост, Икономика и управление на селското стопанство, бр.4, 21-48.
- Башев Х. (2016): Устойчивост на земеделските стопанства в България, Авангард, София.
- Башев Х., Б.Иванов, Т.Радев, Н.Мау Дунг, М.Атанасова, Я.Славова, Д. Панталеева (2010), Сравнителен анализ на аграрната политика на България и Виетнам, Авангард Прима, София.
- Башев Х., Н.Котева и М.Младенова (2013): Влияние на ОСП на ЕС върху българските ферми, ИАИ, София.
- Башев Х., Н. Котева и М. Младенова (2014): Ефекти от прилагане на европейски политики върху земеделските стопанства в Р.България, сп. Икономика-21, бр.1, 97-114.
- Иванов Б., Т.Радев, Д.Димитрова, и П.Борисов (2009): Устойчивост в земеделието, Авангард Прима, София.
- Котева Н. и Х. Башев (2011): Изследване на конкурентоспособността на земеделските стопанства в България, Икономическа мисъл, бр. 5, 34-63.

- Кънева К., Н.Котева, Х.Башев, А.Митов и В. Кръстев (2015): Структурни промени, ефективност и устойчивост на земеделските стопанства, доклад на международен научен форум „Аграрната политика в подкрепа на земеделието“, 26-27 октомври 2015г. София.
- ОИСР (2000): Преглед на аграрните политики в България, ОИСР, София.
- Пищалов Н. (2009): Оценка на устойчивостта на аграрния сектор, дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УНСС.
- Пищалов Н. (2010): Проблеми на устойчивостта на аграрния сектор у нас, Икономически алтернативи, бр. 2, 115-123.
- Радева Д. (2017): Икономика на новото алтернативно земеделие в България – Пермакултура, дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УНСС.
- Саров А. (2017): Управление на земеделските кооперации – предизвикателства и перспективи, дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, ИАИ.
- Терзиев, Д., Д. Радева (2016): Новото алтернативно земеделие. Развитие на земеделието и тенденции на стоковите пазари. Селскостопанска академия, 86-94
- Терзийска Р. (2016): Управление на мрежови структури в аграрния бизнес, дисертационен труд за присъждане на образователна и научна степен „доктор“, УНСС.
- Хаджиева В., Д.Митова, М.Анастасова, Х.Башев, В.Мицов и С.Маджарова (2005). Планиране на устойчивото развитие на земеделското стопанство, Икономика и управление на селското стопанство No 5: 37-43.
- Scanagri Denmark Consortium partners (2014): Предварителна оценка на Програма за развитие на селските райони в България 2007-2013, Scanagri Denmark Consortium partners.
- Andreoli M. and V Tellarini (2000): Farm sustainability evaluation: methodology and practice, Agriculture, Ecosystems & Environment, Volume 77, Issues 1–2, 43–52.
- Bachev H. and M.Tsuji (2001): Structures for Organization of Transactions in Bulgarian Agriculture, Journal of the Faculty of Agriculture of Kyushu University, No 46 (1), Fukuoka 123-151.
- Bachev H. (2005): Assessment of Sustainability of Bulgarian Farms, proceedings, XIth Congress of the European Association of Agricultural Economists, Copenhagen.
- Bachev H. and T. Nanseki (2008): Risk Governance in Bulgarian Dairy Farming, paper presented at the 12th Congress of the European Association of Agricultural Economists “People, Food and Environments–Global Trends and European Strategies”, 26-29 August 2008, Ghent.
- Bachev H. (2008): Agricultural policies in Bulgaria in post Second World War years, https://mpr.aub.uni-muenchen.de/7789/1/MPRA_paper_7789.pdf
- Bachev H. (2010): Governance of Agrarian Sustainability, New York: Nova Science Publishers.
- Bachev H. (2010): Management of Farm Contracts and Competitiveness, VDM Verlag Dr.Muller, Germany.
- Bachev H. (2010): Mechanisms of governance of agro-ecosystem services, in Achieving environmental security: ecosystem services and human welfare. IOS Press, Washington, DC
- Bachev H. (2014): Environmental Management in Agriculture, Mechanisms, Forms and Efficiency, LAP LAMBERT Academic Publishing.
- Bachev H. (2016): Defining and Assessing the Governance of Agrarian Sustainability, Journal of Advanced Research in Law and Economics, Volume VII, Issue 4(18), 797-816.
- Bachev H. (2016): Sustainability of Farming Enterprises – Understanding, Governance, Evaluation, ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА, ЕКОНОМІКА, 2 (179), 6-15.
- Bachev H., B. Ivanov, D.Toteva and E.Toteva (2017): Agrarian sustainability in Bulgaria – economic, social and ecological aspects, Bulgarian Journal of Agricultural Science, 23 (4), 519-525.

- Bachev H., B.Ivanov, D.Toteva, E.Sokolova (2016): Agrarian Sustainability and its Governance – Understanding, Evaluation, Improvement, *Journal of Environmental Management and Tourism*, Vol. 7, issue 4 (16), 639-663.
- Bachev H., B.Ivanov, D.Toteva, E.Sokolova (2017): Agricultural Sustainability in Bulgaria – Levels and Factors, *International Journal of Environmental Sciences & Natural Resources*, 6(2): 1-10.
- Bachev H., B.Ivanov, D.Toteva, E.Sokolova (2017): Evaluation of agrarian sustainability in Bulgaria, *Journal of Social and Administrative Sciences*, Volume 4, Issue 3, 233-242.
- Bastianoni S, N. Marchettini, M. Panzieri, E. Tiezzi (2001): Sustainability assessment of a farm in the Chianti area (Italy), *Journal of Cleaner Production*, Volume 9, Issue 4, 365–373.
- Brklacich M., Bryant C. and B.Smith (1991): Review and appraisal of concept of sustainable food production systems, *Environmental Management*, 15(1): 1-14.
- Carther C. (2012): China’s Agriculture: Achievements and Challenges, USDA.
- Dalgaard T., Halberg N., Portet J.R. (2001): A model for fossil energy use in Danish agriculture used to compare organic and conventional farming. *Agriculture, Ecosystems and Environment*, 87: 51-65.
- Delmotte S., Ropoche A., Gary C. (2008): A multiple criteria tool for on farm ex ante evaluation of the sustainability of innovative cropping systems with low pesticide use in viticulture. ENDURE International Conference 2008, France.
- Edwards C., R.Lal, P.Madden, R.Miller and G.House (editors), (1990): *Sustainable Agricultural Systems*, Soil and Water Conservation Society, Iowa.
- Eurostat Agriculture Statistics. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu>
- Executive Agency of Environment, MEW (2016): National Report on the Status and Protection of Environment in Republic of Bulgaria. <http://eea.government.bg/bg/soer/2014>
- Fuentes M. (2004): Farms Management Indicators Related to the Policy Dimension in the European Union, OECD Expert Meeting on Farm Management Indicators and the Environment, 8-12 March 2004, New Zealand
- Häni F., L. Pintér and H. Herren (2006): Sustainable Agriculture. From Common Principles to Common Practice, Proceedings of the first Symposium of the International Forum on Assessing Sustainability in Agriculture (INFASA), March 16, 2006, Bern, Switzerland.
- Hansen J. (1996): Is Agricultural Sustainability a Useful Concept, *Agricultural Systems* 50: 117-143.
- Hayati D. Z. Ranjbar, and E. Karami (2010): Measuring Agricultural Sustainability, in E. Lichtfouse (ed.), *Biodiversity, Biofuels, Agroforestry and Conservation Agriculture*, 73, *Sustainable Agriculture Reviews* 5, Springer Science+Business Media B.V., 73-100.
- Harwood, R. R. (1990): A history of sustainable agriculture. In *Sustainable agricultural systems*. C. A. Edwards, R. Lal, P. Madden, R. H. Miller, G. House (eds.). Ankeny, IO: Soil and water conservation society, pp. 3-14.
- Kaneva K., H. Bachev, N. Koteva (2017): Farm Structure and Sustainability under the CAP 2020+, International Conference CAP Present and Future, 31.10-1.11, 2017, Sofia.
- Lowrance, R., P. Hendrix, & Odum, E. (1986): A hierarchical approach to sustainable agriculture. *American Journal of Alternative Agriculture*, 1 (4), 169 – 173.
- Lopez-Ridaura S., O.Masera, and M.Astier (2002): Evaluating the Sustainability of Complex Socio-environmental Systems. MESMIS Framework, Ecological Indicators.
- Mirovitskaya N. and W.Ascher – editors (2001): *Guide to Sustainable Development and Environmental Policy*, Duke University Press, London.
- Millennium Ecosystem Assessment (MEA) (2005): *Ecosystems and Human Well-being: Synthesis*. Washington, DC: Island Press.
- Ministry of Agriculture and Food. Agrarian Reports 2010-2016, <http://www.mzh.government.bg/mzh/bg/Documents/AgrarenDoklad.aspx>

- National Statistical Institute. Demographic and Social Statistics and Agriculture. <http://www.nsi.bg/>
- North, D. (1990): Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge: Cambridge University Press.
- OECD (2008): Environmental Performance of Agriculture in OECD Countries since 1990, Paris, France: OECD www.oecd.org/tad/env/indicators
- O’Riordan and Cameron (1994): Interpreting the Precautionary Principle, Earthscan Publications Ltd London.
- Piorr H. (2003): Environmental policy, agri-environmental indicators and landscape indicators. Agriculture, Ecosystems and Environment 98: 17-33.
- Raman, S. (2006). Agricultural Sustainability. Principles, Processes and Prospect., New York: The Haworth Press Inc.
- Rigby D., P. Woodhouse, T. Young, M. Burton (2001): Constructing a farm level indicator of sustainable agricultural practice, Ecological Economics, Vol. 39, Issue 3, 463–478.
- Sauvenier X., J. Valekx, N. Van Cauwenbergh, E. Wauters, H. Bachev. K. Biala, C. Biolders, V. Brouckaert, V. Garcia-Cidad, S. Goyens, M. Hermy, E. Mathijs, B. Muys, M. Vanclooster. and A. Peeters (2005): Framework for Assessing Sustainability Levels in Belgium Agricultural Systems – SAFE, Belgium Science Policy, Brussels.
- Transparency International (2016): Corruption Perceptions Index.
- UN (1992): Report of the United Nations Conference on Environment and Development, 3-14 June 1992, Rio de Janeiro: United Nation.
- VanLoon, G., Patil, S., and Hugar, L. (2005). Agricultural Sustainability: Strategies for Assessment. London: SAGE Publications.
- Vanloon, G. S., Patil L, Hugar (2005): Agricultural Sustainability: Strategies for Assessment. Sage Publications.
- Von Wirén-Lehr, S. (2001): Sustainability in agriculture. An evaluation of principal goal-oriented concepts to close the gap between theory and practice”. Agriculture, Ecosystems and Environment 84: 115-129.
- Williamson, O. (1996): The Mechanisms of Governance. Oxford University Press.

